

**МУАССИСАИ ДАВЛАТИИ ТАЪЛИМИИ
«ДОНИШГОҲИ ДАВЛАТИИ ХУҶАНД БА НОМИ АКАДЕМИК
БОБОҶОН ҒАФУРОВ»**

Бо ҳуқуқи дастнавис

ТДУ – 811. 222'36
ТКБ – 81.2 Тоҷ – 2
Ё – 63

ЁРМИРЗОЗОДА МУНЗИФА МИРЗОАБДУЛЛО

**ИСМҲОИ ҶОМЕЪ ДАР ЗАБОНИ АДАБИИ ҲОЗИРАИ ТОҶИКӢ
(таҳлили луғавию грамматикӣ)**

АВТОРЕФЕРАТИ

**диссертатсия барои дарёфти дараҷаи илмӣ номзади илмҳои филологӣ
аз рӯи ихтисоси 6.2. Филология (6.2.1. Забони тоҷикӣ)**

ХУҶАНД – 2026

Диссертатсия дар кафедраи умумидонишгоҳии забони тоҷикии Муассисаи давлатии таълимии «Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Бобочон Ғафуров» анҷом дода шудааст.

Рохбари илмӣ:

Ваҳҳобов Толиб – доктори илмҳои филологӣ, профессори кафедраи забоншиносӣ ва типологияи муқоисавии Муассисаи давлатии таълимии «Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Бобочон Ғафуров»

Муқарризи расмӣ:

Расулов Сухайлӣ Мирқозиевич – доктори илмҳои филологӣ, профессори кафедраи забони тоҷикӣ ва фарҳанги муоширати Донишгоҳи байналмилалӣ забонҳои хориҷии Тоҷикистон ба номи Сотим Улуғзода

Самадзода Рамазон Саидназар – доктори фалсафа (PhD), муовини директори Муассисаи давлатии таълимии «Коллеҷи омӯзгории ноҳияи Зафаробод»

Муассисаи пешбар:

Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни

Ҳимояи диссертатсия санаи «04»-уми ноябри соли 2026-ум, соати «13:30» дар маҷлиси шурои диссертатсионӣ 6D.KOA-119-и назди Муассисаи давлатии таълимии «Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Бобочон Ғафуров» (735700, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш.Хучанд, гузаргоҳи Мавлонбеков, 1; E-mail: nmirzozoda@bk.ru; Тел.: 92-825-60-70) баргузор мегардад.

Бо диссертатсия ва автореферати он дар китобхонаи илмӣи МДТ-и «Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Бобочон Ғафуров» ва сомонаи www.hgu.tj шинос шудан мумкин аст.

Эълони ҳимояи диссертатсия дар сомонаи расмӣи КОА-и назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон www.vak.tj ҷойгир карда шудааст.

Автореферат «_____» _____ соли 2026-ум ғиристода шудааст.

**Котиби илмӣи шурои диссертатсионӣ,
доктори фалсафа (PhD)**

Мирзозода Н.М.

ФЕҲРИСТИ ИХТИСОРАҲО

«FL» – «Fiёс-ул-луғот»;

«Л» – «Луғатнома»;

«ФЗТ» – «Фарҳанги забони тоҷикӣ»;

«ФТЗТ» – «Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ»;

«ФФ» – «Фарҳанги форсӣ».

МУҚАДДИМА

Мубрамии мавзуи таҳқиқот. Забоншиносии тоҷик ба маънои пуррааш аз оғози солҳои 20-30-юми садаи гузашта инкишоф ёфта, то имрӯз зинаҳои пайдарпайи ташаккуло ба намуда меояд. Дар ин давра забоншиносони тоҷик бо тадқиқоти таълиқоти гуногунҷанбаи хеш тавонистанд, ки бисёр масоили марбути вазъи инкишоф ва амалқарди забони адабии тоҷикиро дар тури беш аз ҳазор сол ҳадафи тадқиқ қарор додаву асару мақолаҳои шоистаро ба таъриф расонанд. Дар баробари ин, забоншиносони тоҷик имконият пайдо карданд, ки асарҳои ҷамъбастию назариявии шоистаро дар солҳои 80-90-уми асри XX таҳия ва тадвин кунанд. Маҳз дар ҳамин давра «Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик» (ибораат аз се ҷилд, 1985–1989), «Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ» (ибораат аз панҷ ҷилд) ба ҷоп расидаанд, ки то имрӯз аҳаммияти баланди илмию бунёдӣ доранд.

Дар ин раванд таҳқиқи ҳиссаҳои нутқ, аз ҷумла исм ҳамчун ҳиссаи мустақили нутқ ба роҳ монда шуд. Бо вучуди омӯзишу баррасии ҷиҳатҳои гуногуни исм, исмҳои ҷомеъ ҳамчун гурӯҳи алоҳидаи луғавӣ-грамматикӣ исмҳо то ҳол мавриди пажӯҳиши ҷудогона ва мушаххас қарор нагирифтаанд. Аз ин рӯ, ба риштаи таҳқиқ кашидани хусусиятҳои исмҳои ҷомеъ ҳамчун гурӯҳи алоҳидаи исмҳо аз аҳаммияти илмӣ ҳолӣ набуда, як паҳлуи исмшиносии забони тоҷикиро боз ҳам равшантар менамояд.

Дарачаи таҳқиқи мавзуи илмӣ. Дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ ҳиссаҳои нутқ ба таври мушаххас мавриди омӯзиш қарор гирифтаанд, ки исм аз ҷумлаи онҳо маҳсуб меёбад. Дар забоншиносии тоҷик исм ба ҳайси яке аз ҳиссаҳои нутқ, вижагиҳои он, мавқеи он дар системаи ҳиссаҳои нутқ, калимасозӣ ва категорияҳои грамматикӣ он ба таври амиқ ҳадафи тадқиқ қарор гирифтааст.

Исмҳои ҷомеъ дар қатори дигар гурӯҳҳои луғавию грамматикӣ исмҳо дар захираи луғавии забони тоҷикӣ бо ҷиҳатҳои хоси худ маълум буда, бидуни аломати ҷамъбандӣ мафҳуми ҷомеъро ифода менамоянд. Аз ин ҷиҳат ин гурӯҳи исмҳо аз назари аҳли таҳқиқ дур намондаанд ва ба таври иҷмолӣ бошад ҳам, баъзе вижагиҳои онҳо ишора шудааст.

Аз солҳои бистуми садаи гузашта дар таърихи забони тоҷикӣ таълифи аввалин китобҳои дарсии грамматика ба миён омад, ки «Сарфу наҳви забони тоҷикӣ»-и С. Ализода дар сафи аввал меистад. Муаллиф дар қисмати дуҷуми китоб, ки ба морфология робита дорад, дар қатори исмҳои хос ва ом, зот ва маънӣ, зирӯх ва берӯх, муфрад ва ҷамъ, ҷомид ва муштақ исмҳои ҷомеъро бо истилоҳи «исми ҷамъ» ифода намуда, ба таври мухтасар менависад: «Исми, ки дар сурат муфрад ва дар маънӣ ҷамъ бошад, онро исми ҷамъ номанд. Монанди: гурӯх, гала, даста, рама» [15, 21]. Дар китоби «Сарф»-и Т. Зеҳнӣ ва Ҳ. Бақозода низ бархе аз масъалаҳои грамматикӣ мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Муаллифон мавҷудияти ин гурӯҳи исмҳоро чун исмҳои ҷомеъ шарҳ додаанд: «Маҷмӯъ ва ё гурӯҳе аз инсон, ҳайвонот ва набототро мефаҳмонанд, масалан, рама, гала, даста, мардум» [25, 39]. Минбаъд дар китобҳои дарсии солҳои 40-50-уми садаи гузашта таълифгардида дар баробари дигар ҳиссаҳои нутқ баъзе вижагиҳои исмҳои ҷомеъ ҳам таҳлил шуданд. Аз ҷумла, грамматикаи забоншиносон Л. Бузургзода ва Б. Ниёзмӯҳаммадов нисбат ба дастурҳои қаблӣ комилтар буда, ду хусусияти исмҳои ҷомеъ шарҳ ёфтааст: «Исмҳои ҷомеъ шаклан танҳо буда маънои бисёри доранд» ва «исмҳои ҷомеъ суффикси ҷамъбандӣ қабул карда, дар шакли ҷамъ ҳам омада метавонанд» [18, 47]. Дар «Грамматикаи забони тоҷикӣ», ки аввалин китоби дарсӣ барои мактабҳои олии ба ҳисоб меравад, исм ба гурӯҳҳои зерин ҷудо шудааст: исмҳои конкрет, абстракт ва ҷомеъ. Инчунин ин гурӯҳҳои исм ба таври мухтасар маънидод карда шуда, зимни он исмҳои ҷомеъ чунин шарҳ ёфтаанд: «Исмҳое, ки одамон, предмет ва ҳодисаро ҳамчун маҷмӯи ҷудонашаванда мефаҳмонанд: мардум, рама, ҳайвонот» [20, 33]. Дар дастури таълимии «Таджикский язык»-и С. Арзуманов ва А. Сангинов, ки барои гурӯҳҳои ғайри забони тоҷикӣ мувофиқ аст, омӯзиши исмҳои ҷомеъ нисбат ба таълифоти қаблӣ комилтар ба мушоҳида мерасад. Дар ин дастур зикр мешавад, ки баъзе аз исмҳо дар шакли танҳо маънии ҷамъро ифода намуда, гурӯҳи исмҳои ҷомеъро ташкил менамоянд [60, 133]. Муаллифон дар ҷойи дигар роҳи ташаккули

исмҳои чомеъро низ мавриди таваҷҷуҳ қарор дода, зери унвони «исмҳои чомеъ» (имена собирательные) чанде аз пасвандҳои исмсозро ба ин гурӯҳ мансуб донистаанд: -вор (газвор), -ворӣ (хӯрокворӣ), -от, -ёт (талабот, ҳайвонот), -ият (башарият) [60, 135].

Баъдтар бо саҳми забоншиносон С. Ҳалимов ва К. Шукурова дастури таълимии «Забони адабии тоҷик» нашр гардид. Дар дастури таълимии мавриди назар масъалаҳои категорияи грамматикӣ ва роҳҳои калимасозии ҳиссаҳои номии нутқ таҳлил ва таҳқиқ гардидаанд. Дар қисмати «Хелҳои лексикӣ грамматикӣ исмҳо» дар радифии исмҳои шахсу ғайришахс, хосу чинс, бечону ҷондор ва зоту маънӣ исмҳои чомеъ чунин таъриф шудаанд: «Калимаҳои мебошанд, ки маҷмуи предметҳои ҳамчинси якхеларо ҳамчун воҳиди тақсимопазир мефаҳмонанд: инсоният, халқ, қавм, мардум, гала, села. Ин исмҳо дар шакли танҳо предметҳои зиёди якчинсаро далолат мекунанд» [50, 20]. Мураттибон исмҳои чомеъро аз ҷиҳати ифодаи маъно ба ду гурӯҳ тасниф намудаанд: а) исмҳои чомеи ба гурӯҳи одамон далолаткунанда: мардум, лашкар, сипоҳ, халқ, қавм..., б) исмҳои чомеи маҷмуи ҳайвоноту парандагонро ифодакунанда: пода, рама, гала, села [50, 20-21].

Дар баробари наشري дастурҳои таълимӣ дар забоншиносии тоҷик ҳиссаҳои нутқ мавзӯи бевоситаи таҳқиқ қарор гирифта, дар ин замина рисолаҳои илмӣ таълиф гардиданд. Забоншинос Ш. Ниёзӣ дар рисолаи «Исм ва сифат дар забони тоҷикӣ» хусусиятҳои умдаи ин ду ҳиссаи нутқро ба риштаи таҳқиқ кашида, баъзе вижагиҳои исмҳои чомеъро зикр намудааст: «Исмҳои, ки бо суффикси «-бор», «-сор», «-зор» омадаанд, маҳалли бисёр будани предметро ифода мекунанд, яъне маънои чомеъ доранд» [37, 11].

Омӯзиши исмҳои чомеъ аз як тадқиқот то тадқиқоти дигар пурра ва мукамал мегардад. Чунончи, забоншинос О. Ҷалолов дар рисолаи «Категорияи чамъ ва баъзе масъалаҳои забони ҳозираи тоҷик» оид ба масъалаи исмҳои чомеъ таҳлили амиқтареро ба анҷом расонида, менависад: «Дар забони тоҷикӣ предметҳои ғун мавҷуданд, ки онҳо дорои шакли морфологӣ чамъ нестанд. Ин гуна калимаҳо чамъбасти коллективӣ ва ё ғунии инсонҳо, ҷонварон ва предметҳоро ифода мекунанд, бинобар ин шакли муфради чунин предметҳо аксар дорои маънии ғунӣ мебошанд» [54, 59], «агар семантикаи баъзе калимаҳои ғун зоҳиран маълум нашавад, дар ибора ва ҷумла равшан мегардад» [54, 59].

Забоншинос Ш. Рустамов дар тадқиқоти худ «Исм» (қисмати Ш ин рисола—Ё.М.) то ҷойе афкори мавҷударо оид ба исмҳои чомеъ чамъбаст намуда менависад: «Исми чомеъ дар шакли танҳо маънии бисёриро ифода мекунад» [43, 54]. Аз ҷумла, забоншинос дар хусуси баъзе шаклҳои чамъи арабие, ки дар забони тоҷикӣ мавҷеъ доранд, менависад: «Баъзе шаклҳои чамъи арабӣ бо суффикси -от/-ёт дар забони тоҷикӣ ҳамчун исми чомеъ зоҳир мешаванд» [43, 55]. Афкори Ш. Рустамов оид ба вижагиҳои исмҳои чомеъ дар «Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик», ки боби «Исм» ба қалами ӯ тааллуқ дорад, дарҷ ёфтааст [21, ҷ. 1, 92].

Муҳаққиқи дигар М. Н. Абдуллоева категорияи шумораи забонҳои русию тоҷикиро дар асоси усули муқоиса ба риштаи таҳқиқ кашида, рисолаи «Категорияи числа в русском и таджикском языках»-ро таълиф намудааст. Бино ба назари муаллиф дар забонҳои русию тоҷикӣ гурӯҳи исмҳои шаклан танҳою аз лиҳози маънӣ чамъро исмҳои чомеъ ташкил менамоянд ва мавзӯи исмҳои чомеъ дар илми забоншиносии рус ба таври бояду шояд мавриди омӯзиш қарор гирифтааст [58, 22].

Забоншинос бар он назар аст, ки исмҳои чомеъ дар ҳар ду забон дорои маънии ягонаанд, яъне шумори зиёди предметҳои ҳамчинсро ифода менамоянд [58, 23].

Солҳои 50-ум садаи ХХ забоншиносии тоҷик ба масъалаи забон ва услуби нависандагони адабиёти ин сада таваҷҷуҳ зоҳир намуда, дар ин самт пажӯҳишҳои арзишмандро рӯйи қор оварданд. Дар бобати таҳқиқи забони асари бадеӣ дар идомаи хизмати устод С. Айни забоншиносон Н. Маъсумӣ [30; 32], Р. Ғаффоров [22], Х. Ҳусейнов [53] ва Б. Камолиддинов [26] низ нақши назаррас гузоштаанд. Аҳли таҳқиқ зимни баррасии хусусиятҳои сарфии ҳиссаҳои нутқ дар хусуси вижагиҳои услубии исмҳои чомеъ низ ибрози назар намудаанд. Н. Маъсумӣ зимни шинохти забон ва услуби «Марги

судхӯр»-и устод Айнӣ роҷеъ ба ҷамъбандии арабӣ ба чунин бардошт мерасад, ки дар забони ҳозираи адабӣ шаклҳои ҷамъи арабӣ ҳамчун исмҳои танҳо ва ҷомеъ ба ҳисоб гирифта мешаванд ва вожаи *деҳот* ба мисли *боғот* дар асари С. Айнӣ низ ба маънии ҷомеъ оварда шудааст [32, 227-228]. Ҳамин муҳаққиқ дар рисолаи «Забон ва услуби А. Дониш» низ исмҳои ҷомеъро дар қатори исмҳои ҷамъ гузошта, менависад, ки А. Дониш ҷамъбандии исмҳоро бо се роҳ ифода менамояд: «а) ба воситаи суффикси ҷамъсозии тоҷикӣ, б) бо роҳи ҷамъсозии арабӣ ва в) ба воситаи исмҳои ҷомеъ» [30, 16].

Р. Ғаффоров дар «Забон ва услуби Раҳим Ҷалил» муҳимтарин хусусиятҳои грамматикӣ ҳиссаҳои нутқро мавриди тадқиқ қарор дода, баъзе паҳлуҳои исмҳои ҷомеъро низ баррасӣ намудааст. Агар забоншинос Ш. Ниёзӣ пасвандҳои «-сор, -бор, -зор»-ро пасвандҳои исмҳои ҷомеъ номида бошад, Р. Ғаффоров танҳо пасванди «-зор»-ро ба ин гурӯҳ шомил кардааст: «Суффикси «-зор», чунонки маълум аст, маҳалли бисёр ва фаровонии предметҳоро ифода менамояд. Ин маъно бештар ба ғунии предмет алоқаманд буда, шумораи ҷамъи он бо суффикси «-он» ва «-ҳо» ифода мешавад» [22, 113].

Ҳамин тавр, баррасии вижагиҳои исмҳои ҷомеъ дар як қатор мақолаҳои илмӣ низ тақдир ёфтааст. Дар ин росто пажуҳишҳои олимони М. Муҳаммадиев [36], А. Афсаҳзод [16], Ҷ. Аҳмадова [17], С. Ҳалимов [49], Е. К. Молчанова [67], А. Давронов [23], Г. Зарифхонова [63], Ш. Музаффарова [35]-ро метавон ном бурд, ки баъзе аз вижагиҳои исмҳои ҷомеъро матраҳ намудаанд.

Дар пажуҳиши қисматҳои гуногуни забони тоҷикӣ нақши забоншиносони хориҷӣ низ назаррас аст. Дар ин росто муаллифи «Грамматика персидского языка» Н. Березин зери унвони исми касрат (اسم الكثرات) дар хусуси ташаккули исмҳои ҷомеъ як андоза ишора намуда, пасвандҳои «-зор» ва «-бор»-ро ифодагари маънии макон ва фаровонӣ донистааст. Муҳаққиқ истилоҳи ҷомеъро ба кор набурда бошад ҳам, манзур аз маънии фаровонӣ дар вожаҳои *лолазор* ва *рӯдбор* мафҳуми ҷомеъ аст [61, 120].

Муҳаққиқи дигар Ю. А. Рубинчик дар боби «Категорияи грамматикӣ исм»-и рисолаи хеш дар хусуси шумораи ҷамъи исмҳо мулоҳизаронӣ намуда, роҷеъ ба исмҳои ҷомеъ низ ишора намудааст. Бино ба назари пажуҳишгар, ҷамъбандии арабӣ дар забони тоҷикӣ ифодагари маънии ҷомеъ аст: «Дар мавриди дигар шумораи ҷамъ маҷмуи ашёҳои алоҳидаро, ба монанди исмҳои шумориданашаванда ифода намекунад, балки ба мафҳуми ҷомеъ ишора мекунад. Масалан, муборизот, масолах» [74, 51].

Аз зикри чанд нуктаи ғавқ мусаллам мегардад, ки баъзе вижагиҳои исмҳои ҷомеъ мавриди баррасии амиқ қарор нагирифтаву омӯзиши он пурраю ҳамаҷониба ба роҳ монда нашудааст. Вижагиҳои махсуси луғавию грамматикӣ исмҳои ҷомеъ тақозо менамояд, ки онҳо ҳамчун гурӯҳи махсуси исм ба ҳисоб гирифта шаванд ва мавриди омӯзиши густурда қарор гиранд.

Робитаи таҳқиқот бо барномаҳо ва ё мавзӯҳои илмӣ. Таҳқиқоти мазкур дар доираи талаботи асосии барномаҳои давлатӣ, концепсияҳои миллӣ ва нақшаҳои стратегӣ, ба монанди «Барномаҳои рушди забони давлатии ҚТ барои солҳои 2020-2030» (аз 28. 11. 2020, таҳти № 647) ва барномаи илмӣ кафедраи умумидонишгоҳии забони тоҷикӣ Муассисаи давлатии таълимии «Донишгоҳи давлатии Хуҷанд ба номи академик Бобоҷон Ғафуров», ки «Масъалаҳои омӯзиши забони адабии тоҷикӣ, забоншиносии муқоисавӣ, имло, истилоҳшиносӣ, матншиносӣ ва шарҳу тавзеҳи осори адабӣ» унвон дорад, таълиф гардидааст.

ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚОТ

Мақсади таҳқиқот. Ҳадафи мо, пеш аз ҳама, ба риштаи таҳқиқ кашидани вижагиҳои луғавию грамматикӣ исмҳои ҷомеъ буда, анҷом додани пажуҳиши ҳамаҷониба дар хусуси ин гурӯҳи исмҳо махсуб мешавад. Дар ин замина мақсад гузошта шуд, ки хусусиятҳои маъноӣ, сохториву наҳвӣ ва мавқеи истифодаи исмҳои ҷомеъ дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ нишон дода шавад. Ҳамзамон ҳини омӯзиш асли онҳоро аз ҷиҳати баромади забонӣ муайян намуда, ифодаи маъноӣ ва дараҷаи қорбурди исмҳои ҷомеи аслию иқтибосӣ

дар асоси муқоиса баррасӣ шаванд.

Вазифаҳои таҳқиқот:

- муайян намудани дараҷаи омӯзиши исмҳои ҷомеъ дар забоншиносии тоҷик;
- тасниф намудани исмҳои ҷомеъ аз ҷиҳати ифодаи маъно ва шарҳу тавзеҳи онҳо дар заминаи луғатномаҳои муътабари гузаштаи имрӯз;
- дар захираи луғавии забони тоҷикӣ нишон додани мавқеи исмҳои ҷомеи аслии ва иқтибосӣ;
- баррасии роҳҳо ва сарчашмаи ташаккули ин гурӯҳи исмҳо дар забони тоҷикӣ;
- маълум намудани нақши пасвандҳо дар бунёди исмҳои ҷомеи сохта;
- тавзеҳи исмҳои ҷомеи мураккаби пайваст ва тобеъ;
- возеҳ намудани муносибати исмҳои ҷамъ ва ҷомеъ дар забони тоҷикӣ;
- шарҳи истифодаи исмҳои ҷомеъ ва муносибати хабар бо мубтадо.

Объекти таҳқиқот. Исмҳои ҷомеъ дар заминаи маводди фактологӣ забони осори классикӣ ва адабиёти муосири тоҷик (аз насри устод С. Айнӣ то намояндагони адабиёти давраи истиқлол) таҳқиқ шудааст.

Мавзӯи таҳқиқот. Диссертатсия масъалаҳои назарӣ ва вижагиҳои луғавию грамматикӣ исмҳои ҷомеъро дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ дар заминаи маводди забони осори классикӣ ва адабиёти муосири тоҷик фаро мегирад.

Асосҳои назариявии таҳқиқотро тадқиқоти олимону забоншиносони нуктасанҷи ватаниву хориҷӣ ба мисли Ш. Ниёзӣ [37], Л. Бузургзода ва Б. Ниёзмӯҳаммадов [18], Н. Березин [61], Ю. А. Рубинчик [74], Е. К. Молчанова [67], В. С. Расторгуева [73], О. Чалолов [54], Ш. Рустамов [43], Р. Ғаффоров [22], М. Мӯҳаммадиев [36], Ҷ. Аҳмадова [17], С. Ҳалимов, К. Шукурова [49; 50], М. Н. Абдуллоева [58], А. Афсаҳзод [16], О. Қосимов [65] ва дигарон ташкил медиҳад.

Навгониҳои илмӣ таҳқиқот. Таҳқиқи хусусиятҳои исмҳои ҷомеъ дар забони тоҷикӣ бори аввал мавриди пажӯҳиши густурда қарор гирифта, дар ин самт исмҳои ҷомеъ аз ҷиҳатҳои гуногуни забонӣ – хусусиятҳои маъноию луғавӣ, сохторӣ, баромади забонӣ, сарфию наҳвӣ ва таҳлили этимологӣ омӯзишу баррасӣ гардидаанд. Дар заминаи таҳлили таркиби морфологӣ калима нақши ҷанба аз пасвандҳои калимасоз дар ташаккули исмҳои ҷомеъ муайян шудааст.

Сарчашмаҳои маълумотро маводди забони ҷамъоварда аз осори насрии намояндагони адабиёти пурғановати муосири тоҷик, ба монанди «Ёддоштҳо» ва очеркҳои таърихӣ сардафтери адабиёти муосири тоҷик С. Айнӣ, роману повестҳои нависандагони соҳибмактаб Ҷ. Иқромӣ, С. Улуғзода, Ф. Ниёзӣ, Ф. Мӯҳаммадиев, Р. Ҷалил, Ҷ. Кӯҳзод, С. Турсун ва осори адибони маъруфи имрӯз А. Самад, М. Солеҳ, Баҳманёр, С. Раҳимзод ва Гулрухсор ташкил намуда, ба риштаи таҳлил кашида шудаанд.

Бино ба сабаби солҳои гуногуни наشري сарчашмаҳо маводди фактологӣ бо қоидаҳои ҳозираи имлои забони тоҷикӣ, ки бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон, аз 30-юми июни соли 2021, №268 ба тасвиб расидааст, мувофиқ гардида шудааст.

Нуктаҳои асосӣ ба ҳимоя пешниҳодшаванда:

1. Муайян карда шудааст, ки исмҳои ҷомеъ як гурӯҳи алоҳидаи луғавӣ-грамматикӣ исм буда, дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ қабатҳои гуногуни маъноиро ташкил менамоянд. Онҳо ифодагари исмҳои шахсу ғайришахс буда, теъдоди зиёдашон ба гурӯҳи вожаҳои сермаъно ва серистеъмол мансубанд.

2. Собит шудааст, ки исмҳои ҷомеъ аз ҷиҳати мансубияти забонӣ гуногунанд ва дар захираи луғавии забони тоҷикӣ ба гурӯҳҳои исмҳои ҷомеи аслии, иқтибосии арабӣ, туркӣ-муғулӣ ва русию аврупоӣ тасниф мешаванд.

Исмҳои ҷомеи аслии гардиши таърихӣ қадима дошта, имрӯз дар забони тоҷикӣ аз забонҳои форсии бостон ва миёна боқӣ мондаанд.

3. Асоснок карда шудааст, ки ин гурӯҳи исмҳо аз лиҳози шаклу таркиб ба ду навъ ҷудо мешаванд. Гурӯҳи аввал маънии ҷомеъро аз ҷиҳати лексикӣ бидуни аломати

грамматикӣ ифода мекунанд (мардум, халқ, рама, пода ва ғ.), дар гурӯҳи дуҷум ин маъно тавассути пасвандҳои калимасоз зухур менамояд (хонавода, хонадон, санглох, даста ва ғ.).

Дар забони тоҷикӣ исмҳои ҷомеъ бо усулҳои сарфӣ ва нахвию сарфии калимасозӣ ташаккул ёфтаанд. Дар имконоти калимасозии гурӯҳе аз пасвандҳои исмсоз ифодаи маънии ҷомеъ низ дида мешавад ва маҳз тавассути онҳо исмҳои ҷомеи сохта таркиб ёфтаанд.

4. Муқаррар карда шудааст, ки исмҳои ҷомеъ як қисми ҷаҳоли захираи луғавии забони тоҷикӣ маҳсуб ёфта, дар таркиби ҷумлаҳо ҳамчун мубтадо мавқеи вежа доранд. Хабар бо мубтадои бо исмҳои ҷомеъ ифодаёфта дар аксар маврид мувофиқати шаклӣ ва маъноӣ дорад. Дар мавриди ба вазифаи мубтадо омадани исмҳои ҷомеи ифодагари шахс хабари ҷумла дар ду шакл: танҳо ва ҷамъ ифода меёбад. Бо мубтадои исмҳои ҷомеи ғайришахс хабари ҷумла дар шакли танҳо сурат мегирад.

Аҳамияти назариявӣ ва амалии таҳқиқот дар он аст, ки то кунун дар забоншиносии тоҷик хусусиятҳои умдаи исмҳои ҷомеъ ва ҷамъ ҳамаҷониба таҳқиқ нагардидааст. Аз ин рӯ, омӯзишу баррасии ин масъала нишон медиҳад, ки исмҳои ҷомеъ дар захираи луғавии забони тоҷикӣ шумори зиёдро ташкил намуда, қабатҳои гуногуни маъноиро ифода менамоянд. Дар заминаи ин таҳқиқ метавон маълум кард, ки исмҳои ҷомеъ ва ҷамъ тарзҳои гуногуни ифода дошта, аз ҳам тафовутӣ шакливу маъноӣ доранд.

Натиҷаҳои пажӯҳиши илмӣ – таҳлили маъноиву сохторӣ ва этимологии онҳо дар заминаи маводди ҷамъоварда метавонад барои омӯзиши ин гурӯҳи исмҳо дар забоншиносӣ мусоидат намояд. Дар асоси маводди диссертатсия метавон луғати мухтасари исмҳои ҷомеъро мурағаб намуд.

Дарачаи эътимоднокии натиҷаҳои таҳқиқотро бардоштҳои аз пажӯҳиш бадастомада, маводди забонии таҳлилшуда ва ҳулосаҳои диссертант дар заминаи сарчашмаҳои муътамади ватаниву хориҷӣ таҳқиқшуда собит менамояд. Инчунин муҳтавои асосии диссертатсия дар шакли мақолаҳои илмӣ дар маҷаллаҳо ва маҷмуаҳои илмӣ ба нашр расидаанд.

Мутобиқати диссертатсия ба шиносномаи ихтисоси илмӣ. Мавзӯи тадқиқи диссертатсионӣ – «Исмҳои ҷомеъ дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ (таҳлили луғавию грамматикӣ)» ба шиносномаи ихтисоси илмӣ 6.2. Филология (6.2.1. Забони тоҷикӣ) мувофиқат менамояд.

Саҳми шахсии довталаби дарачаи илмӣ дар таҳқиқот. Дар самти таҳқиқ исмҳои ҷомеъро дар забоншиносии тоҷик бори аввал дар асоси манобеи илмӣ, фарҳангномаҳои тафсирий ва маводди забонӣ аз осори адибон мавриди омӯзиш қарор дода, ҷиҳати маъноӣ, пайдоиш ва шаклирии онҳо мавриди баррасии ҳамаҷониба қарор гирифтааст.

Тасвир ва амалисозии натиҷаҳои диссертатсия. Бахшҳои диссертатсияи мазкур қисм ба қисм дар шакли гузоришу мақолаҳои илмӣ дар чаласа ва семинарҳои назди кафедраи умумидонишгоҳии забони тоҷикии Муассисаи давлатии таълимии «Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Бобочон Ғафуров» мавриди муҳокима қарор гирифтааст. Аз рӯи мавзӯи диссертатсия дар конференсияҳои сатҳи байналмилалӣ «Ҳамкории Ҷумҳурии Тоҷикистон бо Федератсияи Русия дар шароити нави сиёсати ҷаҳонӣ» (Хучанд, 31-уми майи соли 2016), «Ҳамкории иқтисодӣ-иҷтимоӣ ва фарҳангии Тоҷикистону Ўзбекистон: таърих ва замони муосир» (Хучанд, 21–22-юми июни соли 2019), конференсияи илмӣ-амалии ҷумҳуриявӣ «Пешвои миллат ва масъалаҳои рушди забони тоҷикӣ» (Хучанд, 21-уми феввали соли 2026) ва конференсияҳои илмӣ анъанавӣ ҳайати олимону устодони Донишгоҳ (солҳои 2011–2026-ум) гузориш карда шуд.

Диссертатсия дар чаласаи кафедраи забони тоҷикии Муассисаи давлатии таълимии «Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Бобочон Ғафуров» дар таърихи 28-уми майи соли 2026-ум (протоколи №10-ум) муҳокима гардида, ба ҳимоя пешниҳод шудааст.

Интишороти аз рӯи мавзӯи диссертатсия. Натиҷаҳои асосии таҳқиқоти диссертатсионӣ дар 15 мақола: 5 мақола дар маҷаллаҳои тақризшавандаи Комиссияи олии

аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ва 10 мақола дар маҷмуаю маҷаллаҳои илмӣ дигар интишор ёфтаанд.

Сохтор ва ҳаҷми диссертатсия. Диссертатсия аз феҳристи ихтисораҳо, муқаддима, се боб, фаслҳои зерфаслҳо, ҳулоса, феҳристи осори таҳқиқӣ ва интишороти муаллиф иборат буда, маҷмуан 188 саҳифаи ҷопи компютериро дар бар мегирад.

ҚИСМИ АСОСИИ ТАҲҚИҚ

Дар муқаддимаи рисола мубрамии мавзуи таҳқиқот, дараҷаи омӯзиши мавзуи илмӣ, мақсад ва вазифаҳои он, объект ва мавзуи пажӯҳиш, асосҳои назариявӣ, усулҳо ва сарчашмаҳои таҳқиқ, навгониҳои илмӣ пажӯҳиш, аҳаммияти назариявӣ ва амалӣ, натиҷаҳои пажӯҳиши илмӣ, нуктаҳои асосии ба ҳимоя пешниҳодшаванда, саҳми шахсии довталаби дараҷаи илмӣ ва нашри қисмҳои алоҳидаи рисола мавриди баррасӣ қарор гирифтааст.

Боби якуми рисола – «Исмҳои ҷомеъ аз ҷиҳати ифодаи маъно» аз 8 фасл иборат буда, хусусиятҳои маъноии исмҳои ҷомеъ баррасӣ гардидаанд.

1.1. Матолиби муқаддамотӣ. Дар ин фасли рисола дар хусуси масъалаҳои муқаддимавии мавзӯ андешаҳо дарҷ ёфтааст. Ҳамчунин омӯзиши исмҳои ҷомеъ дар забоншиносии рус дар заминаи таҳқиқоти олимону забоншиносони дӯрузу имрӯзи рус – А. Х. Востоков, А. А. Потебня, В. В. Виноградов, М. Л. Попова, А. Н. Гвоздев, Н. Ю. Шведова, М. Н. Шанский ва С. В. Иконникова баррасӣ гардида, хусусиятҳои исмҳои ҷомеъ дар забони русӣ ба таври мухтасар зикр шудаанд.

1.2. Исмҳои ҷомеи ифодагари мафҳуми гурӯҳи одамон. Ин фасли рисола ба исмҳои ҷомеи ифодагари гурӯҳи одамон марбут буда, беш аз 20 адад исмҳои ҷомеъ дар заминаи сарчашмаҳои муътамади тоҷикиву форсӣ таҳлил шудаанд. Яке аз ҷунин исмҳои ҷомеъ воҳиди луғавии *мардум* (مردم) буда, дар захираи луғавии забони тоҷикӣ ба қатори калимаҳои серистеъмол ва сермаъно мансуб аст. Дар «ФЗТ» ду вожаи ҳамгуни *мардум* сабт шудааст: 1) одамон, қасон; 2) як одам, як шахси дорои хислатҳои неки инсонӣ; 3) *мач*. мард, шавҳар, II мардумак, гавҳарак [81, ҷ. 1, 641]. Бино ба шарҳи мурағибони «ФТЗТ» вожаи *мардум* ифодагари маъниҳои ҷомеи 1) одамон, одами бисёр, халқ; 2) бошандагони ҷойе, аҳолии маҳалле; 3) одамони бегона, дигарон буда, маънии гавҳараки чашмо (мардум II) воҳиди луғавии *мардумак* ифода намудааст [82, ҷ. 1, 796]. Унсӯри луғавии мавриди назар дар луғатномаҳои муътабари гузаштаю имрӯза ба таври зерин ташреҳ ва маънидод шудааст. Аз ҷумла, луғатнигор Ромпурӣ ҳини шарҳи вожаи менависад, ки «*мардум* ба маънии як одамон ва бисёр одамон, чаро ки ин лафзро ба маънии муфрад ва ҷамъ ҳар ду истеъмол кунанд ва сиёҳии ҷамъ, ки маҳалли басар аст ва *мардумак* тасғири он аст» [80, ҷ. 2, 252]. Дар «Бурҳони қотеъ» тарзи дигари шарҳи *мардум* пешниҳод шуда, зимни он дар мадди аввал ифодаи маънии танҳо гузошта шудааст: Мардум як шахси воҳидро гӯянд аз одамон ва тарҷумаи инсон аст ва *мардумон* ҷамъ аст ва *мардумак* тасғири он [86, ҷ. 4, 1985]. Тибқи иттилои соҳиби «Л» низ вожаи *мардум* маънии муфрад ва ҷомеъро ифода намудааст: одамон, инс, инсон, башар, халқ ва нос [87, ҷ. 13, 20637].

Тавре ки аз ташреҳи сарчашмаҳо маълум гардид, *мардум* дар баробари маънии ҷомеъ мафҳуми танҳо, яъне инсон, одамон низ ифода намудааст. Дар ин хусус М. Ҷ. Шариф дар «Дастури забони форсӣ» бо овардани далели «Саги асҳоби Каҳф рӯзе чанд пайи некон гирифт ва мардум шуд» қайд мекунад, ки *мардум* дар қадим маънии инсонро меодааст [77, 197]. Аз ин нукта бармеояд, ки *мардум* дар забони муосири форсӣ низ фақат ба маънии ҷомеъ роиҷ аст. Дар ҳақиқат, маънии муфради *мардум* дар забони осори адабиёти классикии форсӣ тоҷик ба қор рафтааст, ки дар байти зерини Ҳоконӣ низ ба мушоҳида расид: Як ҷаҳон одамон ҷамебинам, /Мардуме дар миён намеёбам [81, ҷ. 1, 641]. Аз баррасии маводди забонӣ маълум гардид, ки доираи маъноии *мардум* торафт маҳдуд гардида, имрӯз дар забони адабии тоҷикӣ фақат ба маънои якум (одамон, қасон, башар), яъне ҳамчун исми ҷомеъ роиҷ гардида, ба маъноҳои дигар қариб ба назар нарасид: Зимистон бинокориҳои *мардум* хобида буд, Устоамак, яъне Устохоча дар ҳавлии беруни худ, дар зерин айвонҷае

дарсозӣ мекард [1, қ. 1, 57]. Вақте ки дар маҷлисҳо баромада сухан мекунад, **мардум** бо ҳаяҷон ба суханаш гӯш меандозанд ва кӯшиш менамоянд, ки гуфтаҳои ӯро ба ҷо оваранд [13, қ. 2, 222].

Вожаи **халқ** (خلق) низ мутааллиқ ба ҳамин дастаи исмҳои ҷомеъ буда, дар сарчашмаҳо ду маъниро ифода кардааст: 1) офаридан, ба вучуд овардан; 2) мардум, одамон, тӯдаи одамон, ҷамъа, гурӯҳи одамон [81, қ. 2, 459; 82, қ. 2, 436]. Муаллифи «ҒЛ» зимни шарҳи калимаи **халқ** офаридан ва офарида, офаридашудагон ва офариниш, андоза кардан ва дурӯғ гуфтанро зикр менамояд [80, қ. 1, 311]. Ташреҳи дар фарҳанги М. Муин овардашуда нисбат ба сарчашмаҳои дигар пурра ба назар расид, ки ба гунаи зайл аст: 1) офаридан, ба вучуд овардан; 2) офариниш; 3) офарида, махлук; 4) одамӣ, инсон, қ. халқон [88, қ. 1, 634]. Мураттиби «Л» бар иловаи маъниҳои «мардумон, офарида, махлук, ҷамъ, тоифа, ҷамъият; офариниш, офаридан» «ҳозир ва мавҷуд»-ро низ нишон медиҳад [87, қ. 7, 9924].

Маълум гардид, ки дар маънии дуҷуми **халқ** – мардум, одамон ва ҷамъият мафҳуми ҷомеъият зухур менамояд. Аз баррасии маводди забонӣ бармеояд, ки калимаи мавриди таҳлил дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ ба ду маъно ба қор рафта бошад ҳам, ба маънои сонӣ, яъне ҷомеъа бештар роиҷ аст: Акнун ҳама фаҳмида буданд, ки **халқи** башӯришмода, аз уҳдаи ҳама қор мебарояд [13, қ. 1, 166]. Сарчашмаи диловарии сарбоз дар пайванди ногустиҳии ӯст бо диёраш ва **халқаш** [12, 194].

Ҳамин тавр, дар ин қисмати рисола вожаҳои **аҳл, издиҳом, башар, тӯда, миллат, идда, аном, ом/омм, омма, тоифа, нисо, нисват, нисвон, исоба** ба риштаи таҳқиқ қашида шуда, мавқеи онҳо дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ нишон дода шудааст.

1.3. Исмҳои ҷомеи ифодагари мафҳуми хонавода ва ҳешу ақрабо. Дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ исмҳои ҷомеи ифодагари мафҳуми хонавода ва ҳешу ақрабо як қабати маъноиро ташкил менамоянд, ки онҳо дар ин фасли рисола мавриди баррасӣ қарор гирифтаанд.

Яке аз чунин калимаҳо исми ҷомеи **хонавода** (خانواده) аст, ки аҳли хона, пайвандони як оиларо ифода мекунад. Мураттибони фарҳангномаҳо ин унсурро луғавиро ба таври зайл тавзеҳ додаанд: оила, дудмон, аҳли хона, зану фарзанд [81, қ. 2, 491]; хонадон, дудмон, хайл, хона, табор, дуда; аҳли хона, аҳли байт; қабилҳои бузург ва машхур; навъ, раста, тира; наҷод [87, қ. 6, 9438].

Таҳлили маводди забонӣ нишон дод, ки исми ҷомеи **хонавода** дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ ба таври фаровон қорбаст шудааст: **Хонавода** якбора тамоман ғорат шуда буд, Фирдавсӣ аз панҷ ҳазор, ки аз Аскофӣ расида буд, ду ҳазорашро ба Масъуд дод, ки харҷи роҳ бидунаш [12, 91]. Очинги рӯй, мӯйҳои сафеди сар гувоҳи медоданд, ки машаққатҳои зиндагии ин **хонаводаи** қашшоқ ӯро пеш аз вақт пир карданд [13, қ. 1, 6]. **Хонаводаи** Фирдавсӣ ҳам аз ғорату яғмои онҳо амон наёфта буд [12, 105]. Ба сари ин **хонавода** ҷӣ бадбахтиҳо наомаданд [13, қ. 1, 88].

Мушоҳидаҳо нишон дод, ки аксари исмҳои ҷомеи марбут ба ин гурӯҳ аз вожаҳои фаъоли забони тоҷикӣ махсуб мешаванд. Ба ин гурӯҳи исмҳои ҷомеъ беш аз 20 вожа мансуб буда, ифодагари маънии оила, аҳли хона, хонавода, авлод, ҳешовандон ва наздикону пайвандон мебошанд. Дар ин қисмати рисола баррасии аносири луғавии **хонавода, хонадон, хонавор, ҳешу табор, ҳешованд, дуда, дудмон, дудхона, тира, ол, сулола, иёл (аёл), зуррият, итрат** шаҳодат медиҳад, ки ин гурӯҳи исмҳои ҷомеъ аз лиҳози хусусиятҳои маъноиву услубӣ ва доираи қорбаст ҳамсон нестанд.

1.4. Исмҳои ҷомеи ифодагари мафҳуми қавму қабил. Ин қабил исмҳои ҷомеъ дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ аз лиҳози теъдод чандон зиёд нестанд. Ба ин гурӯҳ метавон вожаҳои **қавм, қабил, раҳт, ашира** ва **ҳайро** мансуб донист.

Тибқи ташреҳи «ФЗТ» ва «ФТЗТ» **қавм** (قوم) се маънии ҷомеъро ифода менамояд: 1) гурӯҳи мардум, тоифа, қабил, халқ, мардум; 2) ҳешу табор; 3) гурӯҳе, ки дар як масҷид ва аз паси як имом намоз мехонанд [81, қ. 2, 663; 82, қ. 1, 680;]. Дар «ФФ»-и М.Муин ду маънии ин вожа – гурӯҳи мардум; ҳешовандон [88, қ. 2, 1274] ва дар «ҒЛ» танҳо маънии гурӯҳи мардон зикр шудааст [80, қ. 2, 148]. Луғатнигор А. Деҳхудо бар иловаи тавзеҳи

«ҒЛ» менависад: гурӯҳи мардон ва занон ё бахусус гурӯҳи мардон; касон, хешон, хешовандон [87, қ. 12, 17817].

Маводди забонӣ баёнғари онанд, ки исми чомеи **қавм** дар истифода собиқаи таърихӣ дошта, имрӯз низ дар забони адабӣ ба маънии гурӯҳи мардум, тоифа ва миллат ба кор меравад: Шукр ҳамаи мо, хоҳ балҷувонӣ бошем ва хоҳ дарвозӣ, аз як **қавму** дин ҳастем [11, 52]. Аслан хуб нест, ки мардуми як **қавму** як **наҷод** дар мазоҳиби мухталиф бошанд [9, 173].

Воҳиди луғавии **қабил**/қабилат (قبيلة) гурӯҳи мардуме, ки хешу табор буда аз як чадди авваланд, ё муносибатҳои хешутаборӣ, ягонагии забону ҷои истиқомат доранд, қавму тоифаро ифода менамояд [81, қ. 2, 661; 82, қ. 1, 678; 88, қ. 2, 1224; 80, қ. 2, 127]. Соҳиби «Л» дар баёни вожаи **қабил** гурӯҳи фарзандони як падарро оварда, дар идома боз ду маънии дигарро илова менамояд, ки аз сарчашмаҳои дигари зери назар пайдо накардем: порае аз кулаҳи сар, ки фароҳам омада бо пораи дигар; санги бузурги сари ҷоҳ [87, қ. 11, 17444]. Ба назари мо, дар асоси маводди забонӣ ва иттилои «ФЗТ», «ФТЗТ» метавон гуфт, ки ба таркиби луғавии забони тоҷикӣ аз забони арабӣ мафҳуми чомеи вожаи **қабил** (гурӯҳи мардум, тоифа) иқтибос шудааст маъниҳои дигар дур мондаанд: Аҷаб ӣигитҳое, – аз дил мегузаронад ӯ, – ҳама аз ҳар кучо, аз ҳар **қавму қабил** [13, қ. 1, 132]. Нақл мекунам, ки як замонҳо **қабилҳои** дигар ба халқи он ҷо ҳучум мекарданд, **мардум** барои мудофияи ҳудашон ин қалъаро сохта буданд [13, қ. 1, 10]. Он рӯзҳо аз як гурӯҳ аҳолии **қабил** марқа ба номи амир аризае омада буд... [11, 209].

Дар сарчашмаҳо гунаи **қабил** (قبيل) низ ба маънии гурӯҳ, даста ва қисм, хел, чинс, навъ омадааст [81, қ. 2, 661; 82, қ. 1, 678]. Дар «ҒЛ» маъниҳои «пазируфтор» ва «гурӯҳи мардум»-ро ифода кардааст [80, қ. 2, 127]. Аз ташреҳи «Л» ва «ФФ» маълум гардид, ки вожаи **қабил** ба маънии «қабил ё мардуме, ки ба ҳам пайванди хешӣ доранд», низ дида мешавад. Тавре ки қайд шудааст, ҷамъияти мардум аз се то чанд гурӯҳ, гурӯҳҳои пароканда ё гурӯҳҳои якпадари [87, қ. 11, 17444] ҷамоат ва гурӯҳ [88, қ. 2, 1234]-ро ифода намудааст.

Лозим ба ёдоварист, ки имрӯз дар забони тоҷикӣ **қабил** ба маънии «хел, навъ, мисл, монанд» ба кор буда, ҳамчун ҳаммаъноӣ вожаи **қабил** ба дид нарасид.

Ба ин гурӯҳи исмҳои чомеъ вожаҳои **ашира**/ашират (عشيرة) – 1) хешу табор; 2) тоифа, қабил, қавм [81, қ. 1, 107; 82, қ. 1, 108]; хешон ва табор ва аҳли хона [80, қ. 2, 67]; қабил, хешон ва наздикон [88, қ. 1, 1067]; бародарон, қабил, табор ва наздикон аз ҷониби обӣ, хешӣ наздик ва хешовандони наздик, хешон ва дудмон, гурӯҳе аз қабил, кӯҷактар аз фасила; номи ҷойгоҳе аст [87, қ. 10, 15911], **раҳт** (رہط) – гурӯҳ, ҷамоати мардон, гурӯҳи мардум; қабил, қавм, ашира [81, қ. 2, 133; 80, қ. 1, 383; 88, қ. 1, 765] ва **ҳай** (حي) – қавм ва қабил [81, қ. 2, 718; 80, қ. 1, 289]-ро низ метавон мансуб донист.

Маводди забонӣ ба таври возеҳ нишон медиҳад, ки аз ин гурӯҳи исмҳои чомеъ калимаҳои **қавм** ва **қабил** назар ба муродифоти **ашира**, **раҳт** ва **ҳай** серистеъмол мебошанд.

1.5. Исмҳои чомеи ифодагари мафҳуми савора ва лашкар. Ин фасли рисола ба таҳлилу баррасии исмҳои чомеи ифодагари мафҳуми савора ва лашкар бахшида шудааст. Ин гурӯҳи исмҳои чомеъ қувваҳои мусаллаҳи низомии давлат, қисмҳои лашкар, маҷмуи одамони силоҳдори ҷанговар ва дастаи муайяни аскарро ифода менамоянд. Онҳо аз лиҳози қорбурд ва вижигаҳои услубӣ дар қабатҳои гуногуни таркиби луғавии забон қарор гирифта, аксаран серистеъмоланд.

Воҳиди луғавии **лашкар** (السكر) ба маънии «маҷмуи гурӯҳи одамони силоҳдори ҷанговар» далолат намуда, калимаи серистеъмол махсус мешавад. Дар луғатномаҳои зери назар ба гунаи кӯшун, маҷмуи ғавҷҳои одамони мусаллаҳи ҷанговар [81, қ. 1, 596], тамоми қувваҳои мусаллаҳи давлат, сипоҳ, кӯшун, артиш [82, қ. 1, 749], сипоҳ, сипах, чайш, ҷунд, аскар, ҳайл, ҳашам, кӯшун, катиба [87, қ. 13, 19672; 88, қ. 2, 1539] ташреҳ шудааст.

Маводди забонӣ баёнғари он аст, ки **лашкар** дар истифода таърихи дерина дошта, дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ низ зиёд ба қор рафтааст: Яъне давлат **лашкар** дорад, шаҳна дорад, қозӣ дорад, муфти дорад, шох дораду вазир, то ки таъби ахлоқии башарро барои қамол ёфтаи таъмин қунад [9, 30]. Дар он ҷанг ба ҳубӣ собит шуд, ки зафар вобаста на ба шумораи **лашкар**, балки ба ҳушёрӣ, мударбӣ қордонии сипахбуд аст [12, 120].

Нависандагони саршиноси адабиёти муосири тоҷик устод Садриддин Айнӣ ва Сотим Улуғзода **лашкарро** ба таври истиора ба хоҷири зебо ва пуртаъсир шудани сухан дар ибораҳои «лашқари себу тоқ, анор, нок, шафтолию гелос» ва «лашқари андуҳу алам» қорбасти намудаанд, ки ҳоси услуби бадеист: Фурсати нӯшидани як ҷойник ҷой ҳам нагузашта буд, ки **лашқари** себу тоқ, анор, нок, шафтолию гелос торумор қарда шуд [11, 28]. Тасаллиёбии ман то вақте давом намуд, ки рафиқонамро ҳоб рабуд ва баъд аз он танҳои худро ва ҳусусан ҷудои падару модарамро, ки ягона ғамхору меҳрубони ман буданд, ҳис қардам ва дигарбора **лашқари** андуҳу алам ба ман ҳуҷум оварда, тамоми ҳавосамро фаро гирифт [1, ҷ. 1, 155].

Калимаи **сипоҳ** (سپاه) ҳаммаъноӣ лашқар буда, дар «ФЗТ» ба се маънӣ омадааст: 1) лашқар, қўшун; 2) ҳар як аз афроди лашқар, лашқарӣ, 3) маҷ. мўҳраҳои шатранҷ, донаҳои шахмат [81, ҷ. 2, 244]. Мураттибони «ФТЗТ» ба се маънии зикршуда маънии «далер, нотарс, пурҷасорат»-ро, ки ҳоси услуби гуфтугӯӣ аст, илова намудаанд [82, ҷ. 2, 254].

Лозим ба ёдоварист, ки дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ калимаҳои сермувозӣ мавҷуданд, ки дар вариантҳои гуногун зухур менамоянд. Луғатҳои **испоҳ** ва **испах** ҷунгунаҳои дигари **сипоҳ/сипах** дар сарчашмаҳо зикр ёфтаанд. А. Деҳхудо ҳангоми ташреҳи вожаи мавриди таҳлил асли шаклҳои **испоҳ** ва **испахро** аз луғати **сипоҳ** донистааст [87, ҷ. 9, 13428].

Вожаи **сипоҳ** дар калимасозӣ хеле ғаёл буда, дар ташаккули калимаҳои **сипоҳӣ**, **сипаҳсолор**, **сипаҳбуд/сипаҳбад**, **испахбад**, **сипаҳдор**, **сипаҳшикан**, **сипаҳкаш** ва **сипаҳсарвар** вазифаи асоси калимасозиро ифо намудааст. Дар луғатномаи «ҒЛ» ҳарчанд унсури луғавии **сипоҳ** зикр нашуда бошад ҳам, калимаҳои аз он созонёфтаи **сипаҳбуд**, **сипаҳбад** [80, ҷ. 1, 411] ва **испахбад** [80, ҷ. 1, 55] шарҳ дода шудаанд.

Таҳлилу баррасӣ нишон дод, ки имрӯз дар забони адабии тоҷикӣ **сипоҳ** ба таври ғаровон қорбасти шуда, гунаҳои дигари он – **сипах**, **испах** ва **испоҳ** мавриди истифода қарор нагирифтаанд: Якҷанд ҳазор саворони Ҳокон аз қабати талҳои шафат роҳ ёфта баромаданду бо ҳамлаи шадид боли ростии **сипоҳи** Баҳромро парешон қарданд... [12, 120]. Пирон шабохун қард, ду баҳра аз **сипоҳи** Эронро қушт [12, 190]. Акнун **сипоҳи** зафар барои ғалабаи қатъӣ қардан аз болои босмачиён тайёр мешуд [13, ҷ. 1, 203].

Бо ҷунин усули баррасӣ калимаҳои **аскар**, **асқария**, **муқаддима**, **маймана**, **майсара**, **қалб**, **соқа**, **ғавҷ**, **қатиба** ва **талоя** дар заминаи фарҳангномаҳои муътамад ва маводди забонӣ ба риштаи таҳлил қатида шудаанд.

1.6. Исмҳои ҷомеи ифодагари мафҳуми саф ва қатор. Дар захираи луғавии забони тоҷикӣ калимаҳо аз лиҳози ҳусусиятҳои маъноӣ ба қабатҳои гуногун ҷудо мешаванд, ки исмҳои ҷомеи ифодагари мафҳуми саф, қатор аз қабали онҳо маҳсуб мешаванд. Ба ин дастаи исмҳои ҷомеъ наздик даҳ воҳиди луғавӣ мансуб буда, аксари онҳо ҳамчун вожаҳои серистеъмоли забон қабул шудаанд.

Воҳиди луғавии **саф** (صف) қатори мардум ё маҷмуи ашъи паҳлуи ҳам бударо ифода менамояд, ки ин маънӣ дар сарчашмаҳо – рада, раҷа, қатори одамон, қатор, рада ва ғ. зикр шудааст [81, ҷ. 2, 216; 82, ҷ. 2, 225]. Дар «Л» се вожаи ҳамшакли **саф** оварда шуда, ба таври зерин ташреҳ шудааст: I сураи 61-ум аз Қуръон; II раста, ҳасир, ҳилоқ, бозор; III даста, дастаи занбӯри асал ё ҳашароти дигар, ки бо ҳам зиндагӣ мекунанд, бахши як гурӯҳ, иттиҳод байни қабил; маҷозан ҷанг, набард [87, ҷ. 10, 14937]. Мусанниф дар ҳусуси ҳаммаъно будани **саф** ва **раста** менависад, ки ҳар сафери раста хонанд [87, ҷ. 8, 12042].

Тавре ки дар боло қайд гардид, вожаи **саф** яке аз калимаҳои серистеъмоли ҳамин гурӯҳи исмҳои ҷомеъ буда, дар давраи муосири рушди забони тоҷикӣ баробар барои

ифодаи қатори исмҳои шахсу ғайришахс ба кор рафтааст: Ниҳоят он рӯз расид, ки Пӯлодро мебоист ба **сафи** партияи болшевикон қабул мекарданд [13, қ. 1, 188]. Ў аз кишлоқи Қистакӯз ба **сафи** фидоиён ҳамроҳ шуда буд, номи ӯ Қайюм Шокиров буд [13, қ. 1, 28].

Бо ифодаи маънии «саф ва қатор» вожаи **раста** (رسته) низ метавонад мансуби ҳамин гурӯҳи исмҳои чомеъ бошад. **Раста** дар «ФТЗТ» ба се маънӣ омадааст: 1) саф, рада, қатор; 2) сафи мунтазами дӯконҳо, бозор; 3) сафи дутарафаи дарахт [81, қ. 2, 124]. Мураттибони «ФТЗТ» ду калимаи ҳамгуни **растаро** зикр намудаанд: I 1) раҳшуда, халосшуда, он ки начот ёфтааст; 2) аз замин рӯйида (баромада); II 1) дӯконҳои дар як қатор сохташуда, қатори дӯконҳо дар бозор; 2) роҳи зерин тоқҳои бо хавоза бардошташуда [82, қ. 2, 153]. Айни ҳамин гуна тафсири **раста** дар сарчашмаҳои муътабари «ҒЛ» ва «ФФ» низ ба дид расид [80, қ. 1, 370; 88, қ. 1, 741]. Муаллифи «Л» маъноҳои «саф, раст, рада, раҷ, рағ, роста, радиф ва гурӯҳе аз мардуми дорои як шуғл»-ро зикр намуда менависад, ки ин калима ба ҷои **синф** ба кор равад: растаи оҳангарон, растаи кафшдӯзон. Луғатнигор дар идома меафзояд, ки **раста** зоҳиран муҳаффафи **роста** ва **растақ** муарраби он аст [87, қ. 8, 12042]. Исми чомеи **раста** аз *rastag*-и забони форсии миёна «саф, радиф, раста», ки зоҳиран муштақ аст аз *rastaka*-и форсии бостон, аз решаи *rad* < ҳиндуаврупоии *reğ* – рост қардан, ҳидоят қардан, бурдан, рондан маншаъ мегирад [89, қ. 3, 1449].

Қорбасти ин исми чомеъ имрӯз ба таври фаровон ба мушоҳида мерасад: Баъд дӯконҳо, **растаҳо**, ҷойхонаву ошхонаҳо камодаму камтарадуд шуда монданд [11, 94]. Дар **растаҳо**, тимҳо, қатори дӯконҳои бозоргоҳ молу матои ҳиндӣ, мисрӣ, хитой, туркистонӣ, эронӣ, самарқандиву бухорӣ савдо мешуд [12, 129].

Дар сарчашмаҳои гунаи ба тағйироти овозӣ дучоршудаи калимаи **раста** – **раст** (رست) ба маънии «раста, саф» низ зикр шудааст [81, қ. 2, 124; 88, қ. 1, 741]. Дар воҳиди луғавии **раста** садоноки «а» ба ҳодисаи савтии таҳфиф дучор шуда, дар натиҷа гунаи **раст** ба вучуд омадааст. Тибқи шарҳи А. Деҳхудо, **раст** муҳаффафи **раста**, **роста** буда, ба ҷуз раста, саф, рада, раҷча, ража боз маъноҳои «растан, озодӣ, раҳӣ ва халосӣ, начот, замин ва макону мавзъ»-ро ифода намудааст [87, қ. 8, 12025]. **Раст** хоси услуби китобӣ буда, гунаи **раста** бештар мавриди истифода қарор гирифтааст.

Ин силсилаи исмҳои чомеъро метавон бо вожаҳои **рада, қатор, силсила, радиф** ва **силк**, ки аз ҷиҳати ифодаи маъно ба ҳамин гурӯҳи исмҳои чомеъ шомиланд, идома дод.

Исмҳои чомеи ифодагари мафҳумҳои саф ва қатор ба исмҳои шахсу ғайришахс баробар ба кор рафта, аксарашон вожаҳои аслии маълуми забони тоҷикианд.

1.7. Исмҳои чомеи ифодагари маҷмӯи ҳайвону паранда. Ин дастаи исмҳои чомеъ маҷмӯъ, тӯда ва анбӯҳи ҷорпои калону хурд ва селай парандагонро ифода мекунад. Яке аз ҷунин вожаҳо **гала** (گاله) аст, ки маънии «гурӯҳ, даста ва рамаи ғӯсфанду гов»-ро ифода менамояд [81, қ. 1, 250; 89, қ. 4, 243]. Дар «ФТЗТ» ин унсури луғавӣ ба ду маънӣ оварда шудааст: 1) гурӯҳе аз ҷорпоён; рама; галаи асп, галаи оҳу; 2) гурӯҳе аз ҷизҳои ҳамчинс (ба ин маънӣ асосан дар таркиби калимаҳои мураккаби галаосиё, галаҷазира меояд) [82, қ. 1, 307]. Мураттиби «Л» бо таъя ба шарҳи «Бурҳони қотеъ» **галаро** рамаи ғӯсфанду шугур, хару гов, асбу оҳу ва амсоли он тафсир намудааст [87, қ. 12, 19249].

Таҳлили маводди забонӣ нишон медиҳад, ки имрӯз дар забони адабӣ **гала** серистеъмол буда, барои ифодаи рамаю пода, галаи зог ва дастаи мардҳо ба кор рафтааст: Шоир мастомаст савор шуда сӯйи **гала** асп ронд, қариб ҷиҳил сар тойро ҳай қарда ба қӯра даровард ва дар асари мастӣ аз асп фуру галтида ба остона сар ниҳода хобаш бурд [12, 151]. Пиразанони серманаҳ ҳам, ки дар ин хел мавридҳо дам нагирифта гап мезананд, бачагон, ки ҷамъ шаванд, **галаи** зогҷаҳо барин ғавғо мебардоранд, ҳама оҳиста-оҳиста ором шуда, ба гуфтаҳои то ин вақт шуниданашуда гӯш меандохтанд [13, қ. 2, 71]. Як **гала** босмаҷиёни Холбӯта ба ақибӣ ҳов, ана он теппа омада фаромада аспхояшонро ба ҷавпояҳо сар дода худашон дам гирифта хоб рафтаанд [13, қ. 1, 198]. ...ба ҳамин умед дунболи лашкари ӯ низ мерафтанд ва **галаи** кафтор буданд, ки умед ба пасмондаи шикори шер доштанд [3, 99].

Воҳиди луғавии **нода** (نودا) тибқи маълумоти «ФЗТ» ифодагари ду маънӣ аст: 1) галаи чорпоён, галаи гову хару буз ва ғ; 2) чӯбдасти дурушт, асои калон, боҳу [81, қ. 2, 73]. Аз ҷониби мураттибони «ФТЗТ» танҳо маънии ҷомеи он – ҷамъи гову гӯсфанду буз зикр шудааст [82, қ. 2, 105]. М. Ҳасандӯст бар иловаи маънии «галаи хар ва гов» ҷарогоҳи асбону шутурон ва говонро низ зикр намудааст [89, қ. 2, 593]. Соҳиби «Л» шарҳи комили ин калимаро ба гунаи зайл овардааст, ки се маъниро ифода намудааст: галаи хар ва гов; ҷарогоҳи асбон ва шутурон ва говон; чӯбдасти дурушт, асои калон, боҳу [87, қ. 4, 5337].

Мушоҳидаҳо нишон медиҳанд, ки дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ вожаи **нода** ба ду маънӣ – «гала ва ҷарогоҳ» ба қор рафтааст: Маълум буд, ки **нода** аз ҷаро баргаштааст [10, 35]. Ё дар ҷавоб хандида мегуфт: «Гӯсолаеро, ки аз **нода** берун равад, гург меҳӯрад» [1, қ. 2, 242]. Ба сари сангҳо бархӯрдани оби шаршараҳо, хониши булбулон, баоси гову гӯсола, бузғолаю баррачаҳо, ки дар ин бегоҳӣ аз **нода** меомаданд, ба гӯши ин пирамардон намерасид [6, 122].

Ҳамчунин дар ин фасли рисола вожаҳои **рама, села, говора, говбора, гобора, гавпора, корвон, ҷағола/чағола, хайл, ҳашара/ҳашарат, абобил, бобил, ибил, ганам, ваҳш** таҳлилу баррасӣ гардида, хусусиятҳои услубӣ ва мавқеи истифодаи онҳо имрӯз дар забони адабии тоҷикӣ нишон дода шудааст.

1.8. Исмҳои ҷомеи ифодагари мафҳумҳои лавозимоти рӯзгор. Дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ гурӯҳи исмҳои ҷомеи ифодакунандаи номи асбобу ашёҳо, лавозимоти рӯзгор ва мафҳумҳои ба он марбут низ мавҷуданд, ки дар захираи луғавӣ мавқеи хосса доранд. Ин гурӯҳи исмҳои ҷомеъ дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ ба таври гуногун интишор ёфтаанд.

Яке аз чунин вожаҳо **коло** (كولا)//**кола** (كالة) аст. **Коло/кола** мол, матоъ; чизу чора, асбоби хонаро ифода мекунад [81, қ. 1, 558]. Ромпурӣ **колоро** асбоб, рахт ва матоъ, ки ғайри ҳайвон бошад, шарҳ додааст [80, қ. 2, 151]. Ҳамин луғатнигор зимни тавзеҳи гунаи **кола** илова бар маънии «матоъ», ки онро **коло** низ гӯянд, ду маънӣ – кадуи шароб; харбузаи хом ва замини барои зироат тайёр кардашударо зикр намудааст [80, қ. 2, 159]. Аз шарҳи комили мураттиби «Л» бармеояд, ки **коло** ба ҷуз маънии «рахт, асбоб, асбоби хона, сомон ва асоса, асос, порчаи абрешим», «муҳраҳои шатранҷ; бонг ва фарёду фиғон»-ро низ ифода менамудааст [87, қ. 12, 18069]. Ҳарчанд забоншинос Ҳ. Мачидов бо таъя ба нуқтаи назари В. А. Капранов асли баромади вожаи **колоро** забони ҳиндӣ доништа бошад ҳам [33, 102], вале дар луғатномаҳои муътабари зери назар сарчашмааш калимаи аслии тоҷикӣ ба шумор омадааст. Аз шарҳу тавзеҳи сарчашмаҳои зери назар маълум гардид, ки унсури луғавии **коло/кола** сермаъно буда, дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ маънои аввали он, яъне мафҳуми ҷомеъ – молу ашё, рахт роиҷ гардидааст: – **Колои** маро, – гуфт – ба аспҳо бор карда савор шаву ба гузари бӯрёбофон биё, дар пеши ҳаммом маро мунтазир бош [12, 218]. ...дар корвонсароҳо барои харида лавозимоташон ё фуруши **колояшон** гирд меомаданд [12, 110]. **Колои** бебаҳои шоир – дастнависҳои «Шоҳнома» ва «Юсуфу Зулайхо» дар тоҷа гард пахш карда хобида буданд... [12, 93].

Ба ин силсила метавон луғати **ҷиҳозро** (جهاز) низ шомил донист. Мувофиқи тафсири «ФЗТ» ва «ФТЗТ» **ҷиҳоз** – 1) бисоту афзори хона, асбобу анҷоми хона, асбоби ороиш; 2) бисоти духтар, бисот ва зевари пеш аз арӯсӣ барои духтар тайёр мекардари ифода менамояд [81, қ. 2, 783; 82, қ. 2, 622]. Мураттиби «ҒЛ» вожаи мавриди таҳлилро «асбоби арӯс, майит ва мусофир» маънӣ карда, дар идома гунаи **ҷиҳезро** бо ишораи имола (дар вақти хондан ва навиштани калимаҳо ба «е» табдил додани «о» – Ё.М.)-и **ҷиҳоз** ба маънии «сохтагӣ ва асбобу рахт барои духтар ва мурда ва зари қимор» қайд намудааст [80, қ. 1, 253]. Фарҳангшинони маъруфи форсӣ М. Муин ва А. Деххудо **ҷиҳоз** ва **ҷаҳозро** воҳид доништа илова бар маънии «асбоб ва лавозими хона, рахти мурда, рахти арӯс ва мусофир, асос ва мулке, ки арӯс ба хонаи домод барад, созу барг» маъниҳои «полони шутур; дастгоҳи киштӣ, сафина ва ҷарҳи равшангирӣ»-ро зикр намудаанд, ки аз доираи ифодаи мафҳуми ҷомеият берунанд [87, қ. 5, 7921; 88, қ. 1, 546].

Профессор А. Ҳасанзода зимни таҳқиқи масоили иртиботи унсурҳои луғавӣ ва баъзе қолабҳои сарфию нахвии осори асрҳои X-XIII бо ғуиши шимолӣ дар чанде аз лаҳҷаҳои шимолӣ мавҷудияти гунаи **чезро** қайд намудааст. Бино ба навиштаи забоншинос **чез** муҳаффафи шакли имолаи **чиҳез** (чиҳез > чез) буда, баробари гунаи маъмулии **чиҳоз** мавриди истифода қарор гирифтааст. **Чез** имрӯз дар бархе аз лаҳҷаҳои шимолӣ ба маънои «бисоти арӯс» маълум аст [51, 183].

Дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ корбурди гунаи **чиҳоз** ба назар расид: Ҳолӣ **чиҳози** духтар ҳам тайёр не [4, 307].

Маводди ҷамъовардаи мо дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ мавҷудияти исмҳои ҷомеоро нишон дод, ки имрӯз дар забони адабӣ тамоман истифода намешаванд ва ё ба гурӯҳи вожаҳои хеле камистеъмол дохил мешаванд. Ин иддаи калимаҳо бо ифодаи мафҳуми асбобу анҷом, тўшаву рахт, лавозимоти рўзгор ба ҳамин қатори исмҳои ҷомеъ мансубанд: **завода** (زواده) – тўша, захира, озуқаи сафар [81, ҷ. 1, 428; 82, ҷ. 1, 522], зоду тўшаи сафар [88, ҷ. 1, 794], **омана** (امنه) – ғараму пуштаи ҳезуми кафондашуда; пушторай ҳезум [81, ҷ. 1, 916], тўдаи ҳезуми шикфота, пуштаи ҳезум, пуштвораи ҳезум [87, ҷ. 1, 212], **мазод** (مزاد) – тўша ва зоди сафар [81, ҷ. 1, 622; 82, ҷ. 1, 776], **ҷамр** (جمر) – ахгарҳо, лаҳҷаҳо [81, ҷ. 2, 771; 82, ҷ. 2, 607], **асоса** (اثاثه) – мол, ашё, чизу чораи хона [81, ҷ. 1, 93; 82, ҷ. 1, 89], рахт ва матоъ [80, ҷ. 1, 35], **афзор** (افزار) – абзор, олот, асбоб, дорувории таом аз қабилӣ мурҷ, зира, қаланфур [81, ҷ. 1, 100; 82, ҷ. 1, 96; 88, ҷ. 1, 175], **ақор** (عقار) – рахт ва асбоби хона, матои хона [87, ҷ. 10, 15979], матоъ ва асбоб [80, ҷ. 2, 71], асбобу анҷомҳое, ки аз як ҷо ба ҷои дигар кўчонида намешаванд [81, ҷ. 1, 115; 82, ҷ. 1, 53], **разма** (رزمه) – букча, баста, асбобу абзори дар букча басташуда [81, ҷ. 2, 116], букчаи бузург, рахт, букчаи либос [87, ҷ. 8, 12012; 88, ҷ. 1, 740], пуштвора ва букчаи ҷома ва рахт [80, ҷ. 1, 369].

Боби дуҷуми рисола – «Исмҳои ҷомеъ аз ҷиҳати баромади забонӣ» аз 3 ҷаслу 8 зерҷасл иборат буда, дар ин бахшҳои исмҳои ҷомеъ аз ҷиҳати баромади забонӣ баррасӣ ва тасниф шудаанд.

2.1. Матолиби мақаддамотӣ. Дар ин бахшҳои диссертатсия дар хусуси вожаҳои аслий ва иқтибосии забони тоҷикӣ маълумоти мухтасар зикр шудааст.

Ҳамаи нишонаҳои тағйироту тақомули забон, пеш аз ҳама, дар таркиби луғавии он маълум мегарданд. Таркиби луғавии забон тамоман вожаҳои забонро дар бар гирифта, дар раванди тағйирёбии рушди доимӣ аст. Василай ғаномандии таркиби луғавии забон, аз як тараф, пайдо шудани вожаҳои нав ва ташаккули онҳо дар заминаи усулҳои калимасозии забони тоҷикӣ ва аз тарафи дигар, воридшавии унсурҳои луғавӣ аз забонҳои дигар маҳсуб мешаванд, ки ба истилоҳи забоншиносӣ калимаҳои иқтибосианд. Аз ин рӯ, дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ дар баробари калимаҳои аслий калимаҳои иқтибосӣ низ як қабати луғавии забонро ташкил намуда, ба гурӯҳи вожаҳои ғайриғайри забон дохил мешаванд.

Дар натиҷаи таъсиргузинии як забон аз забони дигар ба таркиби луғавии он забон, пеш аз ҳама, номи ашёҳо ва ҳодисаю зухуроти нав ворид мешаванд, ки ин вомвожаҳо ба гурӯҳи калимаҳои исмӣ мансубанд. Мушоҳидаҳо ва маводди забонӣ нишон дод, ки дар қатори он иқтибосот исмҳои ҷомеъ низ кам нестанд ва дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ ҷойгоҳи гуногунро касб намудаанд. Бинобар ин, исмҳои ҷомеъро дар забони тоҷикӣ аз лиҳози баромад ба ду гурӯҳ тасниф намудан мувофиқ аст: исмҳои ҷомеи аслий ва исмҳои ҷомеи иқтибосӣ.

2.2. Исмҳои ҷомеи аслий. Дар таркиби луғавии забон калимаҳои аслий қабати асосиро ташкил намуда, пойдевор ва манбаи асосии забон маҳсуб меёбанд. Вожаҳои аслии тоҷикӣ «калимаҳоеанд, ки аз замонҳои қадим боз асос ва манбаи луғати забони тоҷикиро ташкил намуда, дар заминаи худ забони тоҷикӣ пайдо шудаанд ва, аз тарафи дигар, баромади онҳо ба қадимтарин сарчашмаҳои забони тоҷикӣ – ба яке аз забонҳои қадимаи мансуби гурӯҳи забонҳои эронӣ рафта мерасад» [24, 30]. Доир ба калимаҳои аслии тоҷикӣ муҳаққиқони ватаниву хориҷӣ андешаронӣ намуда, мансубияти онҳоро аз лиҳози баромади таърихӣ муайян намудаанд. Бино ба навиштаи профессор Т. Ваҳҳобов ва

дотсент Д. Бобочонова «калимаҳои аслии забони тоҷикӣ аз лиҳози мансубияти генетикиашон якхела набуда, балки дар онҳо қабатҳои гуногун ба назар мерасанд. Як гурӯҳи калони калимаҳои асли аз ҷиҳати баромади таърихиашон ба забонҳои эронии ғарбӣ мансуб мебошанд, ки имрӯз асоси умумияти луғавии забонҳои ғарбии эронӣ-тоҷикӣ, форсӣ ва дарино ташкил медиҳанд» [19, 69-70].

Дар забони тоҷикӣ исмҳои ҷомеи асли қабатҳои гуногуни маъноиро ифода намуда, аксари онҳо сермаъно ва дар таркиби луғавӣ устувору пойдоранд. Аз ин рӯ, онҳо аз лиҳози маънӣ ба гурӯҳҳои исмҳои ҷомеи аслии ифодагари исми шахс ва ғайришахс тасниф гардида, таҳлил шудаанд.

2.2.1. Исмҳои ҷомеи аслии марбут ба шахс. Исмҳои ҷомеи аслии ифодакунандаи мафҳуми марбут ба шахс аз давраҳои қадим то имрӯз дар забони тоҷикӣ мустақим буда, теъдоди зиёдашон ба гурӯҳи калимаҳои ғайри фонди луғавии забон мансубанд. Омӯзишу баррасии ин иддаи исмҳои ҷомеъ нишон медиҳад, ки бештари онҳо дар таркиби луғавии забони адабии ҳозираи тоҷикӣ аз забонҳои қадиму миёнаи форсӣ ҳифз шудаанд. Ин гурӯҳи исмҳои ҷомеи асли гурӯҳ ё тӯдаи одамон, аҳли хона, пайвандони як оила, ҳешу ақраба, мардуми аз рӯи мақсад ва вазифаи ягона шомили як гурӯҳ ё дастаро ифода мекунанд.

Яке аз ин исмҳои ҷомеи аслии серистеъмоли забони тоҷикӣ вожаи *гурӯҳ* (گروه) аст. Унсурҳои луғавии *гурӯҳ* сермаъно ба шумор омада, луғатнигорон онро «1) даста, иттиҳоди мардум; 2) ҷамъа, табақа аз мардум, ки аз рӯи ягон мақсад муттаҳид шудаанд, тоифа, фирка, ҷамъаи мардум шарҳ додаанд» [81, ҷ. 1, 297; 82, ҷ. 1, 364; 80, ҷ. 2, 192]. Соҳиби «Л» *гурӯҳ*ро ҷамъаи мардум ва ғайри он; тоифа, ҷамъият, даста, уммат, села, зумра, ҳизб, фирка, фарик, ғайра, ғайра, асаба ва қабилла шарҳ дода, дар идома рабт доштани онро бо луғатҳои паҳлавӣ: گروه – даста, гурӯҳ, арманӣ: گروه (groh) – миллат, ҷамъият, эронии бостон: گروه, курдӣ: گروه (kourouh) – иҷтимоӣ ашхос зикр намудааст [87, ҷ. 12, 19113]. М.Ҳасандӯст дар хусуси гардиши таърихии вожаи мавриди назар андешаронӣ намуда, маъхуз аз форсии миёна: groh – гурӯҳ, хайл, ғайра доништааст. Дар асоси андешаи муҳаққиқони дигар луғати *гурӯҳ*ро аз эронии бостон: vi-rauda муштак доништа, онро бо луғати санскрит: vi-rodha, олмонии миёна: liute, олмонии нав: leute – мардум, ғайра, русӣ: lyuda – мардум, халқ, ки аз ҳиндуаврупоӣ: leudh – рушд қардан, болидан марбут доништааст. Дар идома меафзояд, ки иртиботи вожаи *гурӯҳ* бо лафзи англисӣ: group – гурӯҳ, ғайра, даста, сгруппа – ҷамъият, ҷамъа, гурӯҳ, олмонӣ: grupp ва италиявӣ: gruppo – гурӯҳ ғайра дақиқан маълум нест [89, ҷ. 4, 2385].

Мушоҳидаҳои нишон дод, ки *гурӯҳ* дар ҳамаи давраҳои рушди забони тоҷикӣ то ба имрӯз ба доираи вожаҳои сермаъно ва ғайри забон мансуб аст: *Гурӯҳе* кушта шуданд, *гурӯҳе* фирор қарданд, *гурӯҳе* асир шуданд, ки бас сархушу белаёқат буданд ва Зармуҳр Обтинро сарбараҳнаву побараҳна гирифт [3, 129]. ...*гурӯҳе* дар рӯи ҷорпои таҳи тут давра гирифта нишаста, барои палав сабзӣ пиёз реза мекарданд, якчанд нафар барои меҳмонон аз тахтаҳои ҷамъа нишаст месохтанд [4, 72].

Исми ҷомеи дигари аслии забони тоҷикӣ *даста* (دسته) аст, ки аз форсии бостон: **dasta** ва форсии миёна: dastag – даста маншаъ мегирад [89, ҷ. 2, 1318]. *Даста* вожаи сермаъно буда, дар манобеъ беш аз панҷ-шаш маъноиро ифода намудааст. *Даста* дар мавриди ифода намудани мафҳуми гурӯҳ, тӯда [81, ҷ. 1, 346], ҷамъаи мардум, гурӯҳ, тӯда ва қисм; маҷмуи ҷамъаи якҷинса [82, ҷ. 1, 440], ҷамъа аз мардум [80, ҷ. 1, 337], гурӯҳе аз мардум, ки дар ҷойе гирд оянд, маҷмуа аз як ҷамъа [88, ҷ. 1, 682] чун исми ҷомеъ зухур менамояд. Мураттиби «Л» дар хусуси воҳиди луғавии мавриди таҳлил шарҳи қисмро пешниҳод намуда, дар радиҳои маъноҳои дигар мафҳумҳои ҷомеи иҷтимоӣ аз мардум, гурӯҳ, ҷамъаи мардум, фарик, маъшар, қавм; ҷамъа, тулба, афроди дар як рада, ҷамъияте дар сафи муназзам; як қисмат аз сипоҳ ҳама ҷамъа бошад ва ё савор; маҷмуи мурибони бо якдигар ба маҷлисе равандаро бо далелҳо зикр намудааст [87, ҷ. 7, 10778].

Аз ахбори сарчашмаҳои маълум гардида, ки *даста* дар забони тоҷикӣ барои ифодаи гурӯҳ, ҷамъияти мардум ва маҷмуи ашхоси якҷинса, тӯдаи исмҳои ҷондор бечон баробар

интишор ёфта, дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ низ ин мавқеъро аз даст надодааст: *Даста* бо оромӣ ҳар тарафро аз назар дур накарда истода ақибнишинӣ кардан гирифт [13, қ. 1, 227]. *Даста* ба ҳаракат даромад [13, қ. 1, 13]. Ҳар пагоҳӣ ба сеҳ мебаромаду рӯйи дастгоҳаш дар гулдони сафолин як даста гули тару тоза – гоҳ садбарг, гоҳ савсану шаддаи сурху сафедаи гули аспак, гоҳи дигар *дастай* гулҳои гуногунро медид [4, 162].

Ҳамин тавр, ин силсилаи исмҳои ҷомеи аслии ифодагари гурӯҳи одамонро бо воҳидҳои луғавии *мардум* – одамон, одами бисёр, халқ; бошандагони ҷойе, аҳолии маҳалле [81, қ. 1, 641; 82, қ. 1, 796], *анбух* – издиҳом, чамбият, маҷмаъ, чамъомад [81, қ. 1, 68], *чапира/чабира* – чамъ, чамбият, гурӯҳе аз мардум, ки дар як ҷо чамъ омада бошад [81, қ. 2, 524; 82, қ. 2, 557], *тӯда* – ҳар чизе, ки болои ҳам рехта тӯб карда шуда бошад, анбух, ғарам, анбуҳи халқ, омма, чамбияти мардум [81, қ. 2, 381; 87, қ. 5, 7114], *хонавода* – аҳли хона, зану фарзанд [81, қ. 2, 491; 82, қ. 2, 465], *дуда* – хонадон, дудмон, хешу табор; оила, тоифа ва қабила [82, қ. 1, 397; 82, қ. 1, 492; 87, қ. 7, 11197], *дудмон* – хонадон, хонавода, хешу табор, оила, қабила [81, қ. 1, 397; 80, қ. 1, 348], *кунгур* – гадоёне, ки ба як даст шохи гӯсфанд ва ба дасти дигар шонаи гӯсфанд гирифта, онҳоро ба ҳам зада, дар бар дари мардум гадоӣ мекарданд ва агар касе чизе надихад, бо корд ягон аъзои худро маҷруҳ месохтанд [81, қ. 1, 573], *сада* – гурӯҳи саднафара, дастаи садкаса [81, қ. 2, 174, 82, қ. 2, 194], *таҳбозор* – аҳли бозор, ки дӯкноҳояшон дар растаҳои поёни бозор мебошад, монанди полондӯз, кабобӣ, пинадӯз, нонпаз ва ғ. [81, қ. 2, 355] метавон идома дод.

2.2.2. Исмҳои ҷомеи аслии ғайришаҳс. Ин идда исмҳои ҷомеи аслии низ аз лиҳози маънӣ қабатҳои гуногунро ташкил намуда, маҷмуи ҳайвоноту парандагон, ашёю лавозимоти рӯзгор, асбобу анҷоми сафарро ифода менамоянд.

Воҳиди луғавии *рахт* (رخت) чун бештари вожаҳои аслии забон хусусияти сермаъноӣ дошта, маънии ҷомеи коло, асбобу анҷом; асбобу анҷоми сафар; ҷома ва дигар пӯшокворӣ [81, қ. 2, 127; 82, қ. 2, 155], либос, ҷома; коло, матоъ; бор ва буна [88, қ. 1, 737]-ро ифода менамояд. А. Деххудо дар луғатномааш ҳини тафсири вожаи маҷкур маъниҳои «асбоб ва матои хона, сомон, асос, коло, хоста, лавозими зиндагии хона; пӯшиданӣ, либос; асбоб ва бунаи сафар аз либос» ва ғайри онро оварда менависад, ки луғати *рахт* аз форсӣ ба арабӣ рафта, маънии зин, полони аспро дорад ва дар забони мардуми вилояти Мозандарон ҳам ба ҳамин маънӣ истеъмол мешавад ва *рухут* чамъи *рахт*, ки ба лафзи форсӣ чамъи арабӣ баста шудааст [87, қ. 8, 11965]. Пажӯҳиши этимологии вожаҳои форсӣ-тоҷикӣ нишон медиҳад, ки *рахт* аз забони форсии миёна *raht* – матоъ, коло, рахт, ки зоҳиран аз решаи *rak* – оростан, тартиб додан, шакл додан муштақ аст, маншаъ мегирад. Дар забони санскрит ба гунаи *gas* – амал овардан, шакл додан мушоҳида мешавад. Аз лиҳози маъноӣ бо вожаи англисии *garment* – ҷома, ки дар ниҳоят муштақ аст аз фаронсавии *cuhan* – *garment* – асбоб, лавозим, аз *garner* – оростан, таҷҳиз кардан рабт дорад [89, қ. 3, 1232].

Дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ ба маънии «асбобу анҷом, лавозимоти сафар» ба кор рафтааст: Абудулаф, ки омад, *рахти* сафар мебардем [12, 171]. Коргарон ғамхории ўро ҳикоя карда мегуфтанд, ки яке аз рангуборчиён фарзанд ёфтааст, Довар аз иттифоқи касаба пул рӯёнидааст, як *рахт* сарулибоси кӯдакона тухфа карданд [4, 151].

Исми ҷомеи дигари дорои ҳамин маънӣ *кочол* (کچال) аст. Тибқи маълумоти луғатномаҳо, вожаи *кочол* асбобу анҷоми хона, коло, зарфиёт, васоили хона аз ҳар чизро ифода менамояд [81, қ. 1, 568; 88, қ. 2, 1290]. Дар манобеи зери назар ин вожа дар ду вариант *кочол* ва *кочор* сабт шудааст [81, қ. 1, 568; 82, қ. 1, 658; 80, қ. 1, 152]. Мураттиби «Л» зимни тафсир гунаи *кочол*ро олотӣ хона чун фарш ва аз ҳар чизе шарҳ дода, дар идома қайд менамояд, ки «*кочол* мусаҳхафи *коҳол* бошад, мансуб ба коҳ, мисли чангол мансуб ба чанг». Луғатнигор баъди дарёфти калимаи *кочор* дар нусхаи хошияи фарҳанги Асадии Нахчувонӣ ба хулоса меояд, ки *кочол*, *кочор* ва *коҳол* ҳар се саҳеҳанд [87, қ. 12, 17922].

Саҳеҳ будани гунаи *коҳол*ро танҳо А. Деххудо ҷонибдорӣ намуда, дар луғатномааш ибраз меорад, ки дар фарҳангҳо ин калимаро *кочол* ё *коҳол* сабт кардаанд, ки ин *коҳол* бошад на *кочол* ва на *коҳол*. Мураккаб аст аз «коҳ» ба маънии кӯшк, қаср ва «ол» ҳарфи

нисбат аст [87, ҷ. 12, 17927] ва дар ниҳояти шарҳу эзоҳ ҳадс мезанад, ки шояд котиб таҳриф карда бошад. Бояд қайд намуд, ки дар хусуси гунаи **коҳол** аз фарҳангҳои тафсирии дигар [80, 81; 82] иттилоъ пайдо накардем.

Дар забони тоҷикӣ гурӯҳи калони исмҳои ҷомеи аслии ифодагари маҷмуи ҳайвоноту парандагон низ ба мушоҳида мерасанд, ки дар ҳамаи давраҳои амалкарди забони тоҷикӣ ва то ба имрӯз мавриди истифодаи васеъ қарор доранд: **гала** – гурӯҳе аз чорпоён; рама, галаи асп, галаи оҳу [81, ҷ. 1, 307], **пода** – ҷамъи гову гӯсфанду буз ва ғ., ки аз хонаҳо барои чаро ғун шудааст [82, ҷ. 2, 105], **рама** – тӯда ва анбуҳи чорвои хурд [82, ҷ. 2, 146], **фасила** – гала, рама, галаи асп, гала ва рама [81, ҷ. 2, 424; 87, ҷ. 11, 17161], **села** – гурӯҳи парандагон, рама, галаи чорпоён [81, ҷ. 2, 230; 82, ҷ. 2, 235], **галагов** – якҷанд гови аз ғардан ба ҳам баста, ки дар хирманкӯбӣ ба кор мебаранд [82, ҷ. 1, 307].

2.3. Исмҳои ҷомеи иқтибосӣ. Дар ин фасли рисола хусусиятҳои вожаҳои иқтибосӣ ва сабабу омилҳои воридшавии онҳо ба забони тоҷикӣ дар заминаи пажӯҳиши муҳаққиқони ватаниву хориҷӣ баррасӣ шудаанд. Баромади забонии исмҳои ҷомеи иқтибосӣ муайян шуда, дар асоси маводди фактологӣ дараҷаи истифодаи онҳо собит шудааст.

Аксарияти муҳаққиқон калимаҳои иқтибосиро яке аз омилҳои асосии ташаккули таркиби луғавии забон медонанд. «Калимаҳои иқтибосӣ ҳамчун яке аз сарчашмаҳои асосӣ барои пур кардани захираи луғавии забон хизмат мекунанд» [69, 30]. Дар ин бора забоншиноси рус В. И. Кодухов менависад, ки «аз як забон, пеш аз ҳама, калима гирифта мешавад ва гузашта аз ин иқтибосшавӣ яке аз роҳҳои асосии ғанӣ гардидани захираи луғавии забон аст. Иқтибосшавӣ воридшавии механикии калима аз як забон ба дигар забон нест, балки ҳангоми гузаштан дар маънои луғавӣ, хусусиятҳои овозию сарфии калима тағйирот ба амал меояд. Дар асоси калимаву морфемаҳои воридшуда вожаҳои наवे ба вучуд меоянд, ки дар забони аслии вучуд надоранд» [64, 190].

Ҳамин тавр, дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ низ мисли дигар забонҳои дунё дар баробари калимаҳои аслии тоҷикӣ микдори зиёди унсурҳои луғавии аз дигар забон воридшударо мушоҳида кардан мумкин аст. Иқтибосшавии калимаҳо ба забони адабии ҳозираи тоҷикӣ аз давраҳои ҳеле қадим оғоз ёфта, то имрӯз идома дорад. Дар тури таърих забони тоҷикӣ бо ҳар забоне, ки таъсири мутақобила дошт, ба захираи луғавии ҳамдигар асари амиқ гузоштаанд.

2.3.1. Исмҳои ҷомеи иқтибосии арабӣ. Забони арабӣ ба таркиби луғавии забони тоҷикӣ таъсири амиқ расонидааст. Ҳарчанд робитаи забони тоҷикию арабӣ пеш аз зуҳури дини ислом дар Осиёи Миёна ба қайд гирифта шуда бошад ҳам, яке аз сабабҳои ба таври фаровон ворид шудани калимаҳои арабӣ ба забони тоҷикӣ ин аз ҷониби арабҳо истило шудани қаламрави забони тоҷикӣ-форсӣ ба ҳисоб меравад.

Муҳаққиқон бар он ақидаанд, ки воридшавӣ ба қорбурди вожаҳои арабӣ дар забони тоҷикӣ пас аз 2,5-3 асри ҳуҷуми арабҳо аз нимаи дууми асри XI афзоиш ёфта, қабатҳои гуногуни таркиби луғавии забонро фаро гирифт. Дар давраҳои баъдӣ, хусусан асрҳои XIII-XVIII истифодаи вомвожаҳои арабӣ ҳеле авҷ гирифта, ба ибораи забоншинос Ю. Кенчаев «давраи босуръати бозшавии дарвозаи забон барои иқтибосҳои арабӣ» [27, 31] ба ҳисоб меравад.

Таркиби луғавии забон дар тағйирёбии доимӣ буда, калимаҳо бо мурури замон серистеъмол ё камистеъмол ва ё тамоман куҳна мешаванд, ки вожаҳои иқтибосӣ низ аз ин доира берун нестанд. Ҷоиз ба қайд аст, ки дар забон куҳнашавӣ ё бавучудоии вожаҳои нав якбора дар як муддат рӯй наметад, балки ин раванд оҳиста-оҳиста ба амал меояд. Ба таркиби луғавии забони тоҷикӣ воридшавии калима ва ибораҳои арабӣ, ҳамчунин исмҳои ҷомеъ муддати дароз давом карда бошад ҳам, на ҳамаи онҳо ба гурӯҳи калимаҳои серистеъмол ва оммафаҳм ворид шудаанд. Фақат ҳамон қисми онҳо мавқеъ пайдо намуданд, ки ба хусусияти аслии забони тоҷикӣ мувофиқ омада, аз ҷиҳати хусусиятҳои услубию доираи истеъмол ҳамсони калимаҳои тоҷикӣ шуданд. Аз ин рӯ, исмҳои ҷомеи

иктибосии арабиро низ вобаста ба вижагии маъноӣ ва доираи қорбасташон ба зергурӯҳҳои зерин ҷудо намудан ба мақсад мувофиқ аст.

2.3.1.1. Исмҳои ҷомеи иқтибосии арабии серистеъмол. Гурӯҳи қалони исмҳои ҷомеи иқтибосии арабӣ дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ ба захираи ғайри луғавӣ шомил шуда, хусусияти умумистеъмоли пайдо намудаанд. Ин дастаи исмҳои ҷомеъ дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ низ мавриди истифодаи васеъ қарор доранд. Вожаҳои серистеъмолро профессор Т. Ваҳҳобов ва дотсент Д. Бобоҷонова гурӯҳи қалмаҳои ғайри қалон номиданд. Ба қабати вожаҳои ғайри қалмаҳои серистеъмол дохил мешаванд, ки аз ҷиҳати истифода дар сафи аввал қарор доранд. Як гурӯҳ аносири луғавии ин қисми лексикӣ дар ҳамаи услубҳои қалон баробар қорбурд мебарданд, ки онҳоро вожаҳои умумистеъмоли ва ё умумихалқӣ ном бурдан дуруст аст [19, 56].

Ба ин гурӯҳ исмҳои ҷомеи арабиасли *халқ, қавм, қабил, насл, авом, издиҳом, миллат, аҳл, саф, синф, табақа, оила, ҳизб, ҳашар, тоифа* ва амсолашон мансубанд. Ин иддаи исмҳои ҷомеи иқтибосии арабӣ дар қатори қалмаҳои аслии ба меъёрҳои истифодабарии забони тоҷикӣ мутобиқ шуда, хусусияти умумистеъмоли қалб намудаанд. Бисёре аз онҳо, ба қавли қалоншинос Ҳ. Маҷидов, «дар раванди истеъмоли пайдарпай ҳазм гардида, пурра ба қатори қалмаҳои ҳудӣ дохил шудаанд ва таркиби луғавии қалонамолро бой гардониданд» [33, 105].

2.3.1.2. Исмҳои ҷомеи иқтибосии арабии қуҳнашуда. Бархе аз исмҳои ҷомеи арабӣ танҳо дар як давраи муайяни таърихӣ дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ мавқеи истифода пайдо қардаанду дар робита бо ҳодисаҳои ҷамъиятӣ дар давраҳои нави инкишофи қалон аз истеъмол қаромада ба гурӯҳи қалмаҳои қуҳнашуда – таърихӣ ё архаистӣ дохил шудаанд. «Ин қабил қалмаҳо дар мавриде истифода мебарданд, ки агар соҳибони қалон ба ҳамаи давраи таърихӣ, ки қалмаҳои мақур истифода мешуданд, муқриат қунанд» [19, 57].

Дар ин бахши диссертатсия исмҳои ҷомеи иқтибосии арабии қуҳнашуда ба ду гурӯҳ: таърихӣ ва архаистӣ тақсиф шудаанд.

А) Исмҳои ҷомеи арабии таърихӣ. Дар баробари аз байн рафтани ашё ва ё падидаи воқеъ қорбурди вожаҳои ифодақунандаи номи онҳо низ суғ гардида, оҳиста-оҳиста ба қатори қалмаҳои қуҳнашудаи таърихӣ ворид мешаванд. Бино ба қикри қалоншинос М. Олимҷонов, «Таърихӣ ё қуҳнашуда номидани ин гурӯҳи қалмаҳо нисбист, зеро онҳо тамоман аз таркиби луғавии қалон набаромада, таҳти таъсири бархе аз омилҳо доираи истеъмолашон танг мебардад. Мумкин аст баъди гузариши муддати муайян онҳо аз нав ба қатори луғати ғайри қалон ворид гарданд» [38, 20].

Мушоҳидаҳо нишон дод, ки қанде аз исмҳои ҷомеи арабиасл дар қамони муайян дар захираи луғавии забони тоҷикӣ муқамал гардида, баъдан аз истифода монда, ҳукми қалмаҳои қуҳнашудаи таърихиро гирифтаанд. Яке аз исмҳои ҷомеи арабии таърихишуда *ҳамис* (خميس) мебошад, ки ифодагари арқони ҳамсаи лашқар, яъне қўшуне, ки аз панҷ қисм иборат аст. Тавре аз иттилои сарчашмаҳои зери назар аён гардид, *ҳамис* маъноҳои «рўзи панҷуми ҳафта, яъне панҷшанбе, явмулҳамис ва лашқар, сипоҳи муракқаб аз муқаддима, маймана, майсара, қалб ва соқа»-ро ифода меамояд, ки дар забони туркӣ *ҳировул, қўл, қуронғор, буронғор* ва *қиндовул* меноманд [80, қ. 1, 313; 81, 460; 87, қ. 7, 9965; 88, қ. 1, 637]. Дар асоси сабт нашудани вожаи мавриди таҳлил дар «ФТЗТ» ва ба назар нарасидани қорбасти он дар забони адабии муосири тоҷикӣ метавон ҳадс зад, ки *ҳамис* ба гурӯҳи қалмаҳои қуҳнашуда пайваст мебошад.

Ҳамчунин дар ин зерқасл вожаҳои *ямин, ясор, шурт* ё *шурта, ҳашам, мавқиб* низ дар қатори исмҳои ҷомеи таърихӣ мавриди таҳлил қарор гирифтаанд.

Б) Исмҳои ҷомеи арабии архаистӣ. Гурӯҳи дигари вожаҳои қуҳнашуда бо истилоҳи «архаизмҳо» маълуманд. Вожаҳои таърихӣ танҳо барои ифодаи воқеаҳои гузашта ба қор мебаранд, вале архаизмҳо дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ тавассути муқодифқояшон, ки қои онҳоро иваз намудаанд, муайян мешаванд. «Архаизмҳо дар натиҷаи танг қардан ё қои воқидҳои луғавии қуҳнашудаистодаро гирифтани воқидҳои луғавии дигар пайдо

мешаванд. Воҳидҳои луғавии нав ҳамон мафҳуму предмету ҳодисаҳоро оҳиста-оҳиста ифода мекардагӣ мешаванд, ки пештар ин мафҳуму предмету ҳодисаҳоро калимаҳои мавҷудаи дигари забон ифода мекарданд. Аз ин ҷиҳат архаизмҳо аз калимаҳои таърихӣ, ки фақат воқеияти замони гузаштaro ифода мекунанд, ба кулӣ фарқ доранд» [24, 53]. Дар захираи луғавии забони тоҷикӣ исмҳои ҷомеи архаистӣ низ мавҷуд буда, аз лиҳози корбаст мавқеи худро пурра бо синонимҳояшон иваз намудаанд. Мушоҳидаҳо нишон медиҳанд, ки истифодаи бештари исмҳои ҷомеи *издиҳом*, *лашкар* ва *хешу табор* дар забони ҳозира омили ба вучуд омадани исмҳои ҷомеи арабии архаистии *зиҳом*, *ҷайш* ва *ашира* шудаанд. Ин аст, ки чанде аз исмҳои ҷомеи иқтибосии арабӣ дар давраҳои таърихӣ бо сабабҳои гуногун ба гурӯҳи архаизмҳо пайваستاанд. Яке аз исмҳои ҷомеи арабии архаистишуда *ҷайш* (جيش), ки ифодагари маънии лашкар, қўшун, сипоҳ аст [81, ҷ. 2, 769; 82, ҷ. 2, 605; 88, ҷ. 1, 547]. Бино ба шарҳи фарҳангномаҳои муътабари «Л» ва «ҒЛ» *ҷайш* ба ҷуз мафҳуми ҷомеи лашкар ҷўшидани дег ва шўридани дил [80, ҷ. 1, 254], ҷўшидан; равон гардидан; мавҷ задани дарё; пуроб шудан; шўридани дил ва баромадан аз андух ё аз бим; оғоз шудани ҷўшиши ҷанг [87, ҷ. 5, 7939]-ро ифода менамояд. Аз маълумоти «ФЗТ» ва «ҒТЗТ» метавон бардошт намуд, ки ҷайш дар ибтидои давраи нави инкишофи забони тоҷикӣ ба маънии «лашкар ва сипоҳ» интишор ёфтаасту маъниҳои дигари зикрёфта аз истифода мондааст [81, ҷ. 2, 769].

Имрӯз дар забони адабии тоҷикӣ исмҳои ҷомеи *зиҳом*, *фиа*, *исоба*, *ашира*/*ашират*, *қумома*/*қумомат*, *итрат* ва *авом* низ бинобар маҳдуд гардидани мавқеи истифодашон ба доираи вожаҳои архаистӣ маҳфуз мондаанд.

2.3.1.3. Исмҳои ҷомеи муарраби тоҷикӣ. Дар қатори тамоми забонҳои дунё забони арабӣ низ аз вомвожаҳо орӣ нест. Муҳаққиқон бар ин ақидаанд, ки ба забони арабӣ аз забонҳои гуногун вожаҳо ворид шудаанд. «Аммо он забоне, ки дар ин миён пешдастӣ қард ва забони арабӣ вожаҳои бисёре аз он вом гирифт, забони форсӣ буд» [78, 10].

Баррасию омӯзиши мо нишон дод, ки чанде аз исмҳои ҷомеъ низ дар натиҷаи таъсири мутақобилаи забонҳои тоҷикиву арабӣ ба вижагиҳои грамматикиву овозии забони арабӣ мутобик гардида, ба ҳодисаи муаррабшавӣ дучор омадаанд. Ин гурӯҳи исмҳои ҷомеъ аз лиҳози теъдод зиёд набошанд ҳам, вале дар таркиби луғавии забони арабӣ ва ҳам забони тоҷикӣ дар қатори дигар муарработ мавриди истифода қарор доранд.

Яке аз чунин исмҳои ҷомеъ *ҷунд* (جند) муарраби вожаи *гунд* (گند)-и тоҷикӣ аст. Маънии луғавии *ҷунд* «лашкар, сипоҳ, қўшун» аст [81, ҷ. 2, 794; 82, ҷ. 2, 637; 88, ҷ. 1, 540]. Дар «ҒЛ» исми ҷомеи мавриди таҳлил ду маъниро ифода намудааст: лашкар, сипоҳ ва номи даво, ки хояи сағобӣ бошад [80, ҷ. 1, 248]. Соҳиби «ҒЛ» калимаҳои муаррабро ба таври махсус қайд ва шарҳ дода бошад ҳам, бобати муарраб будани вожаи *ҷунд* ишорае накардааст. Дар «Л» ду калимаи ҳамгуни *ҷунд* ба қайд гирифта шуда, яке «лашкар, аскар ва сипоҳ», дигаре «туҳм, хоя» тафсир шудааст. Аз ҷониби мураттиби луғатномаи мазкур муарраби *гунд* будани вожаи *ҷунд* қайд шудааст [87, ҷ. 5, 7872]. Муфасссирин асли *гундро* «сипоҳ, лашкар ва гала» тафсир намудаанд [87, ҷ. 12, 19299; 88, ҷ. 2, 1493-1494]. Дар забони паҳлавӣ низ *гунд* ба маънии «сипоҳ» омадааст ва дар таркиби исми хоси Гунди Шопур ё Чунди Шопур ҳамин вожа мушоҳида мегардад [87, ҷ. 12, 19299]. Дар забони адабии тоҷикӣ *ҷунд* маълум буда, шакли *гунд* дар бархе аз сарчашмаҳо ҳатто сабт нашудааст.

Ҷунд дар натиҷаи бадалшавии овози аввали калима, яъне ҳамсадои *г* ба *ҷ* ба вучуд омадааст. Бино ба қайди муҳаққиқ Ф. Алиева, бо ин роҳ ба вучуд омадани калимаҳои муарраб сермаҳсул буда, ... чунин таҳаввулотҳои овозӣ метавонад дар мавқеъҳои гуногуни воҳиди луғавӣ рӯй диҳад [59, 86]. Имрӯз дар забони тоҷикӣ ҳарду шакл: *гунд* ва *ҷунд* ба қатори калимаҳои камистеъмол шомиланд.

Ҳамчунин муарработи *тулб*, *ҷавқ*, *рамақ*, *аскар*, *қирвон*, *растақ*, *раздақ*, ки аз исмҳои ҷомеи аслии *тулб*, *ҷавх*, *рамақ*, *лашкар*, *корвон*, *раста* ташаккул ёфтаанд, дар заминаи сарчашмаҳо ва маводди забонӣ таҳлилу баррасӣ шудаанд.

2.3.2. Исмҳои чомен иқтибосии русӣ-аврупоӣ. Инкишофи таркиби луғавии забон дар давраҳои таърихӣ гуногун буда, ба тағйироти муносибатҳои ҷамъиятӣ, ҳаёти иҷтимоии мардум саҳт алоқаманд аст. Ба таркиби луғавии забони тоҷикӣ ворид шудани як миқдор калимаҳои русӣ ба байналхалқӣ ё аврупоизмҳо низ ба ҳодисаи таърихӣ вобаста аст. Аксари муҳаққиқон бар онанд, ки ба забони тоҷикӣ дохил шудани унсурҳои забони русӣ ва аврупоӣ асосан аз нимаи дууми асри XIX сар шуда, дар ибтидои асри XX торафт зиёд шудааст [56, 41; 24, 44; 33, 121]. Ин марҳилаи инкишофи забони тоҷикӣ дар китоби «Забони миллат – ҳастии миллат» чунин зикр ёфтааст: «Иқтибоси калимаҳои русӣ ва аврупоӣ аз нимаи дууми асри XIX шуруъ шуда бошад ҳам, дар забони адабии ибтидои асри XX миқдори он хеле афзуда буд. Сабаби ин ҳолат дар ин буд, ки бисёре аз ашёву мафҳумҳои нави ба ҳаёти мардуми Осиёи Миёна ва, хоссатан, аморати Бухоро воридшуда, ки аз Русия ва мамлакатҳои дигари аврупоӣ оварда мешуданд, бо номҳои русӣ ифодаҳои забонҳои аврупоиашон маъруф буданд... Ба ин тариқ, дар забони адабӣ низ миқдори калимаҳои русӣ ва аврупоӣ зиёд мешуд» [41, к. 2, 386], вале пажӯҳишгари рус Л. С. Пейсиков иртиботи байни забонҳои русӣ ва тоҷикӣ-форсиро аз он пештар дониста, нимаи дууми асри XVI қайд намудааст [69, 55].

Аз баррасии маводди гирдомада ва иттилои сарчашмаҳо маълум гардид, ки аз забони русӣ ва ё тавассути забони русӣ аз забонҳои аврупоӣ ба таркиби луғавии забони тоҷикӣ исмҳои чомен *бригада, коллектив, отряд, партия, рота, команда, полк, звено, армия, батальон, дивизия, взвод, слёт* ва амсоли онҳо иқтибос шудаанд. Ҷоиз ба қайд аст, ки исмҳои чомен иқтибосии русӣ-аврупоӣ истилоҳоти ифодакунандаи мафҳумҳои иҷтимоӣ ва сиёсӣ ҳарбианд. Ин ба ғалабаи Инқилоби Октябр ва ташкил шудани Ҳокимияти Шуравӣ алоқаманд буда, барои ифодаи мафҳуми ҳодисаҳои нав қабул ва истифодаи вомвожаҳо ногузир буд.

Вожаи иқтибосии *команда* дар «Русско-таджикский словарь» даста, команда ва ғала, гурӯҳ шарҳ ёфтааст [84, 401]. Аз рӯи маълумоти муаллифи луғати этимологии забони русӣ М. Фасмер воҳиди луғавии мавриди назар аз «comando»-и италиявӣ тавассути забони фаронсавӣ «commande» ва ё немисӣ «commando» ба забони русӣ иқтибос шудааст [85, т. 2, 300]. Пас, ба забони тоҷикӣ ҳамчун иқтибоси бавосита тавассути забони русӣ гузаштааст. Дар таркиби луғавии забони русӣ вожаи *команда* сермаъно буда, дар фарҳанги тафсирии забони русӣ маъниҳои фармони кӯтоҳи шифоҳӣ; отряд, қисми ҳарбӣ; дастаи варзишӣ; гурӯҳи чизҳои ба ҳам алоқаманд, одамонро ифода намудааст, ки ифодаи ин маъниҳо дар забони тоҷикӣ низ ба мушоҳида мерасад [83, 286].

Дар романи «Одамони ҷовид»-и Р. Чалил корбурди вомвожаи русӣ-аврупоӣ *команда* ба таври фаровон дар мавридҳои гуногун ба назар расид. Ҳарчанд дар забони тоҷикӣ вожаҳои аслии *гурӯҳ* ва *даста* аз лиҳози маънӣ дар аксари маврид қобили ивази калимаи иқтибосии номбурда бошад ҳам, вале дар забони нависанда, ба гуфти Р. Ғафоров, нисбатан бештар будани калимаҳои русӣ ва байналхалқӣ ба воқеаҳои тасвиршаванда саҳт алоқаманд аст [22, 45]: Дар таҳти *командаи* Муллопирмон ном ғидои номдор аз ҷил нафар иборат як отряди ихтиёрӣ аз Сулукта ба роҳ даромад [13, к. 1, 123]. Ин *командаи* зафаровар ва лашкари музаффар буд, ки аз Фолғар то Оббурдон кӯҳистонро ба ларза оварда, босмачиёро торумор намуд ва боқимондаи онҳоро ба таҳти тармаи ағбаи Пакшиф пеш мекард [13, к. 1, 228]. Босмачиён ўро гирифта ба қишлоқи Лолак гурехтанд, аскарони сурх дар зер *командаи* Василев ном шахс онҳоро пеш карда мерафтанд [13, к. 1, 10].

Унсуре луғавӣ *полк* низ мансуби ҳамин гурӯҳи исмҳои чомен аст. Мураттибони «ФТЭТ» асли баромади калимаро русӣ дониста як қисми кӯшун, ки аз ҷанд батальон иборат аст, маънӣ кардаанд [82, ҷ. 2, 112]. Дар луғати дузабонаи русӣ-тоҷикӣ бошад, гурӯҳ, ғала, тӯда, анбӯҳ тарҷума шудааст [84, 786]. Муҳаққиқ М. Фасмер дар хусуси ин калима дар «Этимологический словарь русского языка» менависад, ки полк дар забони русии қадим ба гунаи пълкъ дучор меояд [85, т. 3, 311].

Полк дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ бо маънии як қисми лашкар ё даста ба кор рафтааст: Ин бегоҳӣ барои пешвоз гирифтани **полк** тайёри мерафт [13, қ. 1, 79]. Холбӯта баъд аз гурез-гурези чанд шабонарӯза аз **полки** сеюм ва **отряд**ҳои муҳофизаи райони Ўротеппа меҳост дар ин кишлоқи хушобухаво андаке ором гирад [13, қ. 1, 89].

Исмҳои чомеи ки аз забони русӣ ва ё аз забонҳои дигар тавассути он ба таркиби луғавии забони тоҷикӣ иқтибос шудаанд, чандон зиёд набошанд ҳам, ба қоидаҳои қонунҳои забони тоҷикӣ мутобиқ гардида, чи дар адабиёти бадеӣ ва чи дар забони гуфтугӯӣ ба таври васеъ мавриди истифода қарор гирифтаанд. Аз рӯйи ҳисоби омории калимаҳои русӣ 5 адад ва аврупоӣ-байналмилалӣ 9 ададро ташкил менамоянд.

2.3.3. Исмҳои чомеи иқтибосии туркӣ-муғулӣ. Вуруди калимаҳои туркӣ-муғулӣ ба забони тоҷикӣ собиқаи қадим дорад. Тавре ки Л. С. Пейсиков қайд мекунад, воридшавии аввалин калимаҳои туркӣ ба забони форсии дарӣ ба давраи пеш аз ислом рост омада, дар давраҳои минбаъда инкишоф меёбад [69, 46].

То ҷойе ки маълум аст, бештари иқтибосҳои туркӣ-муғулӣ ба таркиби луғавии забони тоҷикӣ дар давоми асрҳои XI-XIII ворид шудаанд. Ин натиҷаи беш аз пеш вусъат ёфтани робитаи ин ду халқи гуногунзабон ба ҳисоб меравад. Минбаъд «воридшавии ғайрифаъоли калимаҳои туркиву муғулӣ ба адабиёти бадеӣ аз забони зиндаи мардум фақат аз нимаҳои асри XIX шурӯъ шудааст» [69, 115].

Мавриди таҳлилу баррасӣ қарор додани исмҳои чомеи иқтибосии туркӣ-муғулӣ шаҳодат медиҳад, ки дар забони тоҷикӣ бештари онҳо ба гурӯҳи калимаҳои ғайрифаъол мансубанд. Як гурӯҳ исмҳои чомеи иқтибосии туркӣ-муғулӣ мисли **минқало(ӣ)** (منقلای), ки ғавҷи пеш, яъне ҳировулро ифода мекунад [80, қ. 2, 301], ифодагари истилоҳоти низомиянд. Мураттибони «ФЗТ» ва «ФТЗТ» асли баромади вожаҳои туркӣ-муғулӣ доништа, ғавҷи пешоҳанги лашкар шарҳ додаанд [81, қ. 1, 691; 82, қ. 1, 841]. Дар «Л» гунаи **манқалой** – маъхуз аз муғулӣ, манғалой, пешгоҳи лашкар ва муқаддимаулҷайш тафсир шудааст [87, қ. 14, 21694]. Соҳиби ҳамин луғатнома қаринаҳои **манғалой//мунғалой** ва **монғалой**ро низ ба ҳамин маънӣ сабт намудааст. Зимни шарҳи гунаи **манғалой** менигорад, ки аз калимаи муғулии **монғалой** «талоя, пешқаровул, муқаддимаи лашкар» аст [87, қ. 14, 21677].

Вомвожаи дигари туркӣ-муғулӣ **баронғор** (برانغار) аст, ки маймана, самти рости лашкар [81, қ. 1, 150; 82, қ. 1, 150], тарафи дасти рост, маймана аз ҷаноҳи лашкарро ифода мекунад [87, қ. 3, 4508]. Асли баромади **ҷиронғор** (جرانغار) муғулӣ буда, аз лиҳози маънӣ муқобили баронғор аст. Тарафи чапи лашкар, майсара [81, қ. 2, 782; 88, қ. 1, 527]-ро ифода мекунад.

Ба ҳамин маънӣ вожаи туркии **қўишун** (قوشون) дар забони тоҷикӣ иқтибос ва интишор ёфтааст. Дар манбаъҳои зерин назар лашкар, сипоҳ, гурӯҳе аз ғавҷ тавзеҳ шудааст [81, қ. 2, 708; 82, қ. 1, 732; 88, қ. 2, 1240; 87, қ. 11, 17597]. Муаллифи «ҒЛ» дар шакли **қуишун** оварда менависад, ки ин лафзи туркист, дар ҳақиқат бидуни вов аст, вов барои изҳори замма дар туркӣ менависанд, форсиён аксар қушунро бо вови маъруф хонанд, ба маънии гурӯҳе аз ғавҷ [80, қ. 2, 135]. Тибқи ахбори фарҳанги тафсирии забони ўзбекӣ маълум гардид, ки вожаи мавриди таҳлил дар забони аслии **қўишин** (бо вов – Ё.М.) – маҷмуи қувваҳои мусаллаҳ ё як қисми он, сарбоз, лашкар, армия буда [90, ж. 5, 419], дар забони тоҷикӣ дар шакли **қўишун** роиҷ аст.

Дар ин қисмати рисола инчунин вомвожаҳои туркӣ-муғулии **ҳаровул** – қисми пешгарди лашкар, муқаддимаулҷайш [81, қ. 2, 734], **чандовул** – қисми ақибгарди лашкар, гурӯҳе, ки аз паси қувваҳои асосии лашкар ҳаракат мекунад [81, қ. 2, 523], **урду/ўрду** – лашкар, лашкари подшоҳӣ [81, қ. 2, 393], **ясол/ясал** – паҳлуи лашкар, фланги лашкар; 2) саф, қатор [81, қ. 2, 636], **уймоқ** – қабила, уруғ, эл, табор, тоифа, дудмон [87, қ. 3, 3652; 81, қ. 2, 386], **угруғ/угруқ** – ҷамоа, қабила [81, қ. 2, 400], **уруқ/уруғ** – қавм, қабила [81, қ. 2, 393], **эл** – қавм, қабила, тоифа; элу улус қабилаҳо, тоифаҳо [81, қ. 2, 614], **қариндош** – хешу табор [81, қ. 2, 674] таҳлилу баррасӣ гардида, мавқеи онҳо дар муқоиса бо гурӯҳи дигари исмҳои чомеи иқтибосӣ нишон дода шудааст.

Ҳамин тавр, теъдоди умумии исмҳои ҷомеи туркӣ-муғулии таркиби луғавии забонамон дар муқоиса бо гурӯҳҳои дигари исмҳои ҷомеи иқтибосӣ чандон зиёд нест. Умуман, таъсиррасонии забонҳои туркию муғулӣ ба таркиби луғавии забони тоҷикӣ дар муқоиса бо забони арабӣ хеле кам аст. Бо вучуди ин воҳидҳои луғавии туркӣ-муғулӣ аз лиҳози миқдор дар захираи луғати забони тоҷикӣ пас аз иқтибосоти арабӣ ва русӣ-аврупоӣ ҷойи сеюмро ишғол мекунад.

Дар хусуси ин гурӯҳи калимаҳои иқтибосӣ муҳаққиқ Н. Маъсумӣ ба бардоште мерасад, ки «дар давоми асрҳо омезиши забони тоҷикӣ бо забонҳои қавмҳои туркизабони Осиёи Миёна забони тоҷикиро маҳву хароб накард, балки баръакс, барои инкишоф ва тақомули минбаъдаи вай мавод дод» [31, 171].

Боби сеюми рисола «**Хусусиятҳои сарфию нахвӣи исмҳои ҷомеъ**» аз 4 ҷаслу 17 зерҷасл иборат буда, масоили роҳҳои ташаккули исмҳои ҷомеъ, нақши пасвандҳо дар шаклгирии онҳо, муносибати исмҳои ҷомеъ ва ҷамъ, истифодаи исмҳои ҷомеъ ва мувофиқати хабар бо мубтадо баррасӣ шудаанд.

3.1. Матолиби муқаддамотӣ. Дар ин ҷасли рисола дар хусуси роҳу усулҳои калимасозӣ ва вижагиҳои он маълумоти мухтасар зикр шудааст.

3.2. Роҳҳои ташаккули исмҳои ҷомеъ дар забони тоҷикӣ. Калимаҳо дар заминаи усул ва қолабҳои мухталиф ташаккул ёфта, барои рушди захираи луғавии забон саҳми бевосита доранд. Имрӯз дар забони адабии тоҷикӣ усулҳо ва қолабҳои муайяни вожасозӣ мавҷуданд, ки дар давоми таърихи чандҳазорсола мунтазам тақмил ва инкишоф ёфтаанд. Ҳар як усули калимасозӣ барои ғаниву пурра шудани таркиби луғавӣ саҳми зиёд мегузорад. Инкишофу рушди вожасозӣ мувофиқи талаботи қонунии дохилии забон ба амал меояд. Забон барои пурра ифода намудани фикр ва барои ҳамаҷаҳафӣ қонеъ гардидани талаботи мубодилаи фикрҳо аз ҳамаи воситаҳои истифода мекунад [57, 102]. Дар сарчашмаҳои илмӣ аз се то шаш роҳи калимасозии забони тоҷикиро зикр намудаанд, ки қолабҳо аз лиҳози доираи маҳсулноки дар пояҳои гуногун – сермаҳсул, қаммаҳсул ва ё бемаҳсул мавҷеъ доранд.

Забоншинос М. Ҳ. Султон дар рисолаи хеш перомуни усулҳои калимасозӣ дар забони тоҷикӣ андешаҳои муҳаққиқону забоншиносонро оварда, ба таври хулоса менависад, ки дар маҷмӯъ роҳҳои асосии вожасозиро дар забони тоҷикӣ метавон аз усулҳои панҷгонаи зерин иборат донист: 1) усули сарфӣ: а) сохтани вожа бо пешванд; б) сохтани вожа бо пасванд; 2) усули нахвию сарфӣ: а) сохтани вожаҳои мураккаб; б) сохтани вожаҳои омехта; 3) усули сарфию нахвӣ – аз як ҳиссаи нутқ ба ҳиссаи дигари нутқ гузаштани вожа; 4) усули луғавию нахвӣ – ба вожаи мураккаб табдил шудани ибораи изофӣ ё ҷумла; 5) усули луғавию маъноӣ – сермаъноии вожаҳо ва ба миён омадани омонимҳо [46, 93].

3.2.1. Шаклгирии исмҳои ҷомеъ бо усули сарфӣ. Калимасозии сарфӣ яке аз усулҳои сермаҳсултарин буда, калимаҳои нав маҳз бо ҳамин роҳ бо ёрии вандҳои калимасоз сохта мешаванд. Дар забони тоҷикӣ аз роҳҳои асосӣ ва мустақим будани ин усули калимасозиро аҳли таҳқиқ қайд намудаанд. «Яке аз роҳҳои асосии калимасозии ҳар кадом забон, ки ба забон қудрату тавон мебахшад, бегумон сохтани калима бо истифода аз пешванду пасвандҳо аст» [47, 103].

Тавре ки маълум аст, мақоми калимасозии пешванду пасвандҳо дар ҳамаи ҳиссаҳои нутқ ҳамсон набуда, дар исм бештар нақши калимасозии пасвандҳо пурбор аст. Сохташавии калимаҳо бо ёрии пасвандҳо заминаи таърихӣ дошта, ин равиш дар забони форсии миёна низ аз роҳҳои асосӣ ва мустақими вожасозӣ ба шумор мерафт.

Дар захираи луғавии забони тоҷикӣ дар баробари исмҳои ҷомеи сода, ки мафҳуми ҷомеъ маънии аслии решагии онҳо буда, аломати грамматикӣ надоранд, исмҳои ҷомеи сохта низ маълуманд. Дар ин гурӯҳи исмҳо мафҳуми ҷомеъ тавассути пасвандҳои калимасоз зухур менамояд.

Мушоҳидаҳои нишон дод, ки дар имконоти калимасозии чанде аз пасвандҳои исмсоз хусусияти ифодаи маъноӣ ҷомеъ низ дида мешавад. Дар сомонбӯсии исмҳои ҷомеъ

иктидори вожасозии пасвандҳо ҳамгун набуда, бархе сермахсул ва бархе каммахсуланд ва танҳо бо сохтани ду ё се исми чомеъ иктифо намудаанд.

3.2.1.1. Пасванди -зор. Пасванди **-зор** дар забони тоҷикӣ ба гурӯҳи пасвандҳои исмсоз мансуб буда, маънии макон ва фаровонии ашӯро ифода мекунад. Бино ба қайди муҳаққиқон, ин пасванд собиқаи зиёди таърихӣ дошта, дар забони форсии миёна ба гунаи *-zār ē -čār* ба назар мерасад [14, 37; 43, 133; 72, 221; 48, 93; 65, 153; 68, 189].

Дар тафсири «ҒЛ» ва «Л» **-зор** дар баробари вожаи мустақилмаъно (ба маънии заифу хор ва нолон) ба сифати пасванди исмсоз маънии макони рӯйидан ва анбӯҳӣ ва бисёрии ҳар чизро ифода намудааст [80, ҷ. 1, 386; 87, ҷ. 8, 12531]. Дар рисолаҳо ва дастурҳои таълимӣ низ пасванди **-зор** ба ҳамин маънӣ зикр шудааст. Дар ин хусус забоншинос Ш. Ниёзӣ менависад: «Исмҳое, ки бо суффикси **-бор**, **-сор**, **-зор** омадаанд, маҳалли бисёр будани предметро ифода мекунад, яъне маънои чомеъ доранд» [37, 11]. Профессор Ш. Рустамов пасванди мавриди назарро ба қатори пасвандҳои ифодагари номи ашӯ номбар карда зикр намудааст: «Суффикси **-зор** бо исм омада, макону фаровонии асоси худро мефаҳмонад. Суффикси **-зор** асосан бо исмҳои ифодакунандаи растанию наботот меояд, ки ин ба маънии аслии он вобастагӣ дорад» [43, 133].

Бино ба зикри сарчашмаҳо ва маводди забонӣ маълум гардид, ки пасванди **-зор** дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ маънии макон ва фаровонӣ гунии ашӯро, ки мафҳуми чомеият пайдо менамояд, ифода намудааст. Дар забони тоҷикӣ унсури **-зор** пасванди сермахсул буда, бо ёрии он исмҳои чомеи ифодагари навъи меваю сабзавот – **бодомзор**, **шафтолузор**, **олуҷазор**, **дарахтзор**, **зардолузор**, **арчазор**, **токзор**, ифодакунандаи мафҳуми гулу бутта – **лолазор**, **алафзор**, **кабудизор**, **сабзозор**, **гулзор**, **буттазор**, **юнучқазор**, **ачирикзор**, **шӯразор**, **хорзор** ташаккул ёфтаанд, ки дар забони имрӯзаи адабӣ ба таври фаровон қорбаст шудаанд: Офтоб ба шаҳр, ба зардолую **шафтолузор**ҳои атрофи он, ба чарогоҳҳои сабзу хуррами кӯҳсор нурашро хирвор-хирвор нисор менамуд [13, ҷ. 2, 107]. Майдонҳои чормағзу **бодомзор**, зардолу, **шафтолузор** ва боғҳои ангури тағобӣ, ки гармии кӯҳ ва шаббодии сой онҳоро дар зерӣ дандон қарсос мекардагӣ намуда буданд, манзараи зебо ва фараҳфазое доштанд [13, ҷ. 1, 10].

3.2.1.2. Пасванди -истон/-стон. Пасванди **-истон** ва ё гунаи **-стон** яке аз морфемаҳои исмсозии сермаъно ва серистеъмоли забони тоҷикӣ ба шумор рафта, макон, фаровонӣ ва маҳалли онро ифода менамояд [43, 134; 65, 141; 49, 300; 21, ҷ. 1, 114]. Ин унсури калимасоз дар ин маънӣ бо пасвандҳои **-зор**, **-сор**, **-бор** ва **-лох** ҳамвазифа аст.

Дучор омадани ин морфема дар забони форсии қадим ва авастӣ дар шакли *-stāna* ба маънии «макон» аз решаи **sta* – «истодан» ва дар забони форсии миёна ба гунаи *-istān ē -stān* таърихи дерина доштани онро собит менамояд [71, 74; 48, 94; 14, 24; 45, 125; 65, 141]. Забоншинос Ш. Рустамов аз хусуси дар асл вожаи мустақилмаъно будани ин пасванд ва дар давраи миёнаи инкишофи забони тоҷикӣ ба унсури калимасоз табдил ёфтани он андешаронӣ намуда навиштааст: «...дар асоси калимаҳои мураккаб суффиксҳои нав ба амал омадаанд, масалан, қолаби калимасозӣ бо суффикси *-stān* дар забони форсии миёна ба амал омадааст», ки ин нуктаро пажуҳишгарони дигар низ ҷонибдорӣ намудаанд [43, 94].

Дар забони ҳозираи тоҷикӣ низ унсури калимасозии **-истон** ба монанди давраҳои гузаштаи таърихӣ серистеъмол буда, маънии зерро ифода менамояд: а) макон ва фаровонии ашӯ: **кӯҳистон**, **гулистон**, **найистон**; б) аз номвожаи ифодакунандаи халқу миллат номҳои ҷуғрофӣ месозад: Тоҷикистон, Ҳиндустон, Зобулистон [21, ҷ. 1, 114; 24, ҷ. 1, 150, 37, 22].

Ба калимаҳои **кӯҳ**, **анор**, **боғ**, **санг** ва **ҷӯл** пайваست шуда, макон ва фаровониро ифода намудааст: Дар поёни ҳавлиҳо себу тоқзорҳо, **анористон**... Шодмон ба тамошои деҳа, манзараҳои гирду атрофи он банд шуда фикр мекард, ки Мадина чаро ўро ин ҷо овард? [5, 35]. Ба ёрии деҳқонон шаҳриён, сокинони деҳаҳои **кӯҳистон**, донишҷӯёну талабагон меоянд [4, 274]. Аз ҷанг баргашта ба ҳамин база омад, ки дар соҳили Кофарниҳон, дар ҷои **сангистон** бунёд меёфт [5, 8].

3.2.1.3. Пасванди -сор. Ин унсури калимасоз ба қатори пасвандҳои каммаҳсули забони тоҷикӣ шомил буда, маънии макон ва ғаровонии ашӯро ифода менамояд. Ин пасванд ҳамчун унсури калимасоз дар ташаккули ду ҳиссаи номии нутқ – исм (кӯҳсор) ва сифат (хоксор) ҳиссагузори менамояд [24, 150, 197; 21, ҷ. 1, 115, 143].

Аз рӯйи таҳқиқи гурӯҳе аз забоншиносон пасванди **-сор** аз калимаи мустақилмаъноӣ *sāra*-и забони эронии қадим ва *sāg*-и забони форсии миёна сарчашма мегирад [72, 218; 14, 86; 65, 149]. Бо вучуди ин далел дар бархе аз манобеи илмӣ марбут ба забони порсии қадим ва миёна дар хусуси этимологияи ин унсури калимасоз хомӯшӣ ихтиёр шудааст [70, 245; 71, 62; 45, 127].

Забоншинос Ш. Ниёзӣ дар қатори пасвандҳои -зор ва -бор пасванди «-сор»-ро низ ифодагари маънии чомеъ донистааст [37, 11]. Дар ин мавқеъ пасванди **-сор** метавонад муодили пасванди -зор бошад (сангзор – сангсор, намакзор – намаксор, бешазор – бешасор, шохзор – шохсор). Аз ин рӯ, дар хусуси асли ин унсури калимасоз бо тақя ба паҷуҳишгарон метавон ба бардоште расид, ки пасванди **-сор** алломорфемаи пасванди **-зор** буда, ҳар ду пайдоиши ягона доранд [45, 127; 65, 150], вале аз лиҳози маҳсулноки дар калимасозӣ доираи пасванди **-сор** назар ба морфемаи **-зор** маҳдуд аст.

Дар забони ҳозираи тоҷикӣ низ танҳо вожаҳои сохтаи **кӯҳсор**, **чашмасор** ва **сангсор** тақроран ба кор рафтаанд: Кӯҳистонӣ ба ҳусни табиӣ **кӯҳсор** ба зебоии дилситони сабзаю майсазор он қадар аҳаммият намедихад, ки шаҳрӣ медихад [13, ҷ. 2, 77]. Кӯҳҳо, обшорҳо, **чашмасорон**, чӯю дарё, чарогоҳу киштзорҳо ҳамашон зебо! [13, ҷ. 2, 130].

3.2.1.4. Пасванди -бор. Унсури калимасозии **-бор** яке аз пасвандҳои исмсоз ба шумор рафта, ба монанди бисёре аз вандҳо аз давраҳои бостон ва миёнаи забонҳои эронӣ боқӣ мондааст. Сарчашмаи ин пасванд ба вожаи мустақилмаъноӣ *rāga* «соҳил», «канор, ҷой»-и авестӣ ва *bāg* «соҳил», «макон, ҷой»-и форсии миёна пайванд аст [68, 80, 179]. Аз аҳбори сарчашмаҳо бармеояд, ки ин оморфема сермаъно буда, дар вазифаҳои гуногун – пасванди калимасоз ва вожаи мустақилмаъно ба кор меравад.

Соҳиби «ҒЛ» зимни шарҳи морфемаи **-бор** беш аз понздаҳ маъниро зикр намуда, дар идома илова менамояд, ки «...маонии ин лафз бисёр аст, чун баъзе аз он дар кутуби мутадовила мустаъмал нашуда буд, тарк кардам» [80, ҷ. 1, 110]. Луғатнигор дар радифи маъниҳои: номест аз номҳои Ҳақ таоло; пуштаи харвор ва анбор; бузургӣ; руҳсат ба дахл; қарат ва маротиба; боранда ва амр аз борида... вазифаи вожасозии онро низ ишора намудааст, ки ифодагари маънии чомеъ аст: бисёрии ҳар чиз ва ҷои анбуҳи ҳар чиз чун зангбор ва дарёбор. Ин маънӣ дар шарҳи комили М. Муин низ ёдрас шудааст. Мусанниф зери маънии ҳафтуми морфема ҷои анбуҳӣ ва бисёрии чизе, ҳамчу Ҳиндубор, дарёбор ва ҷӯйборро овардааст [86, ҷ. 1, 214].

Пасванди **-бор** дар таркиби калимаҳои муштак ба маънии макон ва афзунии чизе далолат мекунад ва имрӯз дар доираи пасвандҳои каммаҳсули забони тоҷикӣ боқӣ мондааст [73, 542; 43, 136; 21, ҷ. 1, 115; 72, 210; 46, 100].

Таҳлили маводди забонии гирдоварда гувоҳӣ медиҳад, ки ҳоло дар забони адабии тоҷикӣ аз вожаҳои бунёднамудаи ин пасванд воҳидҳои луғавӣ **ҷӯйбор**, **рӯдбор**, **дарёбор**, ки теъдоди хеле камро ташкил менамоянд, танҳо исми чомеи **ҷӯйбор** ба маънии ҷойе, ки ҷӯйи бисёр дорад [81, ҷ. 2, 797] дар истифода аст. Исмҳои сохтаи дигар дар қабати калимаҳои кӯҳнашудаи забон маҳфуз мондаанд: Чашм бо роҳу роҳравҳо, сабзаҳо, оби **ҷӯйборҳо** роҳ мерафт [6, 73]. Духтарон зулфони чилторашонро бозӣ доронда, дар кӯзаҳояшон аз чашма не, аз **ҷӯйбори** назди хонаи котиби ҷавон бо кӯза об мекашонданд [8, 90].

3.2.1.5. Пасванди -лох. Яке аз ин пасвандҳое, ки дар таркиби луғавӣ забони тоҷикӣ теъдоди ками калимаро бунёд намудааст, пасванди **-лох** аст. Аз ин рӯ, ин унсури калимасоз дар манбаъҳои илмӣ ба қатори пасвандҳои беаҳсул ворид шудааст. «Суффикси **-лох** беаҳсул буда, дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ танҳо бо якчанд калима омада, макон ва ғаровонии онҳоро нишон медиҳад: санглох, пӯстлох, калимаҳои девлох, рудлох, оташлох архаистӣ мебошанд» [43, 135].

Аз рӯйи зикри муҳаққиқи «Фарҳанги Ҷаҳонگیرӣ», маълум гардид, ки дар оини нухуми муқаддимаи фарҳанг Ҳусайни Инҷу атрофи унсурҳои калимасозии забони тоҷикӣ андешаронӣ намуда, дар қатори пасвандҳои -сор, -зор ва -бор пасванди **-лохро** (санглох, девлох, рӯдлох) низ ифодагари маънии бисёрӣ ва анбӯҳӣ шуморидааст [40, 46].

Ш. Ниёзӣ дар рисолаи хеш пасванди мавриди назарро пасванди маҳдуд номида, дар хусуси саҳми он дар калимасозии имрӯзаи забони тоҷикӣ менависад: «Ҳоло ин суффикс дар калимаи санглох ва мумкин аст, боз дар як-ду калимаи дигар бошад» [37, 23].

Дар хусуси этимологияи ин унсури калимасоз аҳли таҳқиқ дар як назар нестанд. Дар бархе аз пажӯҳишҳо асли он туркӣ дониста, бо пасванди туркии -лоқ дар вожаҳои **қишлоқ**, **отлоқ** ва **тарлоқ** ҳамвазифа маънидод шудааст [72, 216; 68, 185], вале шарҳи А. Деҳхудо дар луғатномааш дигар аст ва ӯ менависад, ки «-лох шабеҳи «-лик»-и туркон аст дар **қавмлик**, **дошлик** ва ҷуз он дар ҳамин алфоз ба ҷойи коф дар бархе лаҳҷаҳои озарӣ -луқ ва -луғ низ оранд. Ва ҳам шояд -лоқ дар бархе калимоти туркӣ ҳамин -лох бошад, аз қабili **ботлоқ**» [87, ҷ. 13, 19515].

Имрӯз дар забони тоҷикӣ **-лох** яке аз пасвандҳои маҳдудшуда буда, дар таркиби вожаҳои **санглох** ва **реглох** маҳфуз мондааст: Вай аз байни регу **санглох** гузашта, ба обҳои зеризаминӣ ҳамроҳ шуда меравад ва деҳқонони қишлоқ аз вай баҳравар нестанд [13, ҷ. 2, 82]. Ҳавои дашт лаппиш меҳӯрад ва дар болои **реглох** ва **санглохҳо** бичиррос мезад [13, ҷ. 1, 128].

3.2.1.6. Пасванди -а. Яке аз унсурҳои калимасозии сермаъно, муштараквазифа ва оморфемаи забони тоҷикӣ, ки дар қатори пасвандҳои исмсозии сермаҳсул ҷой дорад, пасванди **-а** маҳсуб меёбад. «Сермаъноии суффикси **-а** танҳо дар исмсозии ҳуди ин суффикс, вале оморфемагии он на фақат дар дохили исм, балки дар калимасозии ҳиссаҳои гуногуни нутқ мушоҳида мешавад» [42, 40].

Пасванди **-а** низ ба монанди аксари морфемаҳои калимасоз дар таърихи забони тоҷикӣ гардиши тулонӣ дорад. Бино ба қайди аҳли таҳқиқ пасванди мавриди назар аз шаклҳои -ак, -аг-и форсии миёна ва а-ка ё ака-и форсии бостон сарчашма мегирад [71, 68; 70, 204; 14, 24; 65, 54; 46, 97; 27, 101]. Ин унсури калимасоз ҳанӯз аз ибтидои давраи нави инкишофи забони тоҷикӣ ҳамчун морфемаи калимасозии сермаҳсул ва сермаъно маълум буда, нақши он дар бунёди дастаи калони вожаҳои гуногунмаъно, ба хусус, исмҳо хеле назаррас аст.

Дар байни исмҳои бо ёрии ин пасванд сохташуда чанде аз вожаҳоро метавон пайдо кард, ки бо ифодаи мафҳуми ҷомеият ва ғун теъдоди исмҳои ҷомеёро меафзоянд. Яке аз ин калимаҳо **даста** (даст+а) аст, ки дар заминаи усули калимасозии сарфӣ шакл гирифтааст. **Даста** вожаи сермаъно ва серистеъмоли забони тоҷикӣ буда, маъниҳои гуногун: 1) қисми абзори асбоб; 2) бастаи гулу райҳон; 3) гурӯҳ, тӯда, ҷамоати мардум; 4) маҷмуи чизҳои якҷинса; 5) ёр, мададгорро ифода намудааст [81, ҷ. 1, 346; 82, ҷ. 1, 440]. Бино ба навиштаи луғатнигор, ки дар ҳошияи луғатномаи «Бурҳони қотеъ» қайд шудааст, вожаи **даста** дар забони паҳлавӣ ба гунаи **dastak** ба маънии «мушт, қабза, даста» маълум будааст [86, ҷ. 2, 763]. Аз ин нукта бармеояд, ки ташаккули исми ҷомеи **даста** маҳсули давраи бостон буда, қолаби калимасозӣ бо ин пасванд дар забони имрӯзаи тоҷикӣ аз забони форсии бостон идома ёфтааст. **Даста** дар забони ҳозираи тоҷикӣ ба маънии «гурӯҳ, тӯда, ҷамоати мардум ва маҷмуи чизҳои якҷинса» ба таври фаровон корбаст шудааст: Аз онҳо **дастасе** ба даравгарӣ, дигарҳо ба хирманкӯбӣ, ҳаммолий, ҳезумкашӣ ва корҳои дигар банд шуданд [11, 130].

Бо ин усули калимасозӣ тавассути пасванди **-а** аносири луғавии **тухма** (тухм+а) – асл, наҷод, табор, дудмон, **хома** (хом+а) – тӯдаи рег, тали рег ва умуман тӯдаи ҳар чиз [81, ҷ. 2, 489; 86, ҷ. 2, 706], **пушта** (пушт+а) – 1) баста ва ё тӯдаи ҳезум, хас, алаф, ки ба як бор ба пушт бардошта мешавад, пуштора; 2) тӯда, хоктӯда, тал, теппа, баланд [81, ҷ. 2, 103; 82, ҷ. 2, 131; 88, ҷ. 1, 361; 87, ҷ. 4, 5646], **тӯша** (тӯш+а) – хӯрокворӣ, захираи хӯрок барои роҳ, озукаи роҳ, кутти лоямут ва таоми мусофир, зоди роҳ [81, ҷ. 2, 383; 80, ҷ. 1, 216; 87, ҷ. 5, 7134-7135], **сада** (сад+а) – гурӯҳи садкаса, дастаи садкаса [81, ҷ. 2, 174], **ҳазора** (ҳазор+а) –

дастаи лашкари ҳазорнафарӣ [81, ҷ. 2, 717] бунёд ёфтаанд, ки ба қатори исмҳои ҷомеи муштак мансубанд.

3.2.1.7. Пасванди -ина. Пасванди муштараквазифаи **-ина** дар боби исмсозӣ каммаҳсул аст. Бино бар назари аҳли таҳқиқ, ин пасванд таърихан аз ду пасванди гуногун -in (<ф.м.-ēn <ф.б.-aina) ва -ā (<ф.м.-āg\|-āk <ф.б.-āka) таркиб ёфтааст [72, 215; 46, 103; 27, 106]. Эроншинос Л. С. Пейсиков низ ҳамин ақидаро ҷонибдорӣ намуда, ин унсури калимасозро таърихан пасванди мураккабшуда номидааст [68, 184]. Муҳаққиқ З. Абдуллоева дар хусуси калимасозии морфемаи **-ина** дар осори Низомӣ мулоҳизаронӣ намуда чунин нигоштааст: «Ин пасванд ҳанӯз дар забони порсии миёна дучор омада, шакли -ēnak/-ēnag дошт» [14, 40].

Тавре ки қайд гардид, ин пасванд муштараквазифа буда, дар калимасозии исму сифат саҳмгузор аст. Дар хусуси исмсозии ин унсури луғавӣ дар сарчашмаҳо зикр шудааст, ки бо номҳои маъдан ва ё предмет омада, исми ҷомеъ месозад: мӯина, зарина, симина, мисина [17, 19; 37, 20; 66, 80],

Пасванди **-ина** дар вожасозии исм нисбат ба сифат каммаҳсул буда, аз ҷониби муаллифони «Забони адабии ҳозираи тоҷик» танҳо калимаи сохтаи **ганчина** ба маънии «макону фаровонӣ» зикр ёфтааст [24, 151], вале аз «ФТЗТ» наздик даҳ исми сохта (**мӯина** «пӯсти ҳайвонот, ки аз вай пӯшок дӯхта мешавад» [82, ҷ. 1, 911], **пашмина** «чакман» [82, ҷ. 2, 86], **мисина** «зарфҳо ва асбоби рӯзгори аз мис сохташуда» [82, ҷ. 1, 844], **симина** «симин, нукрагин, асбоби аз нукра сохташуда» [82, ҷ. 2, 249], **дастина** «дастпона» [82, ҷ. 1, 443], **гургина** «пӯстин аз пӯсти гург» [82, ҷ. 1, 361], **обгина** «шиша, оина» [82, ҷ. 2, 8], **тарина** «хӯроке, ки бо гӯшт, сабзавот, гандум ва сирко пухта мешавад» [82, ҷ. 2, 323], **нақдина** «пули нақд, пул, маблағ» [82, ҷ. 1, 933], **шангина** «чӯби говронӣ» [82, ҷ. 2, 653], **лавзина** «ҳалвои лавз» [82, ҷ. 1, 737]) дарёфт гардид, ки аксарият мансуби гурӯҳи калимаҳои китобӣ ва ё камистеъмоли захираи луғавии забони тоҷикианд. Таъкид бояд намуд, ки тавассути пасванди **-ина** сохтани исмҳои ҷомеъ вазифаи доимии ин пасванд набуда, танҳо дар қисме аз калимаҳо (мӯина, пашмина, симина, ганчина ва мисина) маънии ҷомеъ ифода ёфтаасту халос.

3.2.1.8. Пасванди -вода. Пасванди **-вода** яке аз морфемаҳои беаҳсул буда, танҳо дар таркиби калимаи **хонавода** мушоҳида мегардад [21, ҷ. 1, 112]. Дар хусуси таърихи баромади ин морфема ҳамчун пасванд аз сарчашмаҳои марбут ба калимасозии забони тоҷикӣ маълумоти дақиқ пайдо накардем. Исми ҷомеи **хонавода** аз ҳиссаҳои **хона** ва **-вода** таркиб ёфта, оила, хонадон, аҳли хона, зану фарзандро ифода менамояд [82, ҷ. 2, 465]. Бино ба тафсири соҳиби «ҒЛ» ҷузъи **хон** дар таркиби вожаи мавриди таҳлил муҳаффафи **хона** буда, **-вода** ба маънии «бино ва асл» аст [80, ҷ. 1, 293]. Дар «Фарҳанги решашинохти забони форсӣ», ки мурағиб дар риштаи таҳлили этимологии калимаҳои аслии форсӣ-тоҷикӣ муваффақ шудааст, унсури **-водаро** «асос, асл, поя, бунёд» маънидод намуда, асли онро бо луғатҳои форсии бостон: uvādā – табор, тухма, насл ва форсии миёна: āwādag – зоиш, зод ва валад марбут медонад [89, ҷ. 2, 1097].

Бо натиҷагирӣ аз тавзеҳоти болоӣ метавон ҳаёс зад, ки дар гузаштаи дури таърихӣ ҳиссаи **-вода** дар таркиби вожаи зерӣ назар ба ҳайси унсури мустақилмаъно омада, барои бунёди калимаи муштақи **хонавода** асос гузоштааст. Дар натиҷаи чанд давраи таърихро паси сар намудани воҳидҳои забонӣ унсури **-вода** низ чун бархе аз вожаҳо аз маънии луғавии худ дур рафта, минбаъд ба қатори унсурҳои калимасоз гузаштааст. Имрӯз ҳиссаи **-вода** ба сифати калимаи мустақилмаъно ба қор намеравад ва танҳо дар таркиби вожаҳои **хонавода** ва **кадвода** «бунёд, таҳкурсӣ, асос» [82, ҷ. 1, 601] боқӣ мондааст.

Дар давраи кунунии забони тоҷикӣ истифодаи афзуни исми ҷомеи **хонавода** нишон медиҳад, ки ин калима ба гурӯҳи луғати фаъоли забон мансуб аст: Давре дар ин тоқи баланд сарвати бебаҳои **хонавода** – китобҳои муқаддасро нигоҳ медоштанд [8, 9]. Ҳузури **ӯ** ба ин **хонавода** шодии дардолуда мебахшид [8, 32]. Аҳволи **хонаводаи** Фирдавсро дар он зимистону баҳор ин мисраҳои вай аён месозанд... [12, 93].

3.2.1.9. Пасванди -дон. Морфемаи **-дон** дар калимасозии исм ба ҳайси унсури вожасоз исми зарфият ва номи асбоб месозад [21, ҷ. 1, 113; 43, 132]. Аз лиҳози иқтидори калимасозӣ сермахсул буда, дар ҳамаи давраи инкишофи забони тоҷикӣ дар ҳамин мавқеъ боқӣ мондааст. Пасванди **-дон** дар забони форсии бостон ба сурати **-dāna**, аз **-dā** «насб кардан» сарчашма гирифтааст [71, 74; 65, 128].

Ин пасванд ба як қатор исм пайваст шуда, маънии зарфиятро (намакдон, қаламдон, оташдон) ифода намуда бошад, дар таркиби воҳиди луғавии **хонадон** ба маънии «макон, ҷой» омада мафҳуми ҷомеият пайдо намудааст. Дар луғатномаҳо **хонадон** «хонавода, оила, дудмон, сулола» [81, ҷ. 2, 491] ва «дуда, табор, ол, аҳли байт» [87, ҷ. 6, 9460] шарҳ ёфтааст. Лозим ба ёдоварист, ки ин унсури калимасоз дар исмсозӣ сермахсул буда, дар захираи луғавии забони тоҷикӣ калимаҳои зиёд созмон додааст, ки дар қатори онҳо танҳо як исми ҷомеъ маълум аст: Комаш дар ин **хонадон** талхтар мешуд [8, 109]. Ман намехоҳам, ки ба пой духтар хоре халад, ба аҳли **хонадонаш** сита ме расад [4, 287].

3.2.1.10. Пасвандҳои -вор ва -ворӣ. Пасванди муштараквазифа ва оморфемаи **-вор** дар сохтани исму сифат ва зарф ҳиссагузор аст, вале дар баъзе манобеи илмӣ ин пасванди сифатсоз ва зарфсоз қайд шуда, вазифаи исмсозии он сарфи назар шудааст [21, ҷ. 1, 143, 278; 24, 354; 46, 105]. Дуруст аст, ки ин пасванд дар калимасозии исм каммахсул аст, вале барои вусъати захираи луғавии забони тоҷикӣ миқдоран зиёд набошад ҳам, исмҳои нав бунёд намудааст.

Дар хусуси таърихи баромади ин унсури калимасоз аҳли таҳқиқ бар он назаранд, ки калимасозии пасванди **-вор** дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ аз **-vār**, **-vārag**-и забони форсии миёна ва **-bāra<bār** «бурдан»-и форсии бостон давом ёфтааст [71, 74; 72, 220; 68, 188; 45, 135; 14, 104].

Пасванди **-вор** якҷоя бо исми **хона** вожаи **хонавор** сохтааст, ки ба гурӯҳи исмҳои ҷомеъ мансуб буда, хонавода оила, маҷмуи касони дар як хонавода зиндагикунандаро ифода менамояд [82, ҷ. 2, 465]. Тавре ки дар боло қайд гардид, исмҳои ҷомеи **хонавода**, **хонадон** ва **хонавор** хусусияти ҳаммаъноӣ доранд ва як мафҳумро ифода карда метавонанд, вале аз лиҳози густариш ҳамсон нестанд. Дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ вожаи **хонавор** нисбат ба дуи дигар камистеъмол аст: Аз деҳаи мо, ки тахминан 300 **хонавор** одам дошт, ҳар рӯз як ё ду чанозаро ба мазор мебурданд [1, ҷ. 1, 146]. Агар боз бисёртар одам даркор бошад, қариб ҳазор **хонавор** ғуломони беобу заминро мецоҳам, ки дар тумани Шофирком ҳастанд...[2, 135].

Дар забони тоҷикӣ пасвандҳои низ дучор меоянд, ки аз ду пасванди мустакил таркиб ёфта, дар калимасозии ин ё он ҳиссаи нутқ ҳиссагузорӣ менамоянд. Муҳаққиқон ин иддаи морфемаҳоро пасвандҳои мураккаб номида, дар қатори унсурҳои калимасозии **-гарӣ** (**-гар+ӣ**), **-ина** (**-ин+а**), **-акӣ** (**-ак+ӣ**), **-нокӣ** (**-нок+ӣ**) пасванди **-ворӣ** (**-вор+ӣ**)-ро низ ном бурдаанд [68, 188; 66, 46]. Ҳаёти таҳияи китоби дарсии «Грамматикаи забони тоҷикӣ» зери унвони «Суффиксҳои исми ҷомеъ» навиштаанд: «Суффикси **-ворӣ** бо исм омада исми ҷомеъ месозад: чиниворӣ, озуқаворӣ, либосворӣ...» [20, 41]. Забоншиноси нозуқсанҷ Ё. Аҳмадова низ маҳз ҳамин хусусияти маъноии ин пасвандро ба эътибор гирифта гуфтааст, ки «суффикси **-ворӣ** бо чунин маъно синоними суффикси **-ина** мебошад: чиниворӣ, хӯрокворӣ, яъне ҷамъи ашӯҳоро мефаҳмонад» [17, 20]. Доир ба унсури **-ворӣ** ишораи профессор Ш.Рустамов ҷолиби диққат аст: «Маънои ҷомеияти исмҳо бо унсури **-ворӣ**, инчунин тавассути маъноӣ кулл доштани ин калимаҳо (либос, хӯрок, чинӣ) ва суффикси **-ӣ** ба амал омадааст» [43, 111].

Маводди забонии зерӣ даст нишон медиҳад, ки аз исм бо унсури калимасозии **-ворӣ** исмҳои ҷомеи **хӯрок+ворӣ** «хӯрду хӯрок, чизҳои хӯрданӣ, озуқа» [82, ҷ. 2, 491], чинӣ+ворӣ «зарфҳои чинӣ» [82, ҷ. 2, 578], пӯшок+ворӣ «матоъ барои либосдӯзӣ, чизҳои барои либос сарфшаванда, либосворӣ, пӯшокворӣ» [82, ҷ. 2, 135], либос+ворӣ «матоъҳои, ки аз онҳо либос дӯхта мешавад» [82, ҷ. 1, 752], сӯзиш+ворӣ «чизҳои сӯзанда, чизе, ки онро барои ҳосил кардани ҳарорат месӯзанд» [82, ҷ. 2, 287], озуқа+ворӣ «хӯрокворӣ, хӯрок,

хӯрданиҳо» [82, ҷ. 2, 22] сохта шудаанд ва бештари онҳо дар захираи луғавӣ ба қабати вожаҳои ғаболӣ забон мансубанд.

3.2.1.11. Пасванди -ованд//-ванд. Пасванди *-ованд* ё *-ванд* яке аз морфемаҳои исмозии беаҳсол ба шумор омада, дорандагӣ ва қаробатро ифода мекунад [46, 99]. Хусусияти вожазозии ин пасвандро ба гунаи *-āvand//vand* ҳанӯз дар забони форсии миёна дар таркиби муштақоти *xʷēšāvand* «хешованд» ва *xīrdvand* «хирадманд» метавон дид [72, 209; 68, 188]. Дар ғойаи ҳафтуми муқаддимаи луғатномаи «Бурҳони қотеъ» дар радифии дигар унсурҳои калимасоз дар хусуси чиҳати маъноии ин пасванд оварда шудааст: «Калимоте, ки ифодаи маънии худовандӣ ва соҳибӣ намоёнд яке *-ванд* аст, ҳамчу: Худованд» [79, 30].

Имконоти калимасозии ин пасванд маҳдуд буда, дар таркиби миқдори ками калимаҳои сохта ба ҷашм мерасад. Яке аз ин муштақот – *хешованд* (хеш+ованд) бо ифодаи маънии «хеш, хешу табор, қавм, наздикон» [81, ҷ. 2, 474; 88, ҷ. 1, 647] ба гурӯҳи исмҳои ҷомеъ мансуб аст. Унсуре калимасозии *-ованд* дар ташаккули исмҳои ҷомеъ беаҳсол буда, танҳо дар бунёди як исми ҷомеъ саҳм гузоштааст. Ин вожа дар забони адабӣ ба маънии «хешу табор, наздикону пайвандон» роиҷ аст: Ё аз зиндонбонашон *хешовандонашон* бо шачара ва исботи насаб омада, инҳоро халос хоҳанд намуд [2, 81].

3.2.1.12. Пасванди -от (-ҷот, -вот). Пасванди *-от* аломати ҷамъи муаннаси солими арабӣ буда, ба забони тоҷикӣ тавассути вожаҳои арабӣ ворид шудааст, ба монанди *маълумот, ташилот, таъинот* ва ғ. Ин гурӯҳи калимаҳои арабӣ, ки дар шакли ҷамъ ба забони тоҷикӣ иқтибос шудаанд, дар аксари маврид аломатҳои ҷамъбандии тоҷикӣ пасванди «-ҳо»-ро қабул мекунад, ки дар натиҷа гунаҳои *тадқиқотҳо, таълимотҳо* ва ғ. ба вуҷуд меоянд. Ин навъи ҷамъбандии дубораро академик М. Шакурӣ дар бештари калимаҳо нодуруст доништа, қайд намудааст: «Мо ақида дорем, ки дар аксари ин гурӯҳи калимаҳо илова шудани аломати ҷамъи тоҷикӣ дуруст нест. Модом, ки *тадқиқ* танҳо ва *тадқиқот* ҷамъ аст, барои ҷамъбандӣ *тадқиқҳо* гуфтан мумкин аст, вале *тадқиқотҳо* гуфтан ҷоиш нест, зеро барои ҷамъи дубора эҳтиёҷ намоёнад, ҷамъбандии дубора ба калима на фақат вазнинӣ меорад, балки боз ҳам нишон медиҳад, ки ба коре, ки лозим нест даст мезанем, ба дӯши сухан як бори нодаркор мегузорем» [55, 275]. Ин навъи ҷамъбандии дубора дар забони тоҷикӣ падидаи нав набуда, ҳанӯз дар забони осори садаи IX-X ба қайд гирифта шудааст, ки муҳаққиқ М. Қосимова ин ҳодисаи забониро ҷамъулҷамъ номидааст [29, 154].

Минбаъд пасванди ҷамъбандии арабии *-от* дар забони тоҷикӣ андаке тағйири маъно ба вазифа намудааст. Ҳатто дар баъзе маврид хусусияти калимасозиро касб намуда, аз ҳисоби решаҳои тоҷикӣ калимаҳои нав сохтааст [33, 137]. Аҳли таҳқиқ бар он назаранд, ки шакли ҷамъи арабӣ бо пасванди *-от* дар забони тоҷикӣ мафҳуми ҷомеъро ифода менамояд [21, ҷ. 1, 101; 22, 113; 37, 13], аз ин рӯ, дар бархе аз онҳо пайваст намудани пасванди ҷамъбандии тоҷикӣ қобили қабул аст. Ин маъниро забоншинос Ҳ. Маҷидов ҷонибдорӣ намуда менависад, ки «ҷунин шаклҳои ҷамъ одатан дар тоҷикӣ исмҳои ҷомеъро ба вуҷуд овардаанд ва мавриди истеъмоли онҳо маънои ҷамъи грамматикиро не, балки дастҷамъӣ ва ё фаровонии ин ё он шайъ ва ҳодисаро ифода мекунад» [33, 141].

Дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ аз унсуре калимасозии арабии *-от (-ҷот, -вот)* тавассути калимаҳои аслии ҳамагӣ панҷ исми ҷомеъ таркиб ёфтааст: *меваҷот, сабзавот, деҳот, богот* ва *навиштаҷот*: Аз *деҳоти* атрофашон талабагонро падару модари Рухсора барои дида, писандидани духтарашон пайваста мефиристонданд ва ман аллакай ба ин гуна боздидҳо хӯ мегирифтаам [4, 289]. *Сабзавот* ҳам, матоъ ҳам, сару либосу ашё ҳам аввал ба база меояд [4, 66]. Ҳасан ва Давлат – писарони хурдсоли Восеъ барои чидани алафҳои хӯрдани ба *богот* рафта буданд [11, 13].

3.2.2. Шаклгирии исмҳои ҷомеъ бо усули наҳвию сарфӣ. Яке аз роҳҳои пурмаҳсули вожазозӣ дар забони тоҷикӣ усули наҳвию сарфӣ буда, бо ин қолаб дар заминаи ба ҳам васл гардидани калимаҳои муштақил ва ё ба истилоҳ сода, воҳидҳои луғавии мураккаб ба вуҷуд меоянд. «Калимасозии мураккаб аз рӯи қонуниятҳои

таърихан вучуддошта ва ба нормай муайян дохилгардида амал мекунад ва калимаҳои таркибёбанда дар забон аз рӯйи ҳамон қолабҳои маъмулии таърихан ташаккулефта сохта мешаванд» [52, 122]. Бино ба назари аҳли таҳқиқ қолаби калимасозии мураккаб ба забонҳои умумиэронӣ, ба хусус, забони форсии қадим мансуб буда, дар давраи нави рушди забони тоҷикӣ идома ёфтааст [39, 11; 45, 52].

Дар забоншиносии тоҷик дар хусуси усули ташаккули калимаҳои мураккаб назари ягона мавҷуд набуда, олимону забоншиносон дар тадқиқотҳои хеш калимаҳои мураккабро аз ду то ба шаш гурӯҳ тасниф намудаанд [39, 34-35; 46, 110; 45, 144-148; 75, 67-77]. Як иддаи пажӯҳишгарон мавҷудияти чор қолаби зерини калимасозии мураккабро, ки аз таълимоти забоншиносии Ҳинди бостон Панини ибтидо мегирад, қонибдорӣ намудаанд: 1. Двандва (мураккаби пайваст). 2. Татпуруша (мураккаби тобеъ). 3. Баҳувриҳи (мураккаби тобеи ҷузъи дуҷумлаш ҳамеша исм). 4. Авяйибҳова (зарфи мураккаб) [75, 77; 39, 36-39; 46, 110]. Гурӯҳи дигари муҳаққиқон, аз ҷумла профессор Ш. Рустамов исмҳои мураккабро ба се даста: калимаҳои мураккаби пайваст, тобеъ ва омехта тасниф намудааст [43, 145-175], ки ба андешаи мо, дар забоншиносии муосир аксари пажӯҳишҳои марбут ба калимасозии мураккаб дар асоси ҳамин таснифот анҷом ёфтаанд. Исмҳои ҷомеи мураккаб низ дар асоси ҳамин таснифот мавриди омӯзишу баррасӣ қорор гирифтаанд.

3.2.2.1. Исмҳои ҷомеи мураккаби пайваст. Калимаҳои мураккаб вобаста ба муносибат ва алоқаи ҷузъҳои таркибашон навъи калимаҳои мураккаби пайваст ва тобеъро ташкил менамоянд.

«Исмҳои мураккаби пайваст аз асосҳои баробарҳукук бо роҳи воситаҳои гуногун таркиб меёбанд» [21, ҷ. 1, 119]. Дар «Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷикӣ» чор тарзи зерин, ки дар навбати худ, боз қолабҳои дигар доранд, нишон дода шудааст: 1. бо роҳи такрори бевосита (гап-гап), 2. бо роҳи такрор тавассути миёнованди -о- (гирдогирд), 3. бо роҳи бидуни ягон воситаи алоқа пайваст шудани ҷузъҳо (ғалладона, ширбиринҷ), 4. бо воситаи миёнованди -у- (сарупо, обуранг) [21, ҷ. 1, 119-121].

Қолабҳои калимасозии исмҳои мураккаби пайваст дар созмонёбии исмҳои ҷомеъ хеле каммаҳсул буда, дар заминаи омӯзиши луғатҳои тафсирий ва маводди забонӣ наздик даҳ исми ҷомеи мураккаби пайваст дарёфт намудем.

Исмҳои ҷомеи *ғалладона* ва *бодруза* аз зумраи ҳамин исмҳои мураккаби пайвастанд, ки ду реша, яъне калимаҳои сода бе ягон унсури грамматикӣ ба ҳам васл шудаанд.

Шаклгирии гурӯҳи дигари исмҳои мураккаби пайваст тавассути миёнованди -у- сураат мегирад. Дар ин усули калимасозӣ бо қолабҳои исм+у+исм, исм+у+феъл ва феъл+у+феъл исмҳои гуногунмаъно сохта мешаванд. Исмҳои ҷомеи *хонумон*, *зодубуд*, *сарупо*, *сарулибос* ва *сарутан* маҳсули ҳамин қолаби вожасозиянд.

3.2.2.2. Исмҳои ҷомеи мураккаби тобеъ. Маълум аст, ки дар забони тоҷикӣ тарзи қолаби калимасозии мураккаби тобеъ хеле пурмаҳсул аст. «Дар исмҳои мураккаби тобеъ яке аз ҷузъҳои калима асосӣ буда, дигаре ба он тобеъ аст ва дар онҳо муносибатҳои гуногуни ҷузъҳо: муайянкунандагӣ, пуркунандагӣ, субъектӣ ва ҳоли мушоҳида мешавад» [21, ҷ. 1, 122]. Манбаи пайдоиши исмҳои мураккаби тобеъ ибораҳо ба ҳисоб рафта, ин гурӯҳи калимаҳои мураккаб дар асоси ибораҳои изофӣ ва ғайриизофӣ таркиб меёбанд.

Исмҳои ҷомеи мураккаби тобеъро низ аз рӯйи усули шаклгирӣ ва муносибати ҷузъҳояшон ба ду гурӯҳ тасниф намудем: 1) бо усули ҷаҳиҳои изофат ва 2) бо усули ибораҳои ғайриизофӣ.

1) Ин гурӯҳи исмҳои мураккаби ҷомеъ аз ибораҳои изофии гуногуни *ғалаи гов* (ғала+гов), *қатори тал* (қатор+тал), *дастай гул* (даста+гул) ва *санги реза* (санг+реза) таркиб ёфтаанд ва дар байни ҷузъҳои ин гуна калимаҳои мураккаб муносибати муайянкунандагӣ ба назар мерасад. Исмҳои ҷомеи мураккаби мавриди назар аз лиҳози таркиби морфологӣ ягона буда, барои ташаккули онҳо қолаби исм+исм ба кор рафтааст. Мушоҳида нишон дод, ки дар ин дастаи калимаҳои мураккаб дар ҷузъи тобеъкунанда исмҳои ҷомеъ ба кор рафтааст.

Вожаи мураккаби *галагов* (гала+гов) аз чузъҳои исми чомеи *гала* 1) гурӯҳе аз чорпоён, рама; 2) гурӯҳе аз чизҳои ҳамчинс [82, қ. 1, 307] ва калимаи сермаъноӣ *гов* «чорпои шоху сумдори ширдеҳи маъруф, гав» [82, қ. 1, 340] таркиб ёфтааст. Бино ба ташреҳи мурағибони «ФТЗТ» ин исми чомеи мураккаб ба ду маънӣ мустаъмал аст: 1) якчанд гови аз гардан ба ҳам баста, ки дар хирманкӯбӣ ба кор мебаранд; 2) *маҷ.* бетартибӣ, ғупаланг, ҳарҷумарҷ [82, қ. 1, 307]. Ин калима дар фарҳангҳои тафсирии дигари зери назар сабт нашудааст ва дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ як маротиба дар романи «Восеъ» ва се карат дар повести «Дарди ишқ» ба кор рафтааст: Чавон таронаи хирманкӯбон «Майда»-ро бо овози баланд суруда, дар соҳили Сурхоби шӯҳи пурғавғо *галагов* меронд [11, 47]. Бобои Насрулло говронаи дарозе дар даст, *галагов* ҳай мекард [6, 89].

2) Гурӯҳи дигари исмҳои мураккаби тобеъ аз лиҳози тартиби чузъҳо тафовут дошта, дар пояи ибораҳои ғайриизофии исмӣ ҳамнисбат ташаккул меёбанд [21, қ. 1, 123]. Дар ин намунаи калимаҳои мураккаб чузъи дуюмашон асосӣ буда, чузъи якум тобеи он аст. Ин қолаби калимасозӣ дар забони тоҷикӣ сермахсул буда, исмҳои чомеъ низ бо ин усул дар муқоиса бо гурӯҳи аввал, яъне калимасозии факки изофат, бештар созмон ёфтаанд. Исми чомеи *дудмон* (дуд+мон), ки дар луғатномаҳо хонадон, хонавода, авлод, оила, қабила [82, қ. 1, 492] хонадон, қабила ва табор [80, қ. 1, 348] маънӣ шудааст, яке аз намунаҳои чунин калимаҳост. Ин вожа аз чузъҳои *дуд* ва *мон* таркиб ёфтааст.

Аносири луғавии *дудхона, гавпора, тунукатӯда, регтӯда, сангтӯда, ситоратӯда, майдатӯда, дастафзор, дегафзор, гулдаста, хӯшадаста* низ дар пояи ҳамин қолаби калимасозӣ бунёд ёфта, ба гурӯҳи исмҳои чомеи мураккаби тобеъ мансубанд.

Калимаҳои мураккаб барои ифодаи баёни кӯтоҳу мӯҷаз сохта мешаванд. Академик М. Шакурӣ ҳамин хусусияти вожаҳои мураккабро дар назар дошта, навиштааст, ки «калимаҳои мураккаб сабуқкунандаи бори сухан мебошанд. Як сабаби пайдоиши калимаҳои мураккаб низ ҳамин аст, ки мақсад кӯтоҳ, мухтасару мӯҷаз ва равану зебо баён гардад. Калимаи мураккаб дар забони тоҷикӣ хеле бисёр буда, муҳимтарин қисми ганҷинаи луғавии онро ташкил медиҳад. Иқтидори забони тоҷикӣ дар ин аст, ки калимаи мураккаб бисёр дорад» [57, 166].

3.2.2.3. Исмҳои чомеи мураккаби арабӣ. Ба таркиби луғавии забони тоҷикӣ аз забони арабӣ баробари вожаҳо як гурӯҳ мураккабот, ба монанди таркиб, ибора ва фразеологизмҳо низ иқтибос шудаанд. Иддае аз ибораҳои забони арабӣ дар забони тоҷикӣ ҳамчун калимаҳои мураккаб ворид шуда, мавриди истифода қарор гирифтаанд.

Сарчашмаи исмҳои чомеи зерин низ ибораҳои арабӣ буда, дар захираи луғавии забони тоҷикӣ дар қатори калимаҳо мавқеъ гирифтаанд. Бештари ин гурӯҳи исмҳои чомеъ дар забони тоҷикӣ даста, тӯдаи одамон ё гурӯҳи мардуми мансуб ба ин ё он табақаро ифода менамоянд ва дар сарчашмаҳо ба таври зайл шарҳу тавзеҳ шудаанд: *авомуннос* «гурӯҳи одамон, тӯдаи мардумон, мардуми омма, халқи омма» [81, қ. 1, 34; 82, қ. 1, 35], *омуннос* «авом, мардуми оддӣ» [81, қ. 1, 918; 82, қ. 2, 29], *арозилуннос* «одамони разил ва фӯрумая» [81, қ. 1, 85], *авсатуннос* «мардуми миёнҳол, табақаи мардуми миёнҳол» [81, қ. 1, 36], *завилэхсон* «одамони босаховат, одамони сахӣ, чавонмардон» [81, қ. 1, 428], *завилқурбо* «хешон, наздикон, одамони наздик, ақрабо» [81, қ. 1, 428], *охудуннос* «одамони оддӣ, авом» [81, қ. 1, 950], *қосиротуттарф* «занҳои покнигоҳ, занҳое, ки назари пок доранд» [81, қ. 2, 700], *шаруннос* «бадтарини одамон» [81, қ. 2, 570], *ихвонуссафо* «бародарони содик, ёрон ва дӯстони хубу мувофиқ» [81, қ. 1, 512], *ихвонушшаётин* «касоне, ки гӯё дасти шайтонанд, киноя аз одамони бадкор» [81, қ. 1, 512], *муқаддиматулҷайш* «қисми пешгарди лашкар» [81, қ. 1, 793].

Маврид ба зикр аст, ки аксарияти исмҳои чомеи иқтибосии арабии ин гурӯҳ ба доираи калимаҳои ғайрифаъол ё куҳнашудаи забон махфуз мондаанду миқдори камашон имрӯз дар забони адабии тоҷикӣ ба кор рафтаанд: Ҷосусони ман: Восеъ дар саросари дараҳо чамаи фуқаро ва тамоми *авомуннос*ро ба шӯришу исён хезонидааст, гуфта менависанд [11, 256]. Азизи дилам, ба ин кавдани бечора раҳм, ба забони *омуннос* бигӯ, ки

то ба зеҳни ғуломи ҳалқабаргӯшат расад [3, 120]. Чӣ ман аз *авомунносам*, аробакашам, ё кофири бетакбиру салотам, ки аз Худо натарсида ба ту гапи дурӯғ занам? [11, 344].

3.3. Муносибати исмҳои чомеъ ва чамъ. Ин фасли рисола ба муносибати исмҳои чомеъ ва чамъ дар забони тоҷикӣ бахшида шудааст. Хусусиятҳои исмҳои чомеъ ва чамъ баррасӣ гардида, умумият ва тафовути онҳо нишон дода шудааст.

Категорияи шумора дар забони тоҷикӣ ва дигар забонҳои ҳиндуаврупоӣ яке аз аломатҳои муҳимми грамматикӣ маҳсуб меёбад. Забоншиноси рус В. В. Виноградов дар хусуси ин аломати грамматикӣ менависад, ки «категорияи шумора дар сохтори исм ҳамчун категорияи муҳим ва пурқувват амал мекунад» [62, 147]. Ба ғайр аз исм ҳиссаҳои дигари нутқ (ҷонишин, феъл) низ дорои категорияи шумора мебошанд, вале маъно ва шакли ифодаи онҳо дар ҳар ҳиссаи нутқ ба таври ғуногун аст ва дар грамматика ҳамаи онҳоро бо маънои умумӣ категорияи шумора ном мебарем. «Категорияи шумораи исм дар забони тоҷикӣ ва дигар забонҳои ҳиндуаврупоӣ, пеш аз ҳама, дар мувофиқати шумораи ашё ё падидаи ифода мешавад» [58, 11].

Исмҳои чомеъ дорои аломатҳои махсуси луғавию грамматикӣ буда, ҳамчун гурӯҳи махсуси исм ба ҳисоб гирифта мешаванд. Профессор Ш. Рустамов маҳз ҳамин ҷиҳати масъаларо ба назар гирифта менависад, ки «...исми чомеъ бо исми чамъ, ки шаклҳои махсуси ифода дорад, мутаносиб ба шумор меравад. Аммо исми чомеъ аз исми чамъ на танҳо аз ҷиҳати шакли грамматикӣ, балки аз ҷиҳати маъниву муносибати грамматикӣ ҳам фарқ мекунад» [43, 55]. Исмҳои чомеъ ва чамъ аз ҷиҳати ифодаи маъно ба ҳам наздик буда, ҳар ду ҳам ба бисёрӣ, маҷмӯъ ва ба шумораи беш аз як алоқаманданд. Дар баробари ин тобишҳои маъноие ба мушоҳида мерасанд, ки байни категорияи чамъ ва исмҳои чомеъ тафовут меғузоранд. Ин хусусиятҳо нишон медиҳанд, ки исмҳои чамъ ва чомеъ гурӯҳи алоҳида ба ҳисоб рафта, яке категорияи грамматикӣ буда, дигаре гурӯҳи луғавӣ-грамматикӣ исро ташкил мекунад.

3.4. Истифодаи исмҳои чомеъ ва мувофиқати хабар бо мубтадо. Масъалаи мувофиқати мубтадо ва хабар дар ҷумла яке аз масоили марказии қисмати наҳви забоншиносӣ маҳсуб меёбад. Муносибати маъноӣ ва грамматикӣ мубтадою хабарро алоқаи мувофиқат меноманд [44, 10]. Ин мувофиқат дар забони тоҷикӣ, асосан бо роҳи мувофиқати калимаҳои тобеъкунанда ва тобеъшаванда аз рӯи шахсу шумора ё яке аз онҳо сурат мегирад. Ин мувофиқат бо воситаҳои грамматикӣ, аз ҷумла пасвандҳои чамъбандӣ, бандакҳои феълӣ хабарӣ сурат мегирад.

Дар манобеи илмӣ алоқаи мувофиқат аз рӯи ифодаи воситаҳои грамматикӣ-лексикӣ ба се навъ тасниф шудааст. Дар ин хусус забоншинос М. Қосимова қайд менамояд, ки «дар мувофиқати хабар бо мубтадо хабар аз рӯи шахсу шумора бо мубтадо мувофиқат мекунад. Дар мувофиқати хабар бо мубтадо мувофиқати грамматикӣ, грамматикӣ-лексикӣ ва грамматикӣ-семантикиро дидан мумкин аст» [28, 11; 34, 88].

Масъалаи мувофиқати хабар бо мубтадои бо исмҳои чомеъ шаклгирифта аз назари муҳаққиқон дур намонда, иддае аз онҳо ба ин масъала тавачҷуҳ намудаанд. Аз ҷумла, муҳаққиқон А. Афсаҳзод, М. Н. Қосимова, А. Мирзоев, Ш. Музаффарова, Б. Камолиддинов ва дигарон дар мақолаҳои баъзе ҷузъиёти мувофиқати мубтадои бо исми чомеъ ифодаёфта ва хабарро таҳлилу баррасӣ намудаанд.

Муаллифи «Дастури чомеи забони форсӣ» дар хусуси масъалаи мутобиқати хабар бо исмҳои чомеъ зикр менамояд, ки «устодон ва ғулаҳи форсизабон дар тариқаи истеъмоли онҳо ихтилоф карда, гоҳе дар шакли чамъ ва гоҳе муфрад овардаанд» [76, 50]. Муҳаққиқ дар идомаи матлаб дар ин бора ба бардоште расида, онҳоро ба се навъ тасниф намудааст: а) бештар дар шакли чамъ меоянд, б) гоҳе чамъ ва гоҳе муфрад меоянд, в) дар шакли муфрад оварда мешаванд [76, 50-51].

Пажӯҳишгари маъруф А. Афсаҳзод дар мақолаи «Мувофиқати хабар бо мубтадои бо исмҳои чомеъ ифодаёфта» доир ба алоқаи мувофиқати мубтадою хабар андеша ронда, чанд номгӯи исмҳои чомеъ, аксаран исмҳои чомеи мансуб ба шахсро дар мисоли маводди осори С. Айний ва муқоисаи онҳо бо маводди адабиёти классикӣ таҳлил намудааст.

Муҳаккиқ дар хусуси мувофиқати хабар бо мубтадои *мардум* чунин менависад: «Аз рӯйи мушоҳидаҳои мо, устод Айнӣ дар осори худ ин исми чомеъро дар 39 ҷой ба вазифаи мубтадо кор фармудааст, ки дар 38 ҷой хабар дар шакли чамъ омада, фақат дар ҷумлаи зерин дар шакли танҳо омадааст: Мардум шӯрид, аз байни онҳо садоҳои «дуруст-дуруст» баромада, сухани он ҷавонро қувват дод» [16, 21-22]. Муаллиф дар мақолаи хеш ба чунин ҳулоса меояд, ки исмҳои чомеи мансуб ба инсон ба мисли *мардум, халқ (ҷамъаш – халоиқ), ҷамъ, қавм, ҷамоат, тоифа, аксарият* аксаран бо хабари чамъ ифода шуда, дар баъзе маврид, махсусан дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ дар шакли танҳо омадааст [16, 22-24].

Бино ба таъкиди забоншинос М. Қосимова «хабар бо мубтадохое, ки бо исмҳои чомеъ ва калимаҳои ифодакунандаи миқдори зиёд ифода шудааст, хусусияти духӯрагӣ пайдо менамояд ва аз ин сабаб аз шумора бо мубтадои худ гоҳо мувофиқат мекунад ва гоҳо мувофиқат намекунад, ки ин, ба назари мо, ба услуби нависанда вобаста аст» [28, 15].

Исмҳои чомеъ як қисми фаъоли таркиби луғавии забони тоҷикӣ маҳсуб ёфта, дар ташаккули ҷумлаҳо ҳамчун сараъзо, махсусан мубтадо, мавқеи вежа доранд. Ба вазифаи мубтадо омадани исмҳои чомеъ дар осори мансуру манзуми адабиёти классикӣ ва муосир зиёд дучор мешавад.

Дар заминаи матолиби боло исмҳои чомеи дар осори классикӣ ба вазифаи мубтадо омадаро дар муқоиса бо забони адабии ҳозираи тоҷикӣ баррасӣ гардида, зимни таҳлил исмҳои чомеи шахсу ғайришахс ба ҳисоб гирифта шудаанд.

Исмҳои чомеи шахс – *мардум, халқ, гурӯҳ, даста, тоифа* дар ҳолати ба вазифаи мубтадо омадан хабари он ҳам дар шакли чамъ ва ҳам дар шакли танҳо сурат мегирад: *Мардум* ўро мунаҷҷим (яъне фолбин) меғуфтанд [1, қ. 2, 233]. *Мардум* ба гапи ҳамдигар гӯш накарда баробар сухан мекард [13, қ. 1, 111]. *Халқ* фиристодагони ҳокимро хомӯшона ва кунҷковона истиқбол карданд [11, 275]. *Халқ* онро дӯст медорад, дидед чӣ қадар одам чамъ шуд [13, қ. 2, 63]. ...*гурӯҳе* ўро аҳсант меғуфтанду таъкид мекарданд, ки агар ҳамаи сардорон вай барин худро аз одамони оддӣ канора намегирифтанд, корҳо дигаргуна сурат мегирифт [4, 149]. Бояд *тоифае* аз уламо ва фузало бошанд, – гуфт шоир, – вале маълум нест кихоянд [12, 67].

Гурӯҳи дигар исмҳои чомеъ ба монанди *рама, гала, пода, села* ва *корвон*, ки ифодагари исмҳои ғайришахсанд, низ дар забони ҳозираи тоҷикӣ ба вазифаи мубтадо меоянд. Дар хусуси мувофиқати ин гурӯҳи вожаҳо дар асоси маводди забонӣ метавон ба ҳулосае расид, ки хабари ҷумла бо ин гуна мубтадохо дар шакли танҳо воқеъ мегардад: Маълум буд, ки *пода* аз чаро баргаштааст [10, 35]. Ду рӯз пеш *пода* дар Пасдара мечарид [6, 18]. Як нафар ашроф номи худро дар номнома дида нидо кардааст: «Оҳ, маро *рамаҳои* бесоҳибам нобуд кард» [3, 150]. Фирдавсӣ бо ҳамроҳонаш бо ҳисси кунҷковӣ дар сари дуруха қарор гирифта, доништанӣ шуданд, ки он чӣ *корвонест* ва аз кучо меояд [12, 83].

ХУЛОСАҲО

НАТИҶАҲОИ АСОСИИ ИЛМИИ ДИССЕРТАТСИЯ

Омӯзиш ва баррасии хусусиятҳои луғавию маъноӣ ва сохтории исмҳои чомеъ дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ нишон медиҳад, ки ин гурӯҳи исмҳо дар захираи луғавии забони тоҷикӣ мавқеи хоссаро касб менамоянд. Дар хусуси ин гурӯҳи исмҳо дар заминаи маводди забонӣ ва иттилоии сарчашмаҳо ба чунин бардоштҳо расидем:

1. Исмҳои чомеъ як гурӯҳи луғавӣ-грамматикӣ исмҳо ба шумор рафта, маҷмуи мафҳумҳои ҳамчинсро дар сурати танҳо бидуни аломати чамъбандӣ ифода менамоянд. Ин гурӯҳи исмҳо аз лиҳози теъдод дастаи калони вожаҳоро ташкил намуда, дар луғатномаҳои муътабар шарҳу тавзеҳ ёфтаанд. Бархе аз онҳо дар сарчашмаҳо бо мувозиҳояшон ташреҳ гардидаанд [1-М].

2. Дар забони тоҷикӣ дар баробари исмҳои чомеи аслӣ, яъне дар сурат танҳо (*мардум, халқ, омма, рама, пода* ва ғ.) гурӯҳи дигари исмҳои чомеъ низ ба назар мерасанд,

ки маънои ҷомеъро тавассути пасвандҳои калимасоз (на ҷамъсоз) (хонадон, хонавода, санглох, регзор, даста, тӯша ва ғ.) ифода менамоянд [5-М].

3. Миқдори исмҳои ҷомеи мавриди омӯзишу баррасӣ қароргирифта беш аз 200 адад буда, вожаҳои сода ва муштақанд. Шарҳу тавзеҳи ин гурӯҳи исмҳо дар фарҳангномаҳо ҳамсон набуда, бархе аз онҳо, ки дар «Л» ва «ФФ» тафсир ёфтаанд, дар «ФЗТ» ва «ФЗТ» сабт нашудаанд.

4. Дастаи калони исмҳои ҷомеъ дар захираи луғавии забони тоҷикӣ ба гурӯҳи калимаҳои серистеъмол мансуб буда, дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ низ роиҷанд.

Исмҳои ҷомеъ қабатҳои гуногуни семантикиро ташкил намуда, аз ҷиҳати ифодаи маъно ба гурӯҳҳои зерин тасниф мешаванд: а) исмҳои ҷомеи ифодагари гурӯҳи одамон; б) ифодагари мафҳуми хонавода ва хешу ақрабо; в) ифодагари мафҳуми қавму қabila; г) ифодагари мафҳуми маҷмуи ҳайвону паранда; ғ) ифодагари мафҳуми савора ва лашкар; д) ифодагари мафҳуми саф ва қатор; е) ифодагари мафҳумҳои лавозимоти рӯзгор [4-М], [8-М].

5. Исмҳои ҷомеъ аз ҷиҳати баромади забонӣ ба гурӯҳи вожаҳои аслий ва иқтибосӣ мансуб буда, калимоти иқтибосӣ бештар аз забонҳои арабӣ, русию аврупоӣ ва туркию муғулӣ ворид шудаанд.

Исмҳои ҷомеи ба калимаҳои аслии забони тоҷикӣ мансуббуда, исмҳои марбут ба шахс (мардум, гурӯҳ, анбӯх ва ғ.) ва ғайришахс (гала, рама, пода ва ғ.)-ро ифода менамоянд.

6. Исмҳои ҷомеи иқтибосии арабӣ аз ҷиҳати миқдор аз иқтибосоти забонҳои дигар бартарӣ дошта, барои ифодаи исмҳои шахсу ғайришахс ба таври фаровон ба кор рафтаанд. Ин гурӯҳи исмҳои ҷомеъ аз лиҳози истеъмол ҳамсон набуда, дар захираи луғавии забони ҳозираи тоҷикӣ гурӯҳҳои вожаҳои серистеъмол (халқ, омма, синф), камистеъмол (зумра, фирқа) ва куҳнашуда (маймана, майсара, шаъб)-ро ташкил менамоянд [11-М].

7. Забонҳои тоҷикию арабӣ бо вучуди қаробати хешӣ надоштан ба ҳамдигар таъсири амиқ расонидаанд, ки дар натиҷа як гурӯҳ вожаҳои забони тоҷикӣ ба ҳодисаи муарраб дучор омадаанд. Чанде исмҳои ҷомеъ низ бо таъсири забони арабӣ ба ин ҳодисаи забонӣ дучор шуда, дар захираи луғавии забонҳои тоҷикию арабӣ исмҳои ҷомеи муарраб (ҷавқ – ҷавх, ҷунд – гунд, аскар – лашкар, рамақ – рама) ба вучуд омадаанд.

8. Дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ маҷмӯи исмҳои ҷомеи туркӣ-муғулӣ низ назаррас буда, аксари онҳо ба мафҳуми ҳарб ва абзори он марбутанд. Ин гурӯҳи иқтибосот дар забони тоҷикӣ дар як давраи муайяни таърихӣ интишор ёфта, минбаъд бо сабабҳои гуногун аз доираи истифода берун мондаанд. Имрӯз дар забони адабии тоҷикӣ аксари онҳо ба қатори вожаҳои таърихӣ ва ё архаистӣ маҳфуз монданд [3-М].

9. Исмҳои ҷомеи иқтибосии русӣ ва аврупоӣ, ки тавассути забони русӣ ба захираи луғавии забони тоҷикӣ гузаштаанд, низ кам нестанд. Истифодаи ин гурӯҳи вожаҳо баъди ба ҳайати Русия ҳамроҳ шудани қаламрави забони тоҷикӣ ба қасрат афзуда, баъди солҳои 90-уми асри гузашта аксари онҳо ба гурӯҳи вожаҳои камистеъмол пайвастаанд [10-М].

10. Дар ташаккули исмҳои ҷомеъ нақши пасвандҳои калимасоз хеле назаррас буда, бо ин роҳ дар забон тоҷикӣ аносири луғавии нав сохта шудаанд. Исмҳои ҷомеи сохта тавассути пасвандҳои -бор, -зор, -сор, -лох, -истон, -а, -ина, -вода, -дон, -вор бунёд ёфтаанд.

Саҳми пасвандҳо дар шаклгирии исмҳои ҷомеъ гуногун буда, гурӯҳе сермаҳсул (-зор, -а), иддае каммаҳсул (-сор, -бор, -ина) ва бархе бемаҳсуланд (-лох, -вода, -дон) [5-М].

11. Гурӯҳе аз исмҳои ҷомеъ дар забони тоҷикӣ бо усули нахвию сарфии калимасозӣ таркиб ёфта, силсилаи исмҳои мураккаби пайваст ва тобеъро афзудаанд.

Исмҳои ҷомеи мураккаби пайваст дар асоси ду қолаби калимасозӣ созон ёфтаанд: васлшавии ду вожаи сода бе ягон унсури грамматикӣ (дудмон, бодрӯза) ва тавассути миёнованди -у- (хонумон, сарулибос) [13-М].

12. Дар ташаккули исмҳои ҷомеи мураккаб роҳи калимасозии мураккаби тобеъ нисбат ба мураккаби пайваст пурмаҳсул буда, ин гурӯҳи исмҳои ҷомеъ бо усули факки

изофат (галагов, дастагул, таҳбозор) ва ибораҳои ғайриизофӣ (гавпора, турнақатор, дудхона) таркиб ёфтаанд.

13. Нақши адибони муосири тоҷик дар ташаккули исмҳои ҷомеи муштак назаррас буда, нависандагон С. Айнӣ (майдатӯда, хушқворӣ), С. Улуғзода (хӯшадаста) ва Р. Ҷалил (турнақатор, тунукатӯда, реглох) бо истифода аз имконоти забон дар пояи қолабҳои калимасозӣ таърихии забони тоҷикӣ вожаҳои нави ифодагари маънии ҷомеъро бунёд намудаанд.

14. Ба таркиби луғавии забони тоҷикӣ аз забони арабӣ баробари вожаҳо як гурӯҳ мураккабот, ба монанди таркибу ибораҳо иқтибос шудаанд. Иддае аз ибораҳои забони арабӣ дар забони тоҷикӣ ҳамчун калимаҳои мураккаб ворид шуда, мавриди истифода қарор гирифтаанд. Манбаи пайдоиши чанде аз исмҳои ҷомеи иқтибосии арабӣ (авомуннос, омуннос, авсатуннос ва ғ.) ибораҳои он забон буда, дар забони тоҷикӣ ҳамчун мураккабот маълуманд.

15. Исмҳои ҷомеъ ва ҷамъ аз ҷиҳати ифодаи маъно ба ҳам наздик буда, ҳар ду ҳам ба бисёрӣ, маҷмӯъ ва ба шумораи беш аз як алоқаманданд. Дар баробари ин тобишҳои маъноие ба мушоҳида мерасанд, ки байни категорияи ҷамъ ва исмҳои ҷомеъ тафовут меғузоранд. Ин нишон медиҳад, ки исмҳои ҷамъ ва ҷомеъ гурӯҳи алоҳида ба ҳисоб рафта, яке категорияи грамматикӣ буда, дигаре гурӯҳи луғавӣ- грамматикӣ исро ташкил мекунад [2-М], [15-М].

16. Дар забони тоҷикӣ исмҳои ҷомеи шахсу ғайришахс ба вазифаи мубтадо омада, мувофиқати онҳо бо хабар пурра ва ё нопурра сурат мегирад. Дар ҳолати ба вазифаи мубтадо омадани исмҳои ҷомеи шахс (мардум, гурӯҳ, ҷамоат, даста, фирқа, тоифа, қавм, қабила, омма) хабари онҳо дар аксар маврид дар шакли ҷамъу дар баъзе ҳолат дар сурати танҳо дучор меояд, ки ҳодисаи аввал ба меъёри забони адабӣ мувофиқ аст. Дар забони адабӣ исмҳои ҷомеи ғайришахс (рама, пода, гала, села, корвон) низ ба вазифаи мубтадо омада, бо хабари танҳо мувофиқат менамоянд.

ТАВСИЯҲО ОИД БА ИСТИФОДАИ АМАЛИИ НАТИҶАҲОИ ТАҲҚИҚОТ

1. Натиҷаи таҳқиқро метавон барои такмили корҳои илмӣ марбут ба лексикология ва грамматика, таҳияи дастурҳои таълимӣ ва китоби дарсии сарфу наҳв корбаст намуд. Ҷанбаи назариявӣ ва маводди фактологӣ рисолаҳо ба сифати маводди дарсӣ дар машғулиятҳои лексиониву амалӣ ва барои таҳияи маҷмуи машқҳо ба кор бурдан мувофиқ аст.

2. Маводди назариявӣ забони диссертатсияро дар рафти омӯзиши қисматҳои лексикология ва сарфу наҳви фанни забони адабии ҳозираи тоҷикӣ барои донишҷӯёну магистрантон метавон мавриди истифода қарор дод.

3. Дар заминаи маводди ҷамъоварда метавон луғати исмҳои ҷомеъро тартиб дод.

4. Барои ба таври қиёсӣ омӯхтани ин гурӯҳи аносири луғавӣ бо забонҳои дигар аз маводди таҳқиқот метавон истифода намуд.

5. Аз рӯйи маводди фароҳамомада метавон барои курси махсус маводи таълимӣ омода намуд.

ИНТИШОРОТ АЗ РӢӢИ МАВЗУИ ДИССЕРТАТСИЯ

I. Мақолаҳое, ки дар нашрияҳои тақризшавандаи Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ҷоп шудаанд:

- [1-М]. Ёрмирзоева М. М. Омӯзиши исмҳои ҷомеъ дар забоншиносии тоҷик [Матн] / М. М. Ёрмирзоева // Номаи Донишгоҳ. –2011. №4(28). – С. 50-58.
- [2-М]. Ёрмирзоева М. М. Тафовути исмҳои ҷамъ ва ҷомеъ [Матн] / М. М. Ёрмирзоева // Паёми ДМТ. – 2014. №4/ 2 (133). – С. 74-77.
- [3-М]. Ёрмирзоева М.М. Исмҳои ҷомеи иқтибосии туркиву муғулӣ дар забони тоҷикӣ [Матн] / М. М. Ёрмирзоева // Номаи Донишгоҳ. –2016. №2 (47). – С. 214-218.
- [4-М]. Ёрмирзоева М. М. Исмҳои ҷомеи ифодагари мафҳуми хонавода ва ҳешу ақраб [Матн] / М. М. Ёрмирзоева // Ахбори ДДХБСТ. –2022. №4 (93). – С. 106-113.
- [5-М]. Ваҳҳобов Т., Ёрмирзоева М. М. Нақши пасвандҳо дар ташаккули исмҳои ҷомеъ (дар мисоли пасвандҳои -зор, -сор, -лох) [Матн] / Т. Ваҳҳобов, М. М. Ёрмирзоева // Ахбори ДДХБСТ. –2025. №4 (105). – С. 67-73.

II. Мақолаҳо дар маҷалла ва маҷмуаҳои дигари илмӣ

- [6-М] Ёрмирзоева М. М. Корбасти исмҳои ҷомеъ дар назми М. Турсунзода [Матн] / М. М. Ёрмирзоева // Паёми Суғд. №8 (188). –Хучанд, 2011. – С. 87-90.
- [7-М]. Ёрмирзоева М. М. Исмҳои ҷомеъ дар забони адабии тоҷикӣ [Матн] / М. М. Ёрмирзоева // Тухфаи аҳбоб (маҷмуаи мақолаҳо) –Хучанд: Ношир, 2012. – С. 428-235.
- [8-М]. Ёрмирзоева М. М. Исмҳои ҷомеъ аз ҷиҳати ифодаи маъно [Матн] / М. М. Ёрмирзоева // Актуальные вопросы филологии. –Душанбе, РТСУ,2013. – С. 401-409.
- [9-М]. Ёрмирзоева М. М. Хусусиятҳои морфологии исмҳои ҷомеъ [Матн] / М. М. Ёрмирзоева // Ошӯни меҳр. –Хучанд: Меъроҷ, 2016. – С. 195-203.
- [10-М]. Ёрмирзоева М. М. Исмҳои ҷомеи иқтибосии русӣ-байналмилалӣ дар забони тоҷикӣ [Матн] / М. М. Ёрмирзоева // Маводди конференсияи илмию байналхалқӣ: Ҳамкории ҶТ бо ФР дар шароити нави сиёсати ҷаҳонӣ. –Хучанд, 2016. – С. 26-29.
- [11-М]. Ёрмирзоева М. М. Исмҳои ҷомеи иқтибосии арабӣ дар забони тоҷикӣ [Матн] / М. М. Ёрмирзоева // Раҳоварди олимони ҷавон (маҷмуаи мақолаҳои илмӣи устодон, унвонҷӯён ва аспирантони ДДХ ба номи академик Бобоҷон Ғафуров). – Хучанд: Нури маърифат, 2017. – С. 90-96.
- [12-М]. Ёрмирзоева М. М. Муродифот дар исмҳои ҷомеъ [Матн] / М. М. Ёрмирзоева // Шамси маърифат (маҷмуаи мақолаҳо) – Хучанд: Ношир, 2018. – С.190-195.
- [13-М]. Ёрмирзоева М. М. Роҳҳои ташаккули исмҳои ҷомеъ дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ [Матн] / М. М. Ёрмирзоева // Уфуқи андеша (маҷмуаи мақолаҳо). –Хучанд: ҶСК «Набӣ-Фаҳрӣ», 2019.–С. 82-89.
- [14-М]. Ёрмирзоева М. М. Назари муҳаққиқони тоҷик ба исмҳои ҷомеъ [Матн] / М. М. Ёрмирзоева // Суханшиносии ҷавон (маҷмуи мақолоти олимони ҷавон). –Хучанд: Ношир, 2019. – С. 101-108
- [15-М]. Ёрмирзоева М. М. Баррасии исмҳои ҷамъ ва ҷомеъ дар китоби «Забони миллат – хастии миллат»-и Эмомалӣ Раҳмон [Матн] / М. М. Ёрмирзоева // Маводди конференсияи ҷумҳуриявӣ илмӣ-амалӣ: Пешвои миллат ва масъалаҳои рушди забони тоҷикӣ. –Хучанд: Ношир, 2026. – С. 129-135.

**ГОСУДАРСТВЕННОЕ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЕ УЧРЕЖДЕНИЕ
«ХУДЖАНДСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ ИМЕНИ
АКАДЕМИКА БОБОДЖОНА ГАФУРОВА»**

На правах рукописи

ТДУ – 811. 222'36
ТКБ – 81.2 Тоҷ – 2
Ё – 63

ЁРМИРЗОЗОДА МУНЗИФА МИРЗОАБДУЛЛО

**СОБИРАТЕЛЬНЫЕ ИМЕНА СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫЕ В СОВРЕМЕННОМ
ТАДЖИКСКОМ ЛИТЕРАТУРНОМ ЯЗЫКЕ
(лексико-грамматический анализ)**

АВТОРЕФЕРАТ
диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук
по специальности 6.2. Филология (6.2.1. Таджикский язык)

Диссертация выполнена на общеуниверситетской кафедре таджикского языка Государственного образовательного учреждения «Худжандский государственный университет имени академика Бободжона Гафурова»

Научный руководитель: **Ваххобов Толиб** – доктор филологических наук, профессор кафедры языковедения и типологии Государственного образовательного учреждения «Худжандский государственный университет имени академика Бободжона Гафурова»

Официальные оппоненты: **Расулов Сухайли Миркозиевич** – доктор филологических наук, профессор кафедры таджикского языка и культуры общения Международного университета иностранных языков им. Сотима Улугзоде в Таджикистане

Самадзода Рамазон Саидназар – доктор философии (PhD), заместитель директора Государственного образовательного учреждения «Педагогический колледж Зафарабадского района»

Ведущая организация: **Таджикский государственный педагогический университет имени Садриддина Айни**

Защита диссертация состоится «04» ноября 2026 года в «13:30» часов на заседании диссертационного совета 6D.БАК-119 при Государственном образовательном учреждении «Худжандский государственный университет имени академика Бободжона Гафурова» (735700, Республика Таджикистан, г.Худжанд, проезд Мавлонбекова, 1; E-mail: nmirzozoda@bk.ru; Тел.: 92-825-60-70). С текстом диссертацией и авторефератом можно ознакомиться в научная библиотеке ГОУ «Худжандский государственный университет имени академика Бободжона Гафурова». Объявление о защите диссертации размещено на официальном сайте ВАК при Президенте Республики Таджикистан www.vak.tj.

Автореферат разослан «_____» _____ 2026 года.

Секретарь ученого совета,
доктор философии (PhD)

Мирзозода Н.М.

СПИСОК СОКРАЩЕНИЙ

«ГЛ» – «Гиёс-ул-лугот» (*Гиёс-ул-лугот*);

«Л» – «Лугат-наме» (*Лугатнома*);

«СТЯ» – «Словарь таджикского языка» (*Фарҳанги забони тоҷикӣ*);

«ТСТЯ» – «Толковый словарь таджикского языка» (*Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ*).

ВВЕДЕНИЕ

Актуальность исследования. Таджикское языкознание как научная отрасль начало становление в начале 20-30-х годов прошлого века и до настоящего времени находится на этапе последовательного развития. В этот период таджикскими языковедами посредством множества исследований и статей был исследован ряд актуальных вопросов, связанных с развитием современного таджикского литературного языка, его применением в прошедший тысячелетний период. Наряду с этим, в 80-90-е годы XX века таджикские языковеды получили возможность представить важнейшие фундаментальные труды по вопросам таджикского языкознания. Именно в этот период были изданы «Грамматика современного таджикского литературного языка» (три тома, 1985, 1989), «Южный говор таджикского языка» (пять томов), которые до настоящего времени не утратили научной ценности. В данный период осуществлено исследование имени существительного как самостоятельной части речи. Наряду с изучением и исследованием различных свойств имени существительного собирательные имена существительные как отдельная лексико-грамматическая группа имен существительных до сих пор остаются неизученными. В связи с этим, изучение особенностей имен собирательных является актуальным, в процессе чего будет внесена ясность по еще одному неисследованному вопросу таджикского языкознания.

Степень изученности темы исследования. В современном таджикском литературном языке все части речи становились предметом исследования, в числе которых имя существительное изучено в качестве части речи, рассмотрены его особенности и свойства, его место в системе частей речи, словообразование имени существительного, особенно тщательно исследованы категории имени существительного.

Собирательные имена существительные в числе других лексико-грамматических групп имен существительных в словарном запасе таджикского языка обладает своими особенностями и без признаков множественного числа могут обозначать множественное число. В связи с этим, данная группа имен существительных становилась предметом исследования языковедов, однако их особенности в исследованиях описаны лишь в краткой форме.

Начиная с двадцатых годов прошлого века в истории таджикского языка были составлены первые учебники грамматики, среди которых «Грамматика таджикского языка» С. Ализода занимает особое место. Автор во второй части книги, рассматривающей морфологию, в числе имен собственных и нарицательных, конкретных и абстрактных, одушевленных и неодушевленных, единственного и множественного числа, простые и производные называет имена собирательные и дает краткое определение: «Имя существительное, которое визуально в единственном числе и в смысловом значении является множественным, называется именем собирательным. К примеру: группа, табун, команда, стадо» [15, 21]. В книге «Грамматика» Т. Зехни и Х. Бакозаде также исследованы некоторые вопросы грамматики. Авторы дали описание этой группы имен существительных как имена собирательные: «Означают собрание или группу людей, животных и растений, к примеру, табун, стадо, группа, народ» [25, 39]. Далее в учебниках 40-50-х годов прошлого века наряду с другими частями речи также были исследованы некоторые особенности имен собирательных. К примеру, в грамматике, составленной Л. Бузургзоде и Б. Ниёзмухаммадовым, вопрос изучен более основательно и указаны две особенности имени собирательного: «Имена собирательные по форме находятся в единственном числе, означают множественность» и «имена собирательные принимают суффиксы, образующие множественное число, также могут иметь множественное число» [18, 47]. В «Грамматике таджикского языка», которая является одной из первых грамматик для учреждений высшего образования, имя существительное разделено на следующие группы: имена конкретные, абстрактные и собирательные. Указанным группам дано краткое описание, где имена собирательным дано такое определение: «Имена существительные, которые обозначают

людей, предметы и события как неделимое единство: народ, стадо, скот» [20, 33]. В учебном пособии «Таджикский язык» С. Арзуманова и А. Сангинова, который предназначен для не изучающие групп таджикского языка, изучению имен собирательных уделено относительно больше внимания. В данном учебнике указано, что некоторые существительные могут в единственной форме обозначать множественное значение, которые и составляют группу имен собирательных [60, 133]. Авторы в другом месте также уделили внимание образованию имен собирательных и определили группу словообразовательных суффиксов: -вор (газвор//ткань), -ворй (хўрокворй/еда), -от, -ёт (хайвонот//животные), -ият (башарият//человечество) [60, 135].

При содействии языковедов С. Халимова и К. Шукурова был издан учебник «Таджикский литературный язык». В указанном учебнике изучены вопросы грамматических категорий и способов словообразования именных частей речи. В разделе «Лексико-грамматические виды существительных» вместе с имен собственных и нарицательных, конкретных и абстрактных, одушевленных и неодушевленных именам нарицательным дано такое определение: «Слова, которые обозначают группу однородных схожих предметов, как неделимая единица: человечество, народ, племя, нация, стадо, стая. Эти существительные в единственном числе обозначают множество однородных предметов» [50, 20]. Авторы по смысловой особенности делят на две группы: а) имена собирательные, относящиеся к людям: народ, войско, оружие, народность, племя..., б) имена нарицательные, обозначающие различные группы животных и птиц: стадо, стая, табун [50, 20-21].

Вместе с изданием учебников в таджикском языкознании также изучались имена существительные, проводились исследования и публиковались научные диссертации. Языковед Ш. Ниёзи в монографии «Имена существительные и прилагательные в таджикском языке» изучил особенности двух важных частей речи – существительного и прилагательного и обозначил некоторые особенности имен собирательных: «Существительные, которые образованы посредством суффикса «-бор», «-сор», «-зор», означают место обитания множества предметов, то есть имеют собирательный смысл» [37, 11].

Исследование имен собирательных совершенствуется от одного исследования к другому. К примеру, языковед О. Джалолов в исследовании «Категория множественного числа и некоторые вопросы современного таджикского языка» провел исследование по вопросу имен собирательных: «В таджикском языке существуют имена собирательные, у которых отсутствует признак множественного числа. Такие слова обозначают коллективное собрание или собор людей, толпа животных или набор предметов, в связи с этим единственное число таких предметов всегда имеет смысл множественности», «если семантика некоторых собирательных существительных не проявляется визуально, это проявляется в составе словосочетания и предложения» [54, 59].

Языковед Ш. Рустамов в своем исследовании «Имя существительное» (третий раздел монографии – Ё.М.), подводя итог проведенным исследованиям по вопросу имен собирательных отметил: «Имена собирательные в единственном числе могут означать множество» [43, 54]. К примеру, ученый в отношении некоторых форм арабского множественного числа, которые существуют в таджикском языке, отметил: «Некоторые формы арабского множественного числа которые образуются от суффиксов – от//–ёт в таджикском языке, являются именами собирательными» [43, 55]. Суждения Ш. Рустамова об особенностях имен собирательных, отражены им в разделе «Имена существительные» в «Грамматика современного таджикского литературного языка» [21, т. 1, 92].

Другой исследователь М. Н. Абдуллоева изучила категорию числа в русском и таджикском языках на основе сравнительного метода в монографии «Категория числа в русском и таджикском языках». По мнению автора, в русском и таджикском языках существует группа существительных формально в единственном числе и семантически обозначающие множество и проблема имен собирательных в русском языкознании также еще всесторонне исследована [58, 22].

Автор считает, что имена собирательные в обоих языках имеют одинаковое значение, то есть обозначают множественное число схожих, однородных предметов [58, 23].

В 50-е годы прошлого века в таджикском языковедении возник большой интерес к вопросам языковых и стилистических особенностей произведений указанного века и осуществлены ценные исследования по указанным вопросам. Вслед за исследованиями С. Айни вопросы языковых особенностей художественного произведения были исследованы языковедами Н. Маъсуми [30; 32], Р. Гаффоровым [22], Х. Хусейновым [53] и Б. Камолитдиновым [26]. Ученые при исследовании грамматических особенностей частей речи отметили стилистические особенности применения имен собирательных. Н. Маъсуми в исследовании языковых и стилистических особенностей произведения С. Айни «Смерть ростовщика» по вопросу арабского множественного числа пришел к такому выводу, что в современном литературном языке формы арабского множественного числа признаются в качестве единственного и множественного числа и слово *деҳот* (села) по примеру *боғот* (сады) в произведении С. Айни также использованы в качестве имен собирательных [32, 227-228]. Автор в монографии «Язык и стиль А. Дониша» также относит имена собирательные к множественному числу и отмечает, что А. Дониш обозначает множественное число существительных тремя способами: «а) посредством суффикса множественного числа, б) посредством арабского множественного числа и в) собирательными именами существительного» [30, 16].

Р. Гаффоров в книге «Язык и стиль Рахима Джаилия» исследовал важнейшие грамматические особенности частей речи в произведениях писателя, и изучил некоторые аспекты имен собирательных. Если языковед Ш. Ниёзи отнес суффиксы «-сор, -бор, -зор» к суффиксам, образующим имена собирательные, то Р. Гаффоров внес в эту группу только суффикс «-зор»: «Суффикс «-зор», как известно, обозначает большое пространство и количество предметов. Этот смысл преимущественно связан с множеством предметов, и множественное количество обозначается посредством суффиксов «-он» и «-хо» [22, 113].

Таким образом, особенности имен собирательных также исследованы и отражены в ряде научных статей, в числе которых можно назвать статьи М. Мухаммадиева [36], А. Афсахзода [16], У. Ахмадовой [17], С. Халимова [49], Е. К. Молчановой [67], А. Давронова [23], Г. Зарифхоновой [63], Ш. Музаффаровой [35], которые изучали отдельные особенности имен собирательных.

В исследование различных частей речи таджикского языка внесли существенный вклад и зарубежные ученые. Следует отметить автора «Граматики персидского языка» Н. Березина, который под названием «исми касрат» (اسم الكثرة) (множественное число) в словообразовании указал на собирательные существительные и отметил, что суффиксы «-зор» и «-бор» означают место и множество. Исследователь не использовал термин собирательные существительные, однако смысловое значение, обозначающее множество в словах *лолазор* (поляна) и *рӯдбор* (большая река) указывают на собирательные существительные [61, 120].

Другой исследователь Ю. А. Рубинчик в разделе монографии «Грамматическая категория имени существительного», рассуждая о множественном числе имени существительного также указал на имена собирательные. По мнению автора, арабское множественное число в таджикском языке обозначает имена собирательные: «В другом случае множественное число не обозначает группу отдельных предметов, например, как неисчисляемые существительные, однако указывает на собирательное понятие. Например, муборизот, масолех» [74, 51].

В ходе исследования установлено, что некоторые особенности имен собирательных полностью не изучены. Лексико-грамматические особенности имен собирательных требуют тщательного и всестороннего исследования и признания их особой группой имен существительных.

Связь исследования с программами и тематикой научных исследований. Настоящее исследование выполнено в рамках основных требований государственных

программ, национальных концепций и стратегических планов, таких как «Программы развития государственного языка Республика Таджикистана на 2020-2030 годы» (от 28.11.2020, №647) и научной программы «Вопросы изучения таджикского литературного языка, орфографии, терминологии, текстологии и изучения художественных произведений» общегосударственной кафедры таджикского языка Государственного образовательного учреждения «Худжандский государственный университет имени академика Бободжона Гафурова».

ОБЩЕЕ ОПИСАНИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ

Цель исследования. Основной целью исследования является изучение лексико-грамматических особенностей имен собирательных, осуществление всестороннего исследования указанной группы слов. В связи с этим, поставлена цель исследовать семантические, структурные, грамматические особенности, степень использования имен собирательных в современном таджикском литературном языке. Также при изучении их этимологии посредством сравнительного исследования изучить семантическую специфику и частотность использования исконных и заимствованных имен собирательных.

Задачи исследования:

- определение степени исследования имен собирательных в таджикском языкознании;
- классификация имен собирательных в семантическом плане и их исследование на основе классического и современного лексикографического наследия;
- определение места исконных и заимствованных имен собирательных в словарном запасе таджикского языка;
- изучение способов и источников формирования данной лексической группы в таджикском языке;
- определение роли суффиксов в формировании составных имен собирательных;
- обзор имен собирательных, образованных сочинительной и подчинительной связью;
- определение взаимосвязи имен существительных во множественном числе и имен собирательных в таджикском языке;
- изучение степени применения имен собирательных и их связи с подлежащим и сказуемым.

Объект исследования. Имена собирательные исследованы на основе фактологического материала, собранного из классического и современного художественного наследия (с С.Айни и до литераторов периода Независимости).

Предмет исследования. Научная диссертация исследует теоретические аспекты и лексико-грамматические особенности имен собирательных в современном таджикском литературном языке в контексте классических произведений таджикского языка и современной литературы.

Теоретическую основу исследования составляют научные труды и исследования известных таджикских и зарубежных ученых и исследователей, в числе которых труда Ш. Ниёзи [37], Л. Бузургзода и Б. Ниёзмухаммадова [18], Н. Березина [61], Ю. А. Рубинчика [74], Е. К. Молчановой [67], В. С. Расторгуевой [73], О. Джалолова [54], Ш. Рустамова [43], Р. Гаффорова [22], М. Мухаммадиева [36], У. Ахмадовой [17], С. Халимова, К. Шукуровой [49; 50], М. Н. Абдуллоевой [58], А. Афсахзода [16], О. Косимова [65] и др.

Научная новизна исследования состоит в том, что в таджикском языкознании в первые осуществлено всестороннее исследование особенностей собирательных существительных, в рамках которого собирательные существительные изучены с различных языковых – лексико-семантических, структурных, грамматико-морфологических, этимологических аспектов. На основе анализа морфологического состава лексики определена роль некоторых словообразующих суффиксов в формировании имен собирательных.

Источником исследования стал фактологический материал, собранный из прозаического наследия известных таджикских писателей – основателя современной

таджикской литературы С. Айни и его книги «Воспоминания», исторических очерков С. Айни, романов и повестей выдающихся таджикских литераторов Дж. Икромии, С. Улугзода, Ф. Ниёзи, Ф. Мухаммадиева, Р. Джалиля, У. Кухзода, С. Турсуна, современных таджикских писателей А. Самада, М. Солеха, Бахманёра, С. Рахимзода и поэтессы Гулрухсор.

В связи с тем, что источники исследования изданы в различные исторические периоды фактологический материал приведен в соответствие с правилами орфографии таджикского языка, утвержденными 30 июня 2021 года за № 268.

Основные положения, выносимые на защиту:

1. Установлено, что собирательные существительные представляют собой отдельную лексико-грамматическую группу существительных, образующих различные семантические слои в современном таджикском литературном языке. Они обозначают личные и безличные существительные, и значительное их число относится к группе многозначных и многоцелевых слов.

2. Доказано, что собирательные существительные разнообразны по языковой принадлежности и в лексическом резерве таджикского языка классифицируются на группы исконных собирательных существительных, заимствованных из арабского, тюрко-монгольского и русско-европейского языков.

Исконные собирательные существительные имеют древнее историческое распространение и сохранились в таджикском языке до наших дней из древнеперсидского и среднеперсидского языков.

3. Утверждается, что эту группу существительных можно разделить на два типа по форме и составу. Первая группа выражает собирательное значение с лексической точки зрения без грамматических знаков (мардум, халқ, рама, пода и т.д.), во второй группе это значение выражается посредством словообразовательных суффиксов (хонавода семья, хонадон, санглох, даста и т. д.).

В таджикском языке собирательные существительные образуются с помощью морфологических и синтаксико-морфологических средств словообразования. Возможность выражения собирательного значения также наблюдается в группе именных суффиксов, и именно с их помощью образуются конструированные собирательные существительные.

4. Установлено, что собирательные существительные считаются активной частью лексики таджикского языка и занимают особое положение в качестве подлежащих в предложениях. Скорень с подлежащим, выраженным собирательным существительным, в большинстве случаев имеет формальное и семантическое согласование. Когда подлежащим выступают собирательные существительные, обозначающие людей, сказуемое предложения выражается в двух формах: единственном и множественном числе. Если же подлежащим являются собирательные существительные, обозначающие неодушевленные предметы, сказуемое употребляется в единственном числе.

Теоретическая и практическая ценность исследования состоит в том, что до настоящего времени в таджикском языкознании важные особенности имен собирательных существительных во множественном числе не становились предметом всестороннего исследования. В связи с этим, исследование и изучение данной проблемы показало, что имена собирательные в словарном составе таджикского языка составляют большую группу и имеют различные семантические пласты. На основе исследования можно установить, что имена собирательные и существительные во множественном числе могут обозначаться в различных формах, и имеют формальные и семантические различия.

Результаты научного исследования – структурно-семантического и этимологического анализа имен собирательных на основе собранного фактологического материала позволят более глубоко изучить указанную лексическую группу. На основе исследовательского материала можно составить краткий словарь имен собирательных таджикского языка.

Достоверность результатов исследования подтверждается выводами, сделанными на основе проведенного исследования, проанализированного лингвистического материала, а

также заключениями автора диссертации, основанными отечественных и зарубежных источниках. Основное содержание диссертации также опубликовано в виде научных статей в журналах и научных сборниках.

Соответствие диссертации паспорту научной специальности. Тема диссертационного исследования – «Имена собирательные в современном таджикском литературном языке (лексико-грамматический анализ)» соответствует паспорту специальности 6.2. Филология (6.2.1. Таджикский язык).

Личный вклад соискателя научной степени в исследование. Соискатель исследовал имена собирательные в рамках научных источников и исследований таджикского языкознания, толковых словарей, лексического материала из произведений литераторов, всесторонне изучил семантические, этимологические и морфологические особенности их формирования.

Апробация исследования. Основные разделы диссертации, общие положения представлены и обсуждены в виде докладов и научных статей на заседаниях и семинарах общеуниверситетской кафедры таджикского языка Государственного образовательного учреждения «Худжандский государственный университет имени академика Бободжона Гафурова». По теме диссертации осуществлены доклады на международных конференциях «Сотрудничество Республики Таджикистан и Российской Федерации в условиях новой мировой политики» (Худжанд, 31-мая 2016 г.), «Экономическо-социальное и культурное сотрудничество Таджикистана и Узбекистана: история и современный период» (Худжанд, 21-22 июня 2019 г.), Республиканской научно-практической конференции «Лидер нации и вопросы развития таджикского языка» (Худжанд, 21 февраля 2026 г.) и традиционных научных конференциях профессорско-преподавательского состава университета (2011-2026 гг.).

Диссертация обсуждена на кафедре таджикского языка Государственного образовательного учреждения «Худжандский государственный университет имени академика Бободжона Гафурова» 28 мая 2026 года (протокол № 10), и далее рекомендована к защите.

Публикации по теме диссертации. Полученные результаты исследования отражены в 15 статьях: 5 статей в рецензируемых журналах, рекомендованных ВАК при Президенте Республики Таджикистан и 10 статей в других научных сборниках и журналах.

Структура и объем диссертации. Диссертация состоит из введения, трех глав, заключения, списка использованных источников, списка статей соискателя и составляет 188 страниц компьютерного набора.

ОСНОВНОЕ СОДЕРЖАНИЕ ДИССЕРТАЦИИ

В **введении** обоснована актуальность темы исследования, степень изучения научной проблемы, цели и задачи, объект, предмет, теоретические основы исследования, методология и источники, научная новизна исследования, теоретическая и практическая ценность исследования, выводы и заключения научного исследования, основные положения, представленные на защиту, личный вклад соискателя в исследование, сведения о публикациях соискателя по теме исследования.

Первая глава диссертации – «Имена собирательные по обозначению смысла» состоит из 8 разделов, где соискателем изучены семантические особенности имен собирательных.

1.1. Вводная часть. В данном разделе диссертации представлен обзор темы. Также проведено исследование имен собирательных в русском языкознании на основе трудов и монографий русских ученых, в числе которых А. Х. Востоков, А. А. Потебня, В. В. Виноградов, М. Л. Попова, А. Н. Гвоздев, Н. Ю. Шведова, М. Н. Шанский и С. В. Иконникова, изучены особенности имен собирательных в русском языке.

1.2. Имена собирательные, обозначающие группу людей. В данном разделе диссертации на основе авторитетных персидско-таджикских лексикографических источников изучено более 20 имен собирательных, означающих группу людей. Одним из таких имен

существительных является лексическая единица **мардум** (مردم) (народ), которая в таджикском языке признана широкоупотребительной и многозначной лексикой. В «СТЯ» указано два сходных слова: «1) *одамон, касон* (люди); 2) *як одам, як шахси дорои хислатҳои неки инсонӣ* (какой-то человек); 3) *мач. мард, шавҳар* (муж), II *мардумак, гавҳарак* (зрачок)» [81, т. 1, 641]. Согласно пояснениям составителей «ТСТЯ» слова **мардум** выражает собирательные значения 1) *одамон, одами бисёр, халқ* (народ, люди) 2) *бошандагони ҷойе, аҳолии маҳалле* (население) 3) *одамони бегона, дигарон* (чужак), а значение *гавҳараки чашм* (зрачок) (мардум II) выражается лексической единицей **мардумак** [82, т. 1, 796]. Изучаемая лексическая единица также истолкована в авторитетных классических и современных словарях. К примеру, в словаре Ромпури данное слово истолковано как: «**мардум** ба маънии як одамӣ ва бисёр одамон, чаро ки ин лафзро ба маънии муфрад ва чамъ ҳар ду истеъмол кунанд ва сиёҳии чашм, ки маҳалли басар аст ва **мардумак** тасғири он аст» [80, т. 2, 252]. В «БК» представлено другое толкование слова **мардум**, где оно прежде всего толкуется как имя существительное в единственном числе: «Мардум як шахси воҳидро гӯянд аз одамӣ ва тарҷумаи инсон аст ва **мардумон** чамъ аст ва **мардумак** тасғири он» [86, т. 4, 1985]. Согласно сведениям автора «Л» слово **мардум** обозначает имя существительное в единственном и множественном числе: *одамӣ, инс, инсон, башар, халқ ва нос* (человек, народ) [87, т. 13, 20637].

Исследование источником показало, что слово **мардум** наряду с множественной категорией также может обозначать единственное число. По данному вопросу М. Дж. Шариат в «Грамматика персидского языка» приводит следующий пример: «Саги асҳоби Кахф рӯзе чанд пайи некон гирифт ва мардум шуд» и отмечает, что слово **мардум** в древности означало человек [77, 197]. Из этого можно сделать вывод, что в современном персидском языке слово **мардум** имеет только собирательный смысл. Действительно, единственное число слова **мардум** используется в классическом персидско-таджикском литературном наследии, и встречается например, в следующем бейте Хакани: *Як ҷаҳон одамӣ ҳамабинам, /Мардуме дар миён намеёбам* [81, т. 1, 641]. Исследование фактологического материала показало, что смысловые рамки слова мардум становятся все более ограниченными, и в настоящее время в современном таджикском литературном языке оно используется в его первом значении (одамон, касон, башар), то есть оно применяется как собирательное существительное, другие значения почти не встречаются: *Зимистон бинокориҳои мардум хобида буд, Устоамак, ҷане Устохоҷа дар ҳавлии беруни худ, дар зерӣ айвончае дарсозӣ мекард* [1, ч. 1, 57]. *Вақте ки дар маҷлисо баромада сухан мекунад, мардум бо ҳаяҷон ба суханаш гӯш меандозанд ва кӯшиш менамоянд, ки гуфтаҳои ӯро ба ҷо оваранд* [13, ч. 2, 222].

Слово **халқ** (خلق) (народ) также относится к именам собирательным, в источниках указаны два смысла: «1) создавать, сотворять; 2) народ, люди, толпа, группа людей» [81, т. 2, 459; 82, т. 2, 436]. Автор «ГЛ» в процессе толкования слова **халқ** указывает значения сотворять и творение, созданные и создание, измерять и лгать [80, т. 1, 311]. Толкование словаря М. Муина является более развернутым: «1) *офаридан, ба вучуд овардан* (творить); 2) *офариниш* (сотворение); 3) *офарида, махлуқ* (творение); 4) *одамӣ, инсон, ҷ. халқон* (человечество, народы)» [88, т. 1, 634]. Автор «Л» добавил толкования «*мардумон, офарида, махлуқ, қавм, тоифа, ҷамъият; офариниш, офаридан*» «*ҳозир ва мавҷуд*» (народ, творение, племя, общество) [87, т. 7, 9924].

Установлено, что второе значение слова **халқ** – люди и общество имеют собирательный характер. Исследование фактологического материала показало, что указанное слово в современном таджикском литературном языке употребляется в двух значениях и наиболее употребительно во втором, собирательном значении: *Акнун ҳама фаҳмида буданд, ки халқи башӯришода, аз уҳдаи ҳама қор мебарояд* [13, ч. 1, 166]. *Сарчашмаи диловарии сарбоз дар пайванди ногусастании ӯст бо диёраш ва халқааш* [12, 194].

Таким же образом в данном параграфе исследованы слова **аҳл, издиҳом, башар, тӯда, миллат, идда, аном, ом/омм, омма, тоифа, нисо, нисват, нисвон, исоба** и определена степень их употребления в современном таджикском литературном языке.

1.3. Имена собирательные, обозначающие понятие семьи и родственные связи. В лексическом составе таджикского языка собирательные имена, обозначающие понятия семьи и родственных связей составляют особый лексический пласт.

Одним из таких слов является имя собирательное *хонавода* (خانواده), которое означает семейство, близких людей одной семьи. Составители словарей истолковали это лексическую единицу как: «*оила, дудмон, аҳли хона, зану фарзанд*» (семья, очаг, семейство) [81, т. 2, 491]; «*хонадон, дудмон, хайл, хона, табор, дуда; аҳли хона, аҳли байт; қабилаи бузург ва маишхур; навъ, раста, тира; нажод*» (дом, очаг, семейство, большое племя, род) [87, т. 6, 9438].

Анализ лексического материала показал, что собирательное имя «*хонавода*» в современном таджикском литературном языке находится в широком употреблении: *Хонавода* якбора тамоман ғорат шуда буд, Фирдавсӣ аз панҷ ҳазор, ки аз Аскофӣ расида буд, ду ҳазораширо ба Масъуд дод, ки харчи роҳ бикунанд [12, 91]. Очинги рӯй, мӯйҳои сафеди сар гувоҳӣ медоданд, ки машаққатҳои зиндагии ин *хонаводаи* кашшоқ ӯро пеш аз вақт пир карданд [13, ч. 1, 6]. *Хонаводаи* Фирдавсӣ ҳам аз ғорату яғмои онҳо амон наёфта буд [12, 105]. Ба сари ин *хонавода* чӣ бадбахтиҳо наомаданд [13, ч. 1, 88].

Исследование показало, что большинство собирательных имен, относящихся к данной группе, являются активной лексикой таджикского языка. К этой группе имен собирательных относятся более 20 слов, которые означают понятие семьи, семейства, родственников, родичей, близких. В данном разделе диссертации исследованы лексические единицы *хонавода, хонадон, хонавор, хешу табор, хешованд, дуда, дудмон, дудхона, тира, ол, сулола, иёл (аёл), зуррият, итрат* (семья, семейство, родня, очаг, династия) которые показали, что данная лексическая группа имеет различия в семантическом плане, и отличаются по степени употребления.

1.4. Имена собирательные, обозначающие род и племя. Данная группа лексики в лексическом составе таджикского языка немногочисленна. К этой группе можно отнести следующие слова: *қавм, қабила, раҳт, ашира* и *ҳай* (племя, род, родичи, близкие).

Согласно толкованию «СТЯ» и «ТСТЯ» *қавм* (قوم) (род) имеет собирательный характер: 1) *гурӯҳи мардум, тоифа, қабила, халқ, мардум* (группа людей, племя) 2) *хешу табор* (родня); 3) *гурӯҳе, ки дар як масҷид ва аз паси як имом намоз меҳонанд* (последователи) [81, т. 2, 663; 82, т. 1, 680;]. В «Персидский словарь» М. Муина приводится два значения данного слова – *гурӯҳи мардум; хешовандон* (люди; родня) [88, т. 2, 1274] и в «ГЛ» только значение группы мужчин [80, т. 2, 148]. В словаре А. Деххудо в дополнение к толкованию «ГЛ» приводится: *гурӯҳи мардон ва занон ё бахусус гурӯҳи мардон; касон, хешон, хешовандон* (группа мужчин и женщин, в основном мужчин; люди, родственники) [87, т. 12, 17817].

Изучение фактологического материала продемонстрировало, что собирательное существительное *қавм* (род) имеет древние исторические корни и в настоящее время используется для обозначения группы людей, племени и нации: Шукр ҳамаи мо, хоҳ балҷувонӣ бошем ва хоҳ дарвозӣ, аз як *қавму* дин ҳастем [11, 52]. Аслан хуб нест, ки мардуми як *қавму* як *нажод* дар мазоҳиби мухталиф бошанд [9, 173].

Лексическая единица *қабила/қабила* (قبيلة) означает группу людей, которые являются прямыми родственниками, обладают родственными связями, означает также племя и род [81, т. 2, 661; 82, т. 1, 678; 88, т. 2, 1224; 80, т. 2, 127]. Составитель «Л» при толковании слова *қабила* приводит значение дети одного отца, далее приводит еще два значения, которые мы не нашли в других лексикографических источниках: *порае аз кулаҳи сар, ки фароҳам омада бо пораи дигар; санги бузурги сари чоҳ* [87, т. 11, 17444]. По нашему мнению, опираясь на фактологические материалы из «СТЯ» и «ТСТЯ» можно констатировать, что в словарный состав таджикского языка из арабского языка заимствовано собирательное значение слова *қабила* (группа людей), а другие значения не используются: *Ачаб йигитҳое, – аз дил меғузаронад ӯ, – ҳама аз ҳар кучо, аз ҳар қавму қабила* [13, ч. 1, 132]. Нақл мекунанд, ки як замонҳо *қабилаҳои* дигар ба халқи он ҷо ҳучум мекарданд, *мардум* барои мудофияи ҳудашон ин қалъаро сохта буданд [13, ч. 1, 10]. Он рӯзҳо аз як гурӯҳ аҳолии *қабилаи* марқа ба номи амир аризае омада буд... [11, 209].

В других источниках существует вариант исследуемого слова **қабил** (قبيل), который также означает группу, команду, часть, вид, род, тип [81, т. 2, 661; 82, т. 1, 678]. В «ГЛ» имеет значения «пазируфтор» (гарант) ва «гурӯҳи мардум» (группа людей) [80, т. 2, 127]. Из толкования «Л» и «Персидский словарь» стало ясно, что слово **қабил** также имеет значение «племя или народ, которые состоят в родстве». Также оно толкуется как сообщество людей, состоящих из трех или более групп, разрозненные группы или близкородственные группы [87, т. 11, 17444], сообщество и группа [88, т. 2, 1234].

Следует отметить, что в настоящее время в таджикском языке, слово **қабил** используется в значении «вид, тип, как, похоже», и не имеет близкой семантической связи со словом **қабилла**.

К данной группе имен собирательных относятся слова **ашира**/**ашират** (عشیرت) – 1) родственники; 2) группа, племя, народ [81, т. 1, 107; 82, т. 1, 108]; родственники и семейство [80, т. 2, 67]; племя, родственники и близкие [88, т. 1, 1067]; братья, племя, родственники и близкие по отцу, близкие родственники, близкие родичи, группа из племени, малая группа из племени; название местности [87, т. 10, 15911], **раҳт** (رهط) – группа, группа мужчин, группа людей; племя, род, родственники [81, т. 2, 133; 80, т. 1, 383; 88, т. 1, 765] и **ҳай** (حی) – племя и род [81, т. 2, 718; 80, т. 1, 289].

Исследованием установлено, что собирательные существительные **қавм** и **қабилла** по отношению к их синонимам **ашира**, **раҳт** и **ҳай** являются более употребительными.

1.5. Имена собирательные, обозначающие понятия всадников и войска. В данном разделе диссертации изучены собирательные существительные, обозначающие всадников и войска. Данная группа имен собирательных означают вооруженные силы государства, части войск, группу вооруженных людей и определенную группу солдат.

Лексическая группа **лашкар** (لشکر) (войско) имеет значение «группа вооруженных, воинственных людей», и входит в группу широкоупотребительной лексики. В исследованных нами словарях это слово представлено следующими толкованиями: *қӯшун, маҷмуи ғавҷҳои одамони мусаллаҳи ҷанговар* [81, т. 1, 596], *тамоми қувваҳои мусаллаҳи давлат, сипоҳ, қӯшун, артиш* [82, т. 1, 749], *сипоҳ, сипаҳ, ҷайш, ҷунд, аскар, хайл, ҳашам, қӯшун, катиба* [87, т. 13, 19672; 88, т. 2, 1539].

Исследованный лексический материал показал, что слово **лашкар** имеет древнюю историю, и в настоящее время также широко употребляется в таджикском языке: *Яъне давлат лашкар дорад, шаҳна дорад, қозӣ дорад, муфти дорад, шоҳ дораду вазир, то ки табъи ахлокии башарро барои камол ёфтани таъмин кунад* [9, 30]. *Дар он ҷанг ба хубӣ собит шуд, ки зафар вобаста на ба шумораи лашкар, балки ба ҳушёрӣ, мударбияи кордонии сипахбуд аст* [12, 120].

Выдающиеся таджикские писатели С.Айни и С. Улугзоде слово **лашкар** использовали в его переносном смысле для усиления художественного воздействия в составе словосочетаний «лашкар себу ток, анор, нок, шафтолюю гелос» и «лашкар андуху алам», что подчеркивает их стилистическую индивидуальность: *Фурсати нӯшидани як чойник чой ҳам нагузашта буд, ки лашкар себу ток, анор, нок, шафтолюю гелос торумор карда шуд* [11, 28]. *Тасаллиёбии ман то вақте давом намуд, ки рафиқонамро хоб рабуд ва баъд аз он танҳои худро ва хусусан ҷудоии падару модарамро, ки ягона ғамхору меҳрубони ман буданд, хис кардам ва дигарбора лашкар андуху алам ба ман ҳуҷум оварда, тамоми ҳавосамро фаро гирифт* [1, т. 1, 155].

Слово **сипоҳ** (سپاه) (войско) является синонимом слова **лашкар**, в «СТЯ» имеет три значения: 1) *лашкар, қӯшун* (войско); 2) *ҳар як аз афроди лашкар, лашкарӣ*, (солдат) 3) *мат. мӯҳраҳои шатранҷ, донаҳои шохмот* (шахматные фигуры) [81, т. 2, 244]. Составители «ТСТЯ» добавили значение «далер, нотарс, пурчасорат» (смелый), которое больше относится к разговорной речи [82, т. 2, 254].

Следует отметить, что в лексическом составе таджикского языка существуют многозначные слова, которым свойственно вариативность. Слова **испоҳ** и **испах**, которые являются вариантами слова **сипоҳ**/**сипаҳ**, употреблены в источниках. А. Деххудо при

толковании этого слова формы *испоҳ* и *испах* признал вариантами слова *сипоҳ* [87, т. 9, 13428].

Слово *сипоҳ* является активным компонентом в словообразовании и участвует в образовании слов *сипоҳӣ*, *сипаҳсолор*, *сипаҳбуд//сипаҳбад*, *испахбад*, *сипаҳдор*, *сипаҳшикан*, *сипаҳкаш* и *сипаҳсарвар*, где является корневой морфемой. В словаре «ГЛ» несмотря на отсутствие отдельной статьи по слову *сипоҳ*, указаны и истолкованы сложные слова *сипаҳбуд*, *сипаҳбад* [80, т. 1, 411] и *испахбад* [80, т. 1, 55].

Исследование показало, что в настоящий период в таджикском литературном языке широко используется слово *сипоҳ* (войско) а его варианты – *сипаҳ*, *испах* и *испоҳ* не используются вовсе: Якчанд ҳазор саворони Ҳокон аз қабати талҳои шафат роҳ ёфта баромаданду бо ҳамлаи шадид боли рости *сипоҳи* Баҳромро парешон карданд... [12, 120]. Пирон шабохун кард, ду баҳра аз *сипоҳи* Эронро кушт [12, 190]. Акнун *сипоҳи* зафар барои галабаи қатъи кардан аз болои босмачиён тайёр мешуд [13, ч. 1, 203].

Таким же образом в данном разделе на основе сведений из авторитетных словарей и фактологического материала исследованы лексические единицы *аскар*, *аскария*, *муқаддима*, *маймана*, *майсара*, *қалб*, *соқа*, *фавҷ*, *катиба* и *талоя* (солдат, левый фланг, правый фланг, авангард, латы и т.д.)

1.6. Имена собирательные, обозначающие понятия строй и шеренга. В словарном запасе таджикского языка лексика делится на различные семантические пласты, к которым относятся исследуемые в данном разделе слова. К данной группе слов относятся десять лексических единиц, которые находятся в широком употреблении.

Лексическая единица *саф* (صف) означает шеренга людей или ряд предметов, поставленным рядом, которые в источниках указаны в следующих значениях – *рада*, *рача*, *қатори одамон*, *қатор*, *рада* и пр. [81, т. 2, 216; 82, т. 2, 225]. В «Л» приводятся три многозначных слова *саф*: I *сураи 61-ум аз Қуръон* (сура Корана); II *раста*, *ҳасир*, *ҳилоқ*, *бозор* (ряд на рынке); III *даста*, *дастай занбӯри асал ё ҷашароти дигар*, *ки бо ҳам зиндагӣ мекунад*, *бахши як гурӯҳ*, *иттиҳод байни қабил*; *маҷозан ҷанг*, *набард* (стая, группа, союз) [87, т. 10, 14937]. Составитель словаря отмечает синонимию слов *саф* и *раста*: ҳар сафери раста хонанд [87, т. 8, 12042].

Как уже было указано выше, слово *саф* является наиболее употребительным словом в данной лексической группе собирательных существительных и в современный период развития таджикского языка используется для обозначения одушевленных и неодушевленных существительных: Ниҳоят он рӯз расид, ки Пӯлодро мебоист ба *сафи* партияи болшевикон қабул мекарданд [13, ч. 1, 188]. Ў аз кишлоқи Қистақӯз ба *сафи* фидоӣён ҳамроҳ шуда буд, номи ӯ Қайюм Шокиров буд [13, ч. 1, 28].

Имея такое значение как слова «саф ва қатор» слово *раста* (رسته) также может относиться к группе собирательных существительных. *Раста* в «СТЯ» имеет три значения: 1) саф, рада, қатор; 2) сафи мунтазами дӯконҳо, бозор; 3) сафи дутарафаи дарахт [81, т. 2, 124]. Составители «ТСТЯ» указали два омонимичных слов *раста*: I 1) *раҳошуда*, *халосшуда*, *он ки наҷот ёфтааст* (спасшийся); 2) *аз замин рӯида (баромада)* (взросший, росток); II 1) *дӯконҳои дар як қатор сохташуда*, *қатори дӯконҳо дар бозор* (лавки в одном ряду); 2) *роҳи зери тоқҳои бо хавоза бардошташуда* (дорожка под виноградниками) [82, т. 2, 153]. Аналогичное толкование слова *раста* встречается в авторитетных словарях «ГЛ» и «Персидский словарь» [80, т. 1, 370; 88, т. 1, 741]. Автор «Л» указывает значения «саф, раст, рада, рач, раг, роста, радиф ва гурӯҳ аз мардуми дорои як шуғл» и отмечает, что это слово можно использовать вместо слова *синф* (класс): *растай оҳангарон*, *растай кафшдӯзон*. Составитель словаря также указал, что слово *раста* визуально является арабизированным вариантом слов *роста* и *растақ* [87, т. 8, 12042]. Собирательное имя существительное *раста* возникло от *rastag* среднеперсидского языка «саф, радиф, раста», которое произошло от *gastaka* из древнеперсидского, от корня *gad* < индоевропейского *reǵ* – направлять, увещивать [89, т. 3, 1449].

Данное собирательное существительное в настоящее время находится в широком употреблении: Баъд дӯконҳо, *раста*ҳо, чойхонаву ошхонаҳо камодаму камтараддуд шуда монданд [11, 94]. Дар *раста*ҳо, тимҳо, қатори дӯконҳои бозоргоҳ молу матои хиндӣ, мисрӣ, хитой, туркистонӣ, эронӣ, самарқандиву бухорой савдо мешуд [12, 129].

В источниках также встречается фонетически трансформировавшийся вариант слова *раста* – *раст* (رست) в значении «раста, саф» [81, т. 2, 124; 88, т. 1, 741]. В лексической единице *раста* гласная «а» подверглась фонетическому сокращению, в результате чего возник вариант *раст*. Согласно толкованию А. Деххудо, слово *раст* является сокращенным вариантом слова *раста*, *роста*, кроме значений: раста, саф, рада, рачча, ража, также имеет значения «растан, озодӣ, раҳой ва халосӣ, начот, замин ва макону мавзеъ» (освободиться, спасение) [87, т. 8, 12025]. *Раст* относится к книжной лексике, а его вариант *раста* имеет относительно более широкое употребление в разговорной речи.

Таким же образом были исследованы собирательные существительные *рада*, *қатор*, *силсила*, *радиф* и *силк* (ряд, серия, спутник, нить).

Собирательные имена существительные, обозначающие шеренгу или ряд, широко используются вместе с именами одушевленными и неодушевленными, большинство из которых являются исконной лексикой таджикского языка.

1.7. Имена собирательные, обозначающие группу животных и птиц. Эта группа собирательных существительных обозначает группу, стадо, табун крупного и мелкого скота и стаю птиц. Одним из таких слов является слово *гала* (گالا) (стадо), которое означает: «гурӯҳ, даста ва рамаи гӯсфанду гов» (стадо овец и коров) [81, т. 1, 250; 89, т. 4, 243]. В «ТСТЯ» данная лексическая единица имеет два значения: 1) гурӯҳе аз чорпоён; рама; галаи асп, галаи оху; 2) гурӯҳе аз чизҳои ҳамчунин (ба ин маънӣ асосан дар таркиби калимаҳои мураккаби галаосиё, галаҷазира меояд) (однородные предметы, объекты) [82, т. 1, 307]. Составитель «Л», опираясь на толкование «БК» истолковал слово *гала* как: рамаи гӯсфанду шутур, хару гов, асбу оху ва амсоли он [87, т. 12, 19249].

Анализ лексического материала показывает, что в настоящее время в литературном языке широко употребляется слово *гала*, которое используется для обозначения стада, табуна, стаи ворон, толпы мужчин: Шоир мастомаст савор шуда сӯи *гала* асп ронд, кариб чихил сар тойро ҳай карда ба қӯра даровард ва дар асари мастӣ аз асп фурӯ ғалтида ба остона сар ниҳода хобаш бурд [12, 151]. Пиразанони серманаҳ ҳам, ки дар ин хел мавридҳо дам нагирифта гап мезананд, бачагон, ки чамъ шаванд, *галаи* зогчаҳо барин ғавғо мебардоранд, ҳама оҳиста-оҳиста ором шуда, ба гуфтаҳои то ин вақт шуниданашуда гӯш меандохтанд [13, ч. 2, 71]. Як *гала* босмачиёни Холбӯта ба ақиби ҳов, ана он теппа омада фаромада аспхояшонро ба чавпояҳо сар дода худашон дам гирифта хоб рафтаанд [13, ч. 1, 198]. ... ба ҳамин умед дунболи лашкари ӯ низ мерафтанд ва *галаи* кафтор буданд, ки умед ба пасмондаи шикори шер доштанд [3, 99].

Лексическая единица *нода* (پادا) (стадо, табун) согласно сведениям «СТЯ» имеет два значения аст: 1) *галаи чорпоён, галаи гову хару буз ва ғ.* (стадо скота); 2) *ҷўбдасти дурушт, асои калон, боҳу* (длинная палка) [81, т. 2, 73]. Составители «ТСТЯ» указывают только его собирательное значение – стадо коров и коз [82, т. 2, 105]. М. Хасандуст к значению «галаи хар ва гов» (стадо ослов и коров) также добавил место выпаса лошадей, верблюдов и коров [89, т. 2, 593]. Автор «Л» приводит следующее толкование слова в трех его значениях: *галаи хар ва гов; чарогоҳи асбон ва шутурон ва говон; ҷўбдасти дурушт, асои калон, боҳу* (пастбище скота, большая палка, клюка) [87, т. 4, 5337].

Наблюдения показали, что в современном таджикском языке слово *нода* имеет два значения – «гала ва чарогоҳ» (стадо и место выпаса скота): Маълум буд, ки *нода* аз чаро баргаштааст [10, 35]. Ў дар чавоб хандида мегуфт: «Гӯсолаеро, ки аз *нода* берун равад, гург меҳӯрад» [1, ч. 2, 242]. Ба сари сангҳо бархӯрдани оби шаршараҳо, хониши булбулон, баоси гову гӯсола, бузғолаю баррачаҳо, ки дар ин бегоҳӣ аз *нода* меомаданд, ба гӯши ин пирамардон намерасид [6, 122].

В данном параграфе таким же образом исследованы слова *рама, села, говора, говбора, гобора, гавнора, корвон, чагола/чагола, хайл ҳаишара/ҳаишарат, абобил, бобил, ибил, занам, ваҳш* выявлены их стилистические особенности, степень их употребления в таджикском литературном языке.

1.8. Имена собирательные, обозначающие предметы быта. В лексическом составе таджикского языка существует группа слов, обозначающих названия предметов и приспособлений, бытовых принадлежностей. Данная группа собирательных существительных в современном таджикском литературном языке имеют разную степень употребления.

Одним из таких собирательных существительных является слово *коло* (کالا)//*кола* (کاله). *Коло//кола* означает товар, ткань; вещи, предметы быта [81, т. 1, 558]. Ромпури дал толкование слову *коло* – «асбоб, рахт ва матоъ» (вещь, ткань), что относится к неодушевленным предметам [80, т. 2, 151]. Также Ромпури при толковании варианта вышеуказанного слова *кола* в дополнение к слову «матоъ», которое также называют *коло*, приводит два значения – «кадуи шароб; харбузаи хом ва заmine, ки барои зироат тайёр карда шудааст» (кувшин из тыквы, недозрелая дыня, пашня) [80, т. 2, 159]. Из толкования «Л» исходит, что слово *коло* кроме значений «рахт, асбоб, асбоби хона, сомон ва асоса, асос, порчаи абрешиш» (принадлежности, вещи, бытовые предметы, ткань) также имеет значение «муҳраҳои шатранҷ; бонг ва фарёду фиғон» (шахматы; крик) [87, т. 12, 18069]. Вместе с тем языковед Х. Маджидов, опираясь на сведения В. А. Капранова, языком происхождения указанного слова считает индийский язык [33, 102], однако в авторитетных исследованных нами словарях это слово указано как исконно таджикское слово. Также из толкований словарей установлено, что лексическая единица *коло//кола* является многозначным, в современном таджикском языке широко употребляется его первое значение, то есть собирательное существительное, означающее предметы и вещи: – *Колои* маро, – гуфт – ба аспҳо бор карда савор шаву ба гузари бўрёбофон биё, дар пеши ҳаммом маро мунтазир бош [12, 218]. ...дар корвонсароҳо барои хариди лавозимоташон ё фуруши *колояшон* гирд меоманд [12, 110]. *Колои* бебаҳои шоир – дастнависҳои «Шоҳнома» ва «Юсуфу Зулайхо» дар тоҷа гард пахш карда хобида буданд... [12, 93].

Слово *чихоз* (چاهز) (вещи) также относится к этой группе собирательных существительных. В соответствии с толкованием «СТЯ» и «ТСТЯ» *чихоз* – 1) *бисоту афзори хона, асбобу анҷоми хона, асбоби ороши* (бытовые предметы, украшения) 2) *бисоти духтар, бисот ва зевари пеи аз арӯси барои духтар тайёр мекарда* (приданое для невесты) [81, т. 2, 783; 82, т. 2, 622]. Составитель «ГЛ» обозначил это слово таким толкованием «асбоби арӯс, майит ва мусофир» (приданое, принадлежности для умершего и странника), а также указал вариант *чихез*, слово которое возникло под действием имале (при чтении и написании преобразование гласной буквы «о» в гласную «е» – Ё.М.) в значении «сохтагӣ ва асбобу рахт барои духтар ва мурда ва зари қимор» [80, т. 1, 253]. Выдающиеся персидские лексикографы М. Муин и А. Деххудо считают слова *чихоз* и *чаҳоз* равноценными в обозначении «асбоб ва лавозими хона, рахти мурда, рахти арӯс ва мусофир, асос ва мулке, ки арӯс ба хонаи домод барад, созу барг», а также указали значения «полони шутур; дастгоҳи кишти, сафина ва чархи равгангирӣ» (седло для верблюда; снаряжение кораблей), которые не употребляются в настоящее время [87, т. 5, 7921; 88, т. 1, 546].

Профессор А. Хасанзода в процессе исследования лексических единиц и некоторых грамматико-морфологических форм X-XIII веков в северных говорах, отмечает, что в некоторых северных говорах существует слово *чез*. По его утверждению, слово *чез* возникло в результате явления имале слова *чихез* (чихез > чем), и употребляется в принятом значении слова *чихоз*. *Чез* в настоящее время существует в северных говорах в значении «бисоти арӯс» - приданое [51, 183].

В современном таджикском литературном языке наблюдается употребление варианта *чихоз*: Ҳолӣ *чихози* духтар ҳам тайёр не [4, 307].

Собранный нами фактологический материал показал, что в лексическом составе таджикского языка существует группа собирательных имен существительных, которые вышли из употребления или относятся к малоупотребительной лексике. Эти слова обозначают понятия предметов, вещей, поклажи, бытовых принадлежностей: *завода* (زواده) – *тӯша, захира, озӯкаи сафар* (провизия) [81, т. 1, 428; 82, т. 1, 522], *зоду тӯшаи сафар* [88, т. 1, 794], *омана* (امنه) – *гараму пуштаи ҳезуми кафондашуда; пушторои ҳезум* (связка хвороста) [81, т. 1, 916], *тӯдаи ҳезуми шикофта, пуштаи ҳезум, пуштворои ҳезум* (связка хвороста) [87, т. 1, 212], *мазод* (مزاد) – *тӯша ва зоди сафар* (еда) [81, т. 1, 622; 82, т. 1, 776], *чамр* (چمر) – *ахгарҳо, лахчаҳо* (уголья) [81, т. 2, 771; 82, т. 2, 607], *асоса* (اثاثه) – *мол, ашё, чизу чораи хона* (бытовые предметы, вещи) [81, т. 1, 93; 82, т. 1, 89], *рахт ва матоъ* (ткань) [80, т. 1, 35], *афзор* (افزار) – *абзор, олот, асбоб, дорувориҳои таом аз қабилӣ мурч, зира, қаланфур* (средства, пряности) [81, т. 1, 100; 82, т. 1, 96; 88, т. 1, 175], *ақор* (عقار) – *рахт ва асбоби хона, матои хона* (бытовые принадлежности, ковры) [87, т. 10, 15979], *матоъ ва асбоб* (ткань, принадлежности) [80, т. 2, 71], *асбобу анҷомҳое, ки аз як ҷо ба ҷои дигар кӯчонида намешаванд* (бытовые тяжелые предметы) [81, т. 1, 115; 82, т. 1, 53], *разма* (رزمه) – *буқча, баста, асбобу абзори дар буқча басташуда* (вещи, готовые к перевозке) [81, т. 2, 116], *буқчаи бузург, рахт, буқчаи либос* (большой узел вещей) [87, т. 8, 12012; 88, т. 1, 740], *пуштура ва буқчаи ҷома ва рахт* (котомка, мешок с вещами) [80, т. 1, 369].

Вторая глава озаглавлена «Имена собирательные по языковому происхождению», в которой имена собирательные изучены и классифицированы по своему происхождению.

2.1. Вводная часть. В данном параграфе приведены краткие сведения об исконной и заимствованной лексике таджикского языка.

Все признаки изменений и развития языка прежде всего проявляются в его лексическом составе. Лексический состав языка включает в себя все слова языка и находится в процессе постоянных изменений и развития. Средствами обогащения лексического состава языка являются, с одной стороны, появление новых слов и их образование на основе словообразования таджикского языка, а с другой стороны, введение лексических элементов из других языков, которые в лингвистическом плане являются заимствованными словами. Таким образом, в лексическом составе таджикского языка, наряду с исконными словами, заимствованные слова также образуют лексический пласт языка и входят в группу активных и пассивных слов.

В результате влияния одного языка на другой, лексический состав этого языка в первую очередь включает названия новых объектов, событий и явлений, которые относятся к группе существительных. Наблюдения и лингвистический материал показали, что наряду с этими заимствованиями немало и собирательных существительных, которые заняли различное положение в словарном составе таджикского языка. Таким образом, целесообразно разделить собирательные существительные в таджикском языке на две группы по происхождению: исконные собирательные существительные и заимствованные собирательные существительные.

2.2. Исконные собирательные существительные. В лексическом составе языка исконные слова составляют основной пласт, являются основой и источником языка. Исконные таджикские слова «это слова, которые с древних времен составили и стали источником словарного запаса таджикского языка, возникли на основе самого таджикского языка, а с другой стороны, их корни уходят в древнейшие источники таджикского языка – к древним языкам, относящимся к группе персидских языков» [24, 30].

По вопросам исконно таджикской лексики существует множество мнений отечественных и зарубежных ученых, которые определили ее историческое происхождение. По мнению профессора Т. Ваххובה и доцента Д. Бободжоновой, «исконная таджикская лексика по происхождению не имеет генетической однородности, в которой существуют различные пласты. Большая группа исконных слов по своему историческому происхождению относится к западноиранскому языку, которая в настоящее время составляет основу общности западноиранских – персидского, таджикского и дари языков» [19, 69-70].

В таджикском языке исконные собирательные имена существительные обозначают различные семантические пласты, большинство из них многозначны и в словарном составе обладают устойчивой позицией. В связи с этим, по своему происхождению они делятся на собирательные существительные обозначающих личные и безличные имена.

2.2.1. Личные собирательные имена существительные. Указанные собирательные имена существительные находятся в употреблении с древних времен, большинство из них относится к активной лексике языка. Исследование этой лексической группы показало, что большинство сохранилось в словарном составе современного таджикского литературного языка из древнего и среднеперсидского языков. К указанной группе относятся группы или сообщества людей, семья, близкие, родня, родственники, люди, которые объединились по целям или задачам в одну группу или команду.

Одной из самых широко употребительных исконных единиц таджикского языка является слово *гурӯх* (گروه) (группа). Лексическая единица *гурӯх* считается многозначной, которую лексикографы толкуют следующим образом: «1) *даста, иттиҳоди мардум* (люди) 2) *ҷамоат, табақае аз мардум, ки аз рӯйи ягон мақсад муттаҳид шудаанд, тоифа, фирқа, ҷамоаи мардум шарҳ додаанд* (сообщество, собрание людей,))» [81, т. 1, 297; 82, т. 1, 364; 80, т. 2, 192]. Автор «Л» дает следующее толкование слову *гурӯх*: *ҷамоати мардум ва ғайри он; тоифа, ҷамъият, даста, уммат, села, зумра, ҳизб, фирқа, фарик, ғиа, ғавҷ, асаба ва қабила* (собрание людей, народа, общество, толпа, партия, племя, род), также автор указывает на пехлевийское происхождение слова: *گره – даста, гурӯх* (группа): *گره* (groh) – *миллат, ҷамъият* (общество людей); *эронии бостон: گروثو, курдӣ: کوروه* (kourouh) – *ичтимои ашхос* (собрание людей) [87, т. 12, 19113]. М. Хасандуст по вопросу исторического развития и заимствований слова отмечает, что оно заимствовано из среднеперсидского языка: *groh – гурӯх, хайл, ғавҷ*. По мнению других исследователей, слово *гурӯх* происходит из древнеперсидского языка – производное от *vi-rauda*, в санскрите: *vi-rodha*, среднегерманском: *liute*, новогерманском: *leute* – люди, толпа, русском: *lyuda* – люди, произошедшего от индоевропейского: *leudh* – развиваться, подниматься. Также указывается, что связь слова *гурӯх* с английским языком: *group – группа, group – общество, сообщество*, с немецким языком: *группе* и итальянским языком: *группо – группа*, не установлена [89, т. 4, 2385].

Исследования показали, что слово *гурӯх* во всех периодах развития таджикского языка и до настоящего времени остается активной и многозначной лексикой: *Гурӯҳе* кушта шуданд, *гурӯҳе* фирор карданд, *гурӯҳе* асир шуданд, *ки бас сархушу белаёқат буданд ва Зармеҳр Обтинро сарбараҳнаву побараҳна гирифт* [3, 129]. ...*гурӯҳе* дар рӯйи чорпои таҳи тут давра гирифта нишаста, барои палав сабзию пиёз реза мекарданд, якчанд нафар барои меҳмонон аз тахтаҳо ҷои нишаст месохтанд [4, 72].

Другим исконно таджикским собирательным именем существительным является слово *даста* (دسته) (группа), которое произошло из древнеперсидского: *dasta* и среднеперсидского языков: *dastag* [89, т. 2, 1318]. *Даста* является многозначным словом, которое в словарях имеет несколько значений. *Даста* используется для обозначения понятия группа, толпа людей дар [81, т. 1, 346], сообщество людей, толпа, и часть; группа однородных предметов [82, т. 1, 440], собрание людей [80, т. 1, 337], группа людей, которые собираются в определенном месте, часть чего-то [88, т. 1, 682], что говорит о его собирательном характере. Автор «Л» по вопросу исследуемой лексической единицы приводит подробное толкование, вместе с другими известными значениями приводит такие значения с примерами: *ҷомеи иҷтимоӣ аз мардум, гурӯх, ҷамоати мардум, фарик, маъшар, қавм; ҷавқ, тулб, афроде дар як рада, ҷамъияте дар сафи муназзам; як қисмат аз сипоҳ хоҳ пиёда бошад ва ё савор; маҷмуи мутрибони бо якдигар ба маҷлисе раванда* [87, т. 7, 10778].

Изучение источников показало, что слово *даста* (группа, команда) в таджикском языке используется в следующих значениях: группа, сообщество людей, группа однородных предметов, группа одушевленных и неодушевленных существительных, и активно используется в таджикском языке во многих указанных выше значениях: *Даста* бо оромӣ ҳар тараф аз назар дур накарда истода ақибнишинӣ кардан гирифт [13, ч. 1, 227]. *Даста* ба

ҳаракат даромад [13, ч. 1, 13]. Ҳар пагоҳӣ ба сеҳ медаромаду рӯи дастгоҳаш дар гулдони сафолин як даста гули тару тоза – гоҳ садбарг, гоҳ савсану шаддаи сурху сафеди гули аспак, гоҳи дигар **дастаи** гулҳои гуногунро медид [4, 162].

Таким образом, в эту группу собирательных имен существительных входят такие лексические единицы, как **мардум** – одамон, одами бисёр, халқ (множество людей) бошандагони ҷойе, аҳолии маҳалле (жители, население) [81, т. 1, 641; 82, т. 1, 796], **анбух** – издиҳом, ҷамъият, маҷмаъ, ҷамъомад (собрание, сборище) [81, т. 1, 68], **чапира/чабира** – ҷамъ, ҷамъият, гурӯҳе аз мардум, ки дар як ҷо ҷамъ омада бошад (общество, сборище) [81, т. 2, 524; 82, т. 2, 557], **тӯда** – ҳар чизе, ки болои ҳам рехта тӯб карда шуда бошад, анбух, ғарам, анбуҳи халқ, омма, ҷамъияти мардум (куча, навал, толпа людей) [81, т. 2, 381; 87, т. 5, 7114], **хонавода** – аҳли хона, зану фарзанд (семейство) [82, т. 2, 465; 81, т. 2, 491], **дуда** – хонадон, дудмон, хешу табор; оила, тоифа ва қабила (семья, очаг) [81, т. 1, 397; 82, т. 1, 492; 87, т. 7, 11197], **дудмон** – хонадон, хонавода, хешу табор, оила, қабила (семья, родовое гнездо, очаг) [81, т. 1, 397; 80, т. 1, 348], **кунгур** – гадоёне, ки ба як даст шохи гӯсфанд ва ба даст дигар шонаи гӯсфанд гирифта, онҳоро ба ҳам зада, дар бар дари мардум гадоӣ мекарданд ва агар касе чизе надихад, бо корд ягон аъзои худро маҷруҳ месохтанд (группа нищих) [81, т. 1, 573], **сада** – гурӯҳи саднафара, дастаи садкаса (сотня) [81, т. 2, 174; 82, т. 2, 194], **таҳбозор** – аҳли бозор, ки дӯконҳояшон дар растаҳои поёни бозор мебошад, монанди полондӯз, кабобӣ, пинадӯз, нонпаз ва ғ. (нижние лавки на рынке) [81, т. 2, 355] и др.

2.2.2. Неличные собирательные имена существительные. К этой группе собирательных имен существительных относятся различные лексические пласты, которым относятся существительные для обозначения группы животных, птиц, бытовых предметов и принадлежностей, дорожное снаряжение.

Лексическая единица **рахт** (رخت) (скарб) как и многие собирательные имена существительные обладает свойством многозначности и в словарях приводятся следующие толкования этой лексической единицы: коло, асбобу анҷом; асбобу анҷоми сафар; ҷома ва дигар нӯшокворӣ (вещи и одежда) [81, т. 2, 127; 82, т. 2, 155], либос, ҷома; коло, матоъ; бор ва буна (одежда, ткань, скарб) [88, т. 1, 737]. А. Деххудо в словаре при толковании этой лексической единицы указывает следующие значения «асбоб ва матои хона, сомон, асос, коло, хоста, лавозими зиндагии хона; нӯшиданӣ, либос; асбоб ва бунаи сафар аз либос». Он пишет, что слово «**рахт**» перешло из персидского языка в арабский и означает седло, конское седло, и в языке жителей региона Мазендаран оно также используется в том же значении, а «**рухут**» — это множественное число от «**рахт**», которое является арабским множественным числом персидского слова [87, т. 8, 11965]. Этимологическое исследование персидско-таджикской лексики показало, что слово **рахт** происходит из среднеперсидского слова *raxt* – означающего ткань, визуально происходящего от корня *rak* – украшать, строить. В санскрите оно встречается в форме *rac* – действовать, строить. В семантическом плане слово относится к английскому слову *garment* – одежда, которое произошло из старофранцузского – *garnement* – вещь, предмет, от *garner* – готовить, оснащать [89, т. 3, 1232].

В современном таджикском литературном языке данная лексическая единица используется в значении скарб, принадлежности, дорожное снаряжение: Абдулаф, ки омад, **рахти** сафар мебандем [12, 171]. Коргарон ғамхории ўро ҳикоя карда мегуфтанд, ки яке аз рангуборчиён фарзанд ёфтааст, Довар аз иттифоки касаба пул рӯёнидааст, як **рахт** сарулибоси кӯдакона тухфа карданд [4, 151].

Другое собирательное имя существительное идентичным по значению является слово **кочол** (کچال) (скарб). В словарях эта лексическая единица **кочол** означает вещь, домашнюю утварь, посуду, бытовые принадлежности [81, т. 1, 568; 88, т. 2, 1290]. В словарях приводятся два варианта этой лексической единицы: **кочол** и **кочор** [81, т. 1, 568; 82, т. 1, 658; 80, т. 1, 152]. Составитель «Л» при толковании слова **кочол** указывает: *олоти хона чун фарш ва аз ҳар чизе*, и далее утверждает: «**кочол** мусаххафи **кохол** бошад, мансуб ба кох, мисли чангол мансуб ба чанг». А. Деххудо после того как нашел слово **кочор** в примечаниях рукописи

словаря Асади Нахджувани, пришел к заключению, что все три слова *кочол*, *кочор* и *кохол* однозначны [87, т. 12, 17922].

Лексическую единицу *кохол* указывает только А. Деххудо и в словаре отмечает, что в словарях это слово записано в форме *кочол* или *кочол*, однако верное написание это *кохол*, а не *кочол* и не *коҳол*. Он утверждает, что: «Мураккаб аст аз «кох» ба маънии кӯшк, қаср ва «ол» ҳарфи нисбат аст» [87, т. 12, 17927], далее после толкования он предполагает, что переписчик допустил ошибку. Следует отметить, что в ходе исследования мы не нашли сведений о варианте *кохол* в других толковых словарях [81; 82; 80].

В таджикском языке встречается большая группа собирательных имен существительных, обозначающих группу животных или птиц, которые до сих пор широко используются в таджикском языке и в словарях даны следующие толкования: *гала* – гурӯҳе аз чорпоён; рама, галаи асп, галаи оху [81, т. 1, 307], *пода* – чамъи гову гӯсфанду буз ва ғ., ки аз хонаҳо барои чаро ғун шудааст (табун, стадо скота) [82, т. 2, 105], *рама* – тӯда ва анбуҳи чорвои хурд [82, т. 2, 146], *фасила* – гала, рама, галаи асп, гала ва рама (стадо, табун) [81, т. 2, 424; 87, т. 11, 17161], *села* – гурӯҳи парандагон, рама, галаи чорпоён (стая, стадо) [81, т. 2, 230; 82, т. 2, 235], *галагов* – якчанд гови аз гардан ба ҳам баста, ки дар хирманкӯбӣ ба кор мебаранд (упряжка скота) [82, т. 1, 307].

2.3. Заимствованные собирательные имена существительные. В данном разделе на основании исследований и трудов отечественных и зарубежных ученых рассмотрены особенности проникновения указанных имен существительных в таджикский язык. На основании фактологического материала определено языковое происхождение заимствованных собирательных имен существительных.

Большинство исследователей считают заимствованные слова одним из основных факторов формирования лексического состава языка. «Заимствованные слова служат основным источником пополнения лексического состава языка» [69, 30]. По данному вопросу российский ученый В. И. Кодухов пишет, что «прежде всего, из другого языка заимствуется слово и более того, это заимствование является одним из путей обогащения словарного состава языка. Заимствование не является механическим проникновением слова из одного языка в другой, а несет в себе при переносе изменение лексического значения, фонетических и морфологических свойств слова. В основе проникших в язык слов возникают новые слова, которых в исконном языке нет» [64, 190].

Таким образом, в лексическом составе таджикского языка, как и в других языках мира, наряду с исконными таджикскими словами также существует множество лексических элементов, заимствованных из других языков. Заимствование слов в современный таджикский литературный язык началось в древние времена и продолжается в настоящее время. Исторически взаимодействие таджикского языка с другими языками, оказало существенное влияние на все языки взаимодействия.

2.3.1. Арабские собирательные имена существительные. Арабский язык оказал существенное влияние на лексический состав таджикского языка. Несмотря на то, что взаимосвязь таджикского и арабского языков происходила еще до распространения исламской религии в Средней Азии, одной из причин широкого проникновения арабской лексики в таджикский язык, стали арабские завоевания на территориях распространения таджикско-персидского языка.

Ученые считают, что проникновение и использование арабской лексики в таджикском языке усилилось через 2-3 века после арабских завоеваний во второй половине XI века, которая проникла в различные лексические слои языка. В последующие периоды, в частности в XIII-XVIII века использование арабских заимствованных слов усилилось, и по словам лингвиста Ю. Кенджаева, «стало периодом открытия ворот языка для арабских заимствований» [27, 31].

Лексический состав языка всегда находится в движении, лексика получает различные степени употребления, выходит из употребления, что относится и к заимствованной лексике. Следует отметить, что явления архаичности или неологизма происходит постепенно и не

имеет стихийного характера. Проникновение арабской лексики или словосочетаний, в том числе собирательных имен существительных в таджикский язык происходило в течении долгого времени, не все заимствованные слова попали в группу широко употребительной или общепонятной лексики. Устойчивое место получили лишь те из них, которые соответствовали исконным особенностям таджикского языка по своим стилистическим особенностям и степени употребления исконных таджикских слов. В связи с этим, заимствованные арабские собирательные имена существительные по семантическим особенностям и степени употребления в языке можно разделить на следующие группы:

2.3.1.1. Широкоупотребительные заимствованные арабские собирательные имена существительные. Большая группа заимствованных арабских собирательных имен существительных в словарном составе таджикского языка вошла в активный словарный запас и приобрела общеупотребительный характер. Данная группа существительных широко используется и в современном таджикском литературном языке. Профессор Т. Ваххобов и доцент Д. Бободжонова назвали широкоупотребимые слова группой активных слов языка и отметили, что в активный лексический слой входят широко употребляемые слова, которые по частотности употребления находятся в первых рядах. Одна группа слов этого лексического слоя равно употребляется во всех стилях языка, которые целесообразно назвать общеупотребительной лексикой или общенародными словами [19, 56].

К этой группе относятся следующие заимствованные арабские собирательные имена существительные: *халқ, қавм, қабила, насл, авом, издиҳом, миллат, аҳл, саф, синф, табақа, оила, ҳизб, ҳашар, тоифа* и др. Эта часть заимствованных арабских собирательных имен существительных наряду с исконной таджикской лексикой адаптировались к нормам употребления таджикского языка и стали общеупотребительными. Большинство лексики, по мнению Х. Маджидова, «в процессе широкого и последовательного употребления настолько усвоились и гармонично влились в язык, что полностью перешли в разряд своих слов и обогатили словарный состав нашего языка» [33, 105].

2.3.1.2. Устаревшие арабские собирательные имена существительные (архаизмы). Некоторые заимствованные арабские собирательные существительные в определенный исторический период вошли в употребление под воздействием общественной среды, далее вышли из употребления и стали исторической лексикой и архаизмами. «Подобного рода слова используются в тех случаях, когда носители языка обращаются к тому историческому периоду, в котором использовались данные слова» [19, 57].

В данном параграфе рассмотрены две группы слов: историческая лексика и архаизмы.

А) Арабские собирательные исторические существительные. С утратой некоторых предметов или явлений вместе с ними выходит из употребления лексика, обозначающая эти предметы или объекты и постепенно становится устаревшей лексикой. По утверждению лингвиста М. Олимджонина, «называть эту группу слов историческими или устаревшими словами относительно, поскольку они не вышли из полного употребления в лексическом составе языка, под влиянием некоторых факторов круг их употребления сужается. Возможно через некоторое время они вновь войдут в активную группу лексики языка» [38, 20].

Исследования показали, что некоторые арабские собирательные имена в составе таджикского языка сначала были в широком употреблении, далее вышли из употребления, и вошли в разряд устаревшей лексики. Одним из таких собирательных имен существительных является историческое слово *хамис* (خمیس), которое означает пять колон войска, то есть войско, состоящее из пяти частей. Из сведений исследованных словарей исходит, что слову хамис также дано следующее толкование: «*фӯзи панҷуми ҳафта, яъне панҷшанбе, явмулхамис ва лашкар, сипоҳи мураккаб аз муқаддима, маймана, майсара, қалб ва соқа*» (пятый день недели-четверг, войско состоящее из пяти флангов), в тюркском языке обозначено словами *хировул, қўл, чуронгор, буронгор* ва *чиндовул* [80, т. 1, 313; 81, 460; 87, т. 7, 9965; 88, т. 1, 637]. На основании того, что указанное слово не приводится в «ТСТЯ», не употребляется в современном таджикском языке, можем предположить, что это слово является устаревшим историческим словом.

Также в этом параграфе осуществлен анализ слов **ямин, ясор, шурт ё шурта, ҳашам, мавкиб** (левый, правый фланг, отряд, конный отряд и др.).

Б) Арабские собирательные имена существительные-архаизмы. Другая группа слов – архаизмы. В отличие от устаревшей исторической лексики, которые употребляются для обозначения исторических событий, однако архаизмы в современном таджикском литературном языке могут быть обозначены их синонимами, которые вошли в употребление вместо них. «Архаизмы возникают в результате вытеснения или замены устаревших лексических единиц другими лексическими единицами. Новые лексические единицы постепенно будут означать те же понятия и предметы, которые обозначались до этого другими существующими в языке словами. В этом плане архаизмы существенно отличаются от исторической лексики, которая отражает реальность прошедшего времени» [24, 53].

В лексическом составе таджикского языка существуют собирательные имена существительные, которые полностью заменили их синонимы. Исследования показали, что вместо арабских собирательных существительных **зиҳом, ҷайш** и **ашира** вошли в употребление такие имена собирательные как **издиҳом, лашкар** и **хешу табор**. Одним из арабских собирательных существительных, ставших архаизмом, является слово **ҷайш** (جيش), которое означает войско, армию [81, т. 2, 769; 82, т. 2, 605; 88, т. 1, 547]. Согласно толкованию авторитетных словарей «Л» и «ГЛ» слово **ҷайш** кроме значения войска, также означает кипение котла и тошноту [80, т. 1, 254], **ҷўшидан** (кипеть); **равон гардидан** (идти); **мавҷ задани дарё** (волнение реки); **пуроб шудан** (наполнение водой); **шўридани дил** (тошнить) **ва баромадан аз андӯҳ ё аз бим** (перестать горевать и бояться); **огоз шудани ҷўшишии чанг** (начало битвы) [87, т. 5, 7939]. Согласно «СТЯ» и «ТСТЯ», можно сделать вывод, что указанное слово в начальный период развития таджикского языка распространилось в значении «войско», а другие значения были утрачены [81, т. 2, 769].

В настоящее время в таджикском литературном языке такие арабские собирательные имена существительные как **зиҳом, фиа, исоба, ашира//ашират, кумома//кумомат, итрат** ва **авом** также стали архаизмами.

2.3.1.3. Таджикские арабизированные собирательные существительные. Наряду с всеми языками мира арабский язык также содержит заимствования. Исследователи считают, что арабский язык заимствовал слова из различных языков. «Однако тем языком, который среди всех языков был на первом месте и арабский язык заимствовал из него множество слов, стал персидский язык» [78, 10].

Исследование показало, что некоторые слова вследствие взаимного влияния таджикского и арабского языков адаптировались к грамматическим и фонетическим особенностям арабского языка и пережили трансформации. Эта группа собирательных существительных немногочисленна, однако употребляются в таджикском и арабском языках вместе с другими арабизированными словами.

Одним из таких слов является собирательное существительное **ҷунд** (جند) арабизированная форма таджикского слова **гунд** (گند) (войско) В словарях даны следующие толкования: **ҷунд** «**лашкар, сипоҳ, қўшун**» (войско) [81, т. 2, 794; 82, т. 2, 637; 88, т. 1, 540]. В «ГЛ» указанное существительное имеет два значения: **лашкар, сипоҳ** (войско) и **номи даво, ки хояи сағобӣ бошад** (лекарство) [80, т. 1, 248]. Автор «ГЛ» в большинстве случаев особо отмечает арабизированную лексику при толковании, однако о слове **ҷунд** ничего не указывает. В «Л» существует два омонима **ҷунд**, одно из них означает войско, другое семья. Автор указанного словаря указал, что это слово арабизированное и произошло от слова **гунд** [87, т. 5, 7872]. Лексикографы слово **гунд** толкуют как «войско и стадо» [87, т. 12, 19299; 88, т. 2, 1493-1494]. В пехлевийском языке слово **гунд** также толкуется как «войско» и существует в составе имени собственного Гунди Шопур или Чунди Шопур [87, т. 12, 19299]. В таджикском литературном языке употребляется слово **ҷунд**, а форма **гунд** в некоторых словарях отсутствует.

Чунд произошло вследствие трансформации первой согласной буквы **г** на **ҷ**. Согласно мнению исследователя Ф. Алиевой, такой способ словообразования является продуктивным,

... и такие фонетические трансформации могут происходить в различных позициях лексических единиц [59, 86]. В настоящее время в таджикском языке оба слова: *гунд* ва *чунд* причислены к малоупотребимой лексике.

Таким же образом в параграфе осуществлен подробный анализ другой арабизированной лексики *тулб, чавк, рамак, аскар, қирвон, растак, раздак*, которые произошли от исконной лексики *тулб, чавх, рамак, лаишкар, корвон, раста*.

2.3.2. Русские и европейские собирательные имена существительные. Развитие словарного состава языка происходит в различные исторические периоды и тесно связано с общественными отношениями, социальной жизнью населения. Проникновение в лексический состав таджикского языка некоторых русских слов или европеизмов также связано историческим фактором. Большинство ученых отмечают, что проникновение в таджикский язык элементов русского и европейских языков началось во второй половине XIX века, и в начале XX века все более усиливается [56, 41; 24, 44; 33, 121]. Этот период развития таджикского языка отражен в книге «Язык нации – суть нации» так: «Хотя заимствование русских и европейских слов со второй половины XIX века, в современном языке начала XX века их число существенно увеличилось. Причиной стало то, что большинство новых предметов и явлений, вошедших в жизнь народов Средней Азии, и особенно в Бухарском Эмирате, были ввезены русскими и из других европейских стран, были известны под своими русскими и европейскими названиями... Таким же образом и в литературном языке количество русских и европейских слов увеличивалось» [41, к. 2, 386], однако русский исследователь Л. С. Пейсиков взаимопроникновение русского и персидско-таджикского языков связывает с более ранним периодом – второй половиной XVI века [69, 55].

Изучение фактологического материала и источников показало, что из русского языка или же посредством русского языка из европейских языков в лексический состав таджикского языка вошли такие имена собирательные как *бригада, коллектив, отряд, партия, рота, команда, полк, звено, армия, батальон, дивизия, взвод, слёт* и т.п. Следует отметить, что русские или европейские собирательные существительные в своем большинстве означают социальную, политическую и военную тематику. Это связано с победой Октябрьской революции и прихода советской власти, чтобы отразить новые понятия и явления которые не могли быть выражены исконными словами.

Займствованное слово *команда* в «Русско-таджикский словарь» означает группу, команду [84, 401]. По сведениям автора этимологического словаря русского языка М. Фасмера, лексическая единица произошла от итальянской «comando» и посредством французского «commande» или немецкого «commando» заимствовано в русский язык [85, т. 2, 300]. В лексическом составе русского языка слово *команда* многозначно, и в толковом словаре русского языка приводятся следующие толкования: отряд, военная команда; спортивная команда; ряд сходных предметов, группа людей, которые также встречаются в таджикском языке [83, 286].

В романе «Одамони ҷовид» (Вечные люди) Р. Джаилия русское собирательное существительное *команда* встречается часто. Несмотря на то, что для обозначения смысла данного заимствованного слова в таджикском языке имеются два слова *гурӯҳ* и *даста*, однако язык произведения, по словам Р. Гаффорова, более склонен к употреблению русских или европейских заимствований [22, 45]: Дар таҳти *командаи* Муллопирмон ном фидоии номдор аз чил нафар иборат як отряди ихтиёрӣ аз Сулукта ба роҳ даромад [13, ч. 1, 123]. Ин *командаи* зафаровар ва лашкари музаффар буд, ки аз Фолғар то Оббурдон кӯхистонро ба ларза оварда, босмачиёно тоғумор намуд ва боқимондаи онҳоро ба таҳти тармаи ағбаи Пакшиф пеш мекард [13, ч. 1, 228]. Босмачиён ӯро гирифта ба кишлоки Лолак гурехтанд, аскарони сурх дар зери *командаи* Василев ном шахс онҳоро пеш карда мерафтанд [13, ч. 1, 10].

Лексическая единица *полк* также относится в данной группе существительных. Авторы «ТСТЯ» указали русское происхождение слова, означающее часть войска, состоящего из нескольких батальонов [82, т. 2, 112]. В русско-таджикском словаре оно переведено как

группа, толпа, рать [84, 786]. М. Фасмер в «Этимологический словарь русского языка» отмечает, что слово **полк** произошло от старорусского *пѣлкъ* [85, т. 3, 311].

Слово полк в современном таджикском литературном языке используется для обозначения части войска или группы: Ин бегоҳӣ барои пешвоз гирифтани **полк** тайёрӣ мерафт [13, ч. 1, 79]. Холбӯта баъд аз гурез-гурези чандшабонарӯза аз **полки** сеюм ва **отряд**ҳои муҳофизӣ райони Ёротеппа меҳост дар ин кишлоқи хушобухаво андаке ором гирад [13, ч. 1, 89].

Собирательные существительные, заимствованные в таджикский язык из русского или других европейских языков, немногочисленны, адаптированы к лексическим нормам таджикского языка и широко употребляются в художественной и разговорной речи. Согласно статистическому подсчету существует 5 русских и 9 европейских собирательных существительных, употребляемых в таджикском языке.

2.3.3. Тюркско-монгольские собирательные имена существительные, заимствованные в таджикский язык. Проникновение тюркско-монгольской лексики в таджикский язык имеет древнюю историю. Как отмечает Л.С. Пейсиков, процесс проникновения тюркских слов в персидский дари начался на доисламский период, который развивался в последующие периоды [69, 46].

Как известно, большинство тюркско-монгольских заимствований вошли в лексический состав таджикского языка в течении XI-XIII веков. Это стало результатов усиления взаимосвязей между двумя народами. Далее «активное проникновение тюркской и монгольской лексики в художественную литературу из живого народного языка происходило в середине XIX века» [69, 115].

Исследование тюркско-монгольских собирательных существительных в таджикском языке показало, что в таджикском языке они относятся к группе неактивной лексики. Часть указанных собирательных существительных, например, **минқало(ӣ)** (*منقلای*), которое означает авангард войска [80, т. 2, 301], относятся к военной терминологии. Авторы «СТЯ» и «ГСТЯ» указывают на тюркско-монгольское происхождение слова и истолковали его как авангард войска [81, т. 1, 691; 82, т. 1, 841]. В «Л» вариант **манқалой** – «*маъхуз аз муғулӣ, манғалой, пешгоҳи лашкар ва муқаддима тулҷайш*» (авангард) [87, т. 14, 21694]. Также автор словаря указывает на варианты слова **манғалой**//**мунғалой** и **монғалой** с аналогичным значением. При толковании слова **манғалой** автор отмечает, что оно заимствовано из монгольского языка от **монғалой**: «*талоя, пешқаровул, муқаддимаи лашкар*» (авангард войска) [87, т. 14, 21677].

Другое собирательное существительное **баронгор** (*برانغار*), которое означает «маймана, самти рости лашкар» (правый фланг) [81, т. 1, 150; 82, т. 1, 150], «тарафи дасти рост, маймана аз чаноҳи лашкар» (правый фланг) [87, т. 3, 4508]. Происхождение слова **ҷиронгор** (*جرانگار*) монгольское, означает правый фланг войска [81, т. 2, 782; 88, т. 1, 527].

Также вошло в таджикский язык тюркское слово **қўшун** (*قوشون*) (**войско**). В различных источниках оно истолковано как войско, часть войска [81, т. 2, 708; 82, т. 1, 732; 88, т. 2, 1240; 87, т. 11, 17597]. Автор «ГЛ» приводит вариант **қушун**, и отмечает, что это слово тюркского происхождения, в исконном языке пишется без буквы вав, персы читают слово **қушун** с вав маъруфа, в значении толпа [80, т. 2, 135]. Согласно сведениям из толкового словаря узбекского языка установлено, что указанное слово в исконном языке существует в форме **қўшин** (с вав – Ё.М.) – и означает вооруженные силы или часть вооруженных сил, войско, армия, солдат [90, т. 5, 419], в таджикском языке распространено в форме **қўшун**.

В этом разделе диссертации также рассмотрены тюркско-монгольская лексика **ҳаровул** – *қисми пешгарди лашкар, муқаддима тулҷайш* (авангард) [81, т. 2, 734], **чандовул** – *қисми ақибгарди лашкар, гурӯҳе, ки аз паси қувваҳои асосии лашкар ҳаракат мекунад* (арьергард) [81, т. 2, 523], **урду**//**ӯрду** – *лашкар, лашкари подшоҳӣ* (войско) [81, т. 2, 393], **ясол**//**ясал** – 1) *пахлуи лашкар, фланги лашкар* (фланг); 2) *саф, қатор* (шеренга) [81, т. 2, 636], **уймоқ** – *қабилла, уруғ, эл, табор, тоифа, дудмон* (род, племя) [87, т. 3, 3652; 81, т. 2, 386], **угруғ**//**угруқ** – *ҷамоа, қабилла* (общество, род) [81, т. 2, 400], **уруқ**//**уруғ** – *қавм, қабилла* (род и

племя) [81, т. 2, 393], *эл* – *қавм, қабилла, тоифа*; *элу улус қабиллаҳо, тоифаҳо* (племя, род) [81, т. 2, 614], *қариндош* – *хешу табор* (родня) [81, т. 2, 674].

Таким образом, общее количество тюркских и могольских имен собирательных в лесическом составе таджикского языка по отношению с другими собирательными заимствованными именами сравнительно немного. Несмотря на это, данная группа заимствованных тюркских и могольских слов в словарном запасе таджикского языка после арабских и русско-европейских заимствованных слов занимает третье место.

О данной группе заимствованных слов исследователь Н. Маъсуми сделал вывод: «в течении веков смешение таджикского языка с языками тюркских племен Средней Азии не ослабил таджикский язык, а наоборот предоставил материалы для его развития и последующего совершенствования» [31, 171].

Третья глава диссертации названа «**Синтаксические и морфологические особенности собирательных имен существительных**» и состоит из 4 разделов и 17 параграфов, в которых исследованы различные вопросы формирования собирательных имен существительных, роль суффиксов в их образовании, связи множественного числа и собирательных существительных, употребление собирательных имен существительных, их согласование с подлежащим и сказуемым.

3.1. Вводный раздел. В этом разделе указаны краткие сведения о способах словообразования и его особенностях.

3.2. Способы образования собирательных имен существительных в таджикском языке. Слова образуются на основе различных способов и моделей построения, и играют важную роль в обогащении словарного состава языка. В настоящее время в таджикском литературном языке существуют определенные способы и модели словообразования, которые совершенствовались в течении многолетней истории языка. Каждый тип словообразования по сути играет большую роль в обогащении и дополнении лексического состава. Развитие и совершенствование словообразования происходит в соответствии с внутренними закономерностями языка. Язык для полного и тонкого отражения мысли и для всестороннего удовлетворения требований обмена воззрениями использует все средства [57, 102]. В научных источниках указываются от трех до шести способов словообразования в таджикском языке, которые по мере использования являются продуктивными, малопродуктивным и непродуктивными.

Языковед М. Х. Султон в своем научном исследовании по вопросам словообразования в таджикском языке делает выводы о суждениях исследователей и языковедов: В целом, основные пути и способы словообразования в персидско-таджикском языке можно разделить на пять: 1. морфологический: а) образование слова посредством префикса, б) образование слова посредством суффикса; 2) морфолого-синтаксический: а) построение сложных слов, б) построение смешанных слов; 3) синтаксико-морфологический – переход слова из одной части в другую (субстантивация); 4) лексико-синтаксический – преобразование изафетного словосочетания или предложения в сложное слово; 5) лексико-семантический – многозначность лексики и возникновение омонимов [46, 93].

3.2.1. Образование собирательных имен существительных морфологическим способом. Данное словообразование является наиболее продуктивным, новые слова образуются посредством словообразующих суффиксов. В таджикском языке этот способ исследователи признали самым продуктивным. «Одним из самых основных способов словообразования в любом языке, который наделяет язык силой и мощью, несомненно, является словообразование посредством префиксов и суффиксов» [47, 103].

Как известно, место аффиксального словообразования во всех частях речи языка не однозначно, и наиболее широко применимо в имени существительном посредством суффиксального словообразования. Словообразование посредством суффиксального способа имеет исторические корни, этот подход в среднеперсидском языке также считался одним из основных и распространенных путей словообразования.

Исследования показали, что в словообразовании посредством суффиксов имеет место и образование собирательных имен существительных. В образовании собирательных имен существительных использование суффиксов различно, некоторые продуктивны, некоторые малопродуктивны и образовали лишь одно или два собирательных имен.

3.2.1.1. Суффикс -зор. Суффикс **-зор** относится к суффиксам, образующим существительные, и означает место и множество предметов. Согласно мнению исследователей, этот суффикс обладает древней историей, и в среднеперсидском языке встречается в вариантах *-zār* или *-čār* [14, 37; 43, 133; 72, 221; 48, 93; 65, 153; 68, 189].

В «ГЛ» и «Л» отмечает, что суффикс **-зор** вместе с лексическим значением (в значении слабый, несчастный) также являясь суффиксом образующим существительные места и множества предметов и вещей [80, т. 1, 386; 87, т. 8, 12531]. В исследованиях и учебниках суффикс **-зор** указан в таком же значении. Ш. Ниёзи отмечает, что: «Существительные образованные суффиксами *-бор*, *-сор*, *-зор*, обозначают место множества предметов, то есть имеют собирательный характер» [37, 11]. Профессор Ш. Рустамов указывает рассматриваемый суффикс в числе суффиксов, обозначающих название предмета и отмечает, что: «Суффикс **-зор** употребляется вместе с именем существительным, и обозначает место и множество предметов. Суффикс **-зор** часто употребляется для обозначения имен растений и флоры, что связано с его исконным значением» [43, 133].

Согласно сведений источников и фактологического материала установлено, что суффикс **-зор** в современном таджикском литературном языке означает место и множество предметов, которые имеют собирательный характер. В таджикском языке суффикс **-зор** является продуктивным суффиксом, посредством которого образуются собирательные имена места произрастания и вида фруктов и овощей – **бодомзор**, **шафтолузор**, **олучазор**, **дарахтзор**, **зардолузор**, **арчазор**, **токзор** (название места произрастания фруктов), образуются существительные, обозначающие цветы и растения – **лолазор**, **алафзор**, **кабудизор**, **сабазор**, **гулзор**, **буттазор**, **юнучқазор**, **ачирикзор**, **шӯразор**, **хорзор**, которые широко используются в таджикском литературном языке: Офтоб ба шаҳр, ба зардолу **шафтолузор**ҳои атрофи он, ба чарогоҳҳои сабзу хуррами кӯҳсор нурашро хирвор-хирвор нисор менамуд [13, ч. 2, 107]. Майдонҳои чормағзу **бодомзор**, зардолу, **шафтолузор** ва боғҳои ангури тағобӣ, ки гармии кӯҳ ва шаббодани сой онҳоро дар зерӣ дандон қарсос мекардагӣ намуда буданд, манзараи зебо ва фараҳфазое доштанд [13, ч. 1, 10].

3.2.1.2. Суффикс -истон/-стон. Суффикс **-истон** или его вариант **-стон** является одной из основных морфем, образующих многозначные и общеупотребимые существительные, означающие место, множество и место произрастания [43, 134; 65, 141; 49, 300; 21, т. 1, 114]. Это словообразующий элемент по своей функции аналогичен суффиксам **-зор**, **-сор**, **-бор** и **-лох**.

Существование суффикса в древнеперсидском и авестийском языке в форме *-stāna* в значении «место» от корня **sta* – «стоять, находиться» и в среднеперсидском языке в вариантах *-istān* или *-stān* говорит о его древней истории [71, 74; 48, 94; 14, 24; 45, 125; 65, 141]. Языковед Ш. Рустамов отмечает, что в действительности этот суффикс является самостоятельным словом и в средний период развития языка превратился в словообразующую морфему: «...на основе сложных слов возникли новые суффиксы, например, словообразование посредством суффикса *-stān* в среднеперсидском языке», что поддерживают и другие исследователи языка [43, 94].

В современном таджикском языке суффикс **-истон**, как и в древние времена, является широкоупотребимым, и имеет такие значения: а) место и множество: **кӯҳистон**, **гулистон**, **найистон**; б) образует географические имена от названия народов: **Тоҷикистон**, **Ҳиндустон**, **Зобулистон** [21, т. 1, 114; 24, т. 1, 150; 37, 22].

Суффикс образует с существительными **кӯҳ**, **анор**, **боғ**, **санг** и **ҷӯл** имена места и множества: **Дар поёни ҳавлиҳо себу тоқзорҳо**, **анористон**... **Шодмон ба тамошои деҳа**, **манзараҳои гирду атрофи он банд шуда фикр мекард**, **ки Мадина чаро ӯро ин ҷо овард?** [5, 35]. **Ба ёрии деҳқонон шаҳриён, сокинони деҳаҳои кӯҳистон**, **донишҷӯёну талабагон меоянд**

[4, 274]. Аз чанг баргашта ба ҳамин база омад, ки дар соҳили Кофарниҳон, дар ҷои *сангистон* бунёд меёфт [5, 8].

3.2.1.3. Суффикс -сор. Это словообразующий элемент является малопродуктивным суффиксом и означает место и множество предметов. Этот суффикс как словообразующий элемент участвует в образовании двух именных частей речи – существительного (*кӯҳсор*//горы) и прилагательного (*хоксор*//скромный) [24, 150, 197; 21, т. 1, 115, 143].

Исследования некоторых языковедов показывают, что суффикс *-сор* произошел от самостоятельной лексической единицы *sāra* древнеперсидского и *sār* среднеперсидского языков [72, 218; 14, 86; 65, 149]. Несмотря на эти утверждения в некоторых научных источниках по древнеперсидскому и среднеперсидскому языку об этом ничего не отмечается [70, 245; 71, 62; 45, 127].

Языковед Ш. Ниёзи в числе суффиксов *-зор* и *-бор* признал суффикс *-сор*, образующим собирательные имена существительные [37, 11]. В этой позиции суффикс *-сор* может считаться эквивалентом *-зор* (*сангзор* – *сангсор*, *намакзор* – *намаксор*, *бешазор* – *бешасор*, *шоҳзор* – *шоҳсор*). В связи с этим, о происхождении этого словообразующего элемента на основании мнений исследователей можно сделать вывод, что суффикс *-сор* является алломорфемой суффикса *-зор*, и они имеют одно происхождение [45, 127; 65, 150], однако по продуктивности в словообразовании суффикс *-сор* в сравнении с морфемой *-зор* относительно ограничен.

В современном таджикском литературном языке существуют только производные слова *кӯҳсор*, *чашимасор* и *сангсор* (горы, родники и каменистое место): *Кӯхистонӣ ба хусни табиии кӯҳсор ба зебоии дилситони сабзаю майсазор он қадар аҳамият намедиҳад, ки шаҳрӣ медиҳад* [13, ч. 2, 77]. *Кӯҳҳо, обшорҳо, чашимасорон, ҷӯю дарё, чарогоҳу киштзорҳо ҳамаашон зебо!* [13, ч. 2, 130].

3.2.1.4. Суффикс -бор. Словообразующий элемент *-бор* образует существительные и происходит из древнего и среднеиранского языков. Суффикс образован от самостоятельной лексической единицы авестийской *rāra* «берег», «край, место» и *bār* «берег», «место» из среднеперсидского языка [68, 80, 179]. Изучение источников показало, что данная оморфема является многозначной и используется как словообразующий элемент и как самостоятельное слово.

Автор «ГЛ» при толковании морфемы *-бор* указывает более пятнадцати значений и добавляет, что «...значений слова много, и поскольку некоторые из них в книгах не употреблены, я их исключил» [80, т. 1, 110]. Лексикограф приводит следующие значения: *номест аз номҳои Ҳақ таоло* (имя Господа); *пуштаи хирвор ва анбор* (вершина холма и амбар); *бузургӣ* (величие); *рухсат ба дахл* (разрешение на вход); *қарат ва маротиба* (кратность); *боранда ва амр аз боридан...* (лить, и пов. наклонение от глагола лить). Он также указывает словообразующую функцию суффикса, который образует имена собирательные, означающие: множество предметов и место их нахождения, например, *зангбор* и *дарёбор*. Это значение также упоминается М. Муином. Автор под седьмым значением морфемы отмечает множество и место их скопления, например: *ҳиндубор*, *дарёбор* и *ҷӯйбор* [86, т. 1, 214].

Суффикс *-бор* в составе производных слов обозначает место и множество предметов и в настоящее время остается в числе малопродуктивных суффиксов таджикского языка [73, 542; 43, 136; 21, т. 1, 115; 72, 210; 46, 100].

Исследование фактологического материала свидетельствует о том, что сейчас в таджикском литературном языке число слов, образованных данной морфемой, малочисленно: *ҷӯйбор*, *рӯдбор*, *дарёбор*, исключение составляет широко употребляемое собирательное существительное *ҷӯйбор* означающее место с множеством канав [81, т. 2, 797]. Производные слова стали архаизмами: *Чашм бо роҳу роҳравҳо, сабзаҳо, оби ҷӯйборҳо роҳ мерафт* [6, 73]. *Духтарон зулфони чилторашонро бозӣ доронда, дар кӯзаҳояшон аз чашма не, аз ҷӯйбори назди хонаи котиби ҷавон бо кӯза об мекашонданд* [8, 90].

3.2.1.5. Суффикс -лох. Один из малопродуктивных суффиксов таджикского языка, и образует только несколько слов, которые означают место скопления или множество предметов. «Суффикс **-лох** является непродуцированным и в современном таджикском литературном языке встречается только в нескольких словах, указывая на место и обилие: санглох (каменистая местность), пустлох (покрытое корой), слова девлох, рудлох, оташлох являются архаизмами» [43, 135].

Согласно толкованию «Фарханги Джахонгири» (Словарь Джахонгири), установлено, что в девятом разделе словаря Хусайн Инджу рассуждает о словообразующих элементах таджикского языка и в числе суффиксов **-сор**, **-зор** и **-бор** указывает суффикс **-лох** (санглох, девлох, рудлох) как существительное, обозначающее множество чего-либо [40, 46].

Ш. Ниёзи в своем исследовании отметил малопродуктивность указанного суффикса и указал его роль в современном таджикском словообразовании: «В настоящее время этот суффикс существует только в слове санглох и может быть в одном или двух словах» [37, 23].

Об этимологии этого словообразующего элемента исследователи высказывают различные мнения. Некоторые исследования указывают на тюркское происхождение и сходство с суффиксом **-лоқ** в словах *қишлоқ*, *отлоқ* и *тарлоқ* [72, 216; 68, 185], однако толкование А. Деххудо в его словаре другое и он указывает, что «**-лох** сходно с тюркским «**-лик**» в словах *қавмлик*, *дошилик* и кроме этого слова существуют варианты с изменением буквы кяф в некоторых азербайджанских говорах в виде **-луқ** и **-луг**. Вероятно **-лоқ** в некоторых тюркских словах и есть тот самый **-лох**, например *ботлоқ*» [87, т. 13, 19515].

Суффикс **-лох** в современном таджикском литературном языке мало употребителен и существует в словах *санглох* и *реглох*: Вай аз байни регу *санглох* гузашта, ба обҳои зеризаминӣ ҳамаҷо шуда меравад ва деҳқонони қишлоқ аз вай баҳравар нестанд [13, ч. 2, 82]. Ҳавои дашт лапиш меҳӯрад ва дар болои *реглох* ва *санглохҳо* бичиррос мезад [13, ч. 1, 128].

3.2.1.6. Суффикс -а. Одним из многозначных, многофункциональных словообразующих элементов и оморфом таджикского языка, относящегося к продуктивным словообразующим суффиксам, является суффикс **-а**. «Многозначность суффикса **-а** наблюдается не только в словообразовании существительных посредством этого суффикса, но и в его оморфемности не только в составе существительного, но и словообразовании различных частей речи» [42, 40].

Суффикс **-а** как и многие другие словообразующие морфемы имеет древнюю историю. Согласно мнениям ученых, данный суффикс происходит от формы **-ak**, **-ag** среднеперсидского языка и **a-ka** или **aka** древнеперсидского языка [71, 68; 70, 204; 14, 24; 65, 54; 46, 97; 27, 101]. Этот суффикс еще в начале нового периода развития таджикского языка признан продуктивной и многозначной морфемой и внес существенный вклад в образовании многозначных слов, в частности имен существительных.

Среди существительных, образованных посредством этого суффикса, можно найти собирательные имена существительные, обозначающие множество или скопление. Одним из таких существительных является *даста* (даст+а), которое образовано морфологическим способом. *Даста* является многозначным и общеупотребимым словом таджикского языка, и имеет такие значения: 1) *қисми абзори асбоб* (часть предметов и приспособлений); 2) *бастаи гулу райҳон* (букет) 3) *гурӯҳ, тӯда, ҷамоати мардум* (группа, сообщество); 4) *маҷмуи чизҳои якҷинса* (однородные предметы) 5) *ёр, мададгор* (помощник) [81, т. 1, 346; 82, т. 1, 440]. Согласно мнению автора «БК», слово *даста* в пехлевийском языке существует в форме *dastak* в значении «горсть, ладонь» [86, т. 2, 763]. Из этого исходит, что образование собирательного имени существительного *даста* происходило в древние времена, и словообразование посредством этого суффикса в таджикский язык пришло из древнеперсидского языка. *Даста* в современном таджикском языке означает «группа, сборище, сообщество людей и скопление однородных предметов»: *Аз онҳо дастае ба даравгарӣ, дигарҳо ба хирманкӯбӣ, ҳаммоӣ, ҳезумкашӣ ва корҳои дигар банд шуданд* [11, 130].

Посредством словообразования посредством суффикса **-а** образованы следующие производные имена собирательные: **тухма** (тухм+а) – асл, нажд, табор, дудмон (род, племя), **хома** (хом+а) – тўдаи рег, талаи рег ва умуман тўдаи хар чиз (куча, груда) [81, т. 2, 489; 86, т. 2, 706], **пушта** (пушт+а) – 1) баста ва ё тўдаи хезум, хас, алаф, ки ба як бор ба пушт бардошта мешавад, пуштора (вязанка); 2) тўда, хоктўда, тал, теппа, баланд (куча) [81, т. 2, 103; 82, т. 2, 131; 88, т. 1,3 61; 87, т. 4, 5646], **тўша** (тўш+а) – *хўрокворӣ, захираи хўрок барои роҳ, озуқои роҳ, қутти лоямут ва таоми мусофир, зоди роҳ* (провизия, еда, провиант) [81, т. 2, 383; 80, т. 1, 216; 87, т. 5, 7134-7135], **сада** (сад+а) – *гурӯҳи садкаса, дастаи садкаса* (сотня) [81, т. 2, 174], **ҳазора** (хазор+а) – *дастаи лашкарӣ ҳазорнафарӣ* (тысяча) [81, т. 2, 717].

3.2.1.7. Суффикс -ина. Данный суффикс в словообразовании имен существительным малопродуктивен. Согласно сведениям, этот суффикс исторически связан с двумя разными суффиксами **-in** (< ср.п.-ēn < др.п.-aina) и **-ā** (< ср.п.-āg\\-āk < др.п.-āka) [72, 215; 46, 103; 27, 106]. Иранист Л. С. Пейсиков поддерживает это мнение и назвал этот суффикс исторически сложнообразованным суффиксом [68, 184]. Исследователь З. Абдуллоева по вопросу словообразования посредством морфемы **-ина** в произведениях Низоми отмечает: «Этот суффикс встречался еще в среднеперсидском языке и имел форму **-ēnak/-ēnag**» [14, 40].

Как уже указывалось, этот суффикс многофункционален и участвует в образовании имен существительных и прилагательных. В словообразовании существительных суффикс образует имена полезных ископаемых и предметов, а также образует имена собирательные: **мўина** (шерстяной), **зарина** (золото), **сими́на** (серебро), **мисина** (медь) [17, 19; 37, 20; 66, 80].

Суффикс **-ина** в образовании существительных малопродуктивен, авторы книги «Современный таджикский литературный язык» указано только одно производное слово **ганчина** в значении «место изобилия» [24, 151], однако в «ТСТЯ» приведены десять производных слов (**мўина** «пўсти ҳайвонот, ки аз вай пўшок дўхта мешавад» [82, т. 1, 911], **пашмина** «чакман» [82, т. 2, 86], **мисина** «зарфҳо ва асбоби рӯзгори аз мис сохташуда» [82, т. 1, 844], **сими́на** «симин, нукрагин, асбоби аз нукра сохташуда» [82, т. 2, 249], **дастина** «дастпона» (браслет) [82, т. 1, 443], **гургина** «пўстин аз пўсти гург» (овчина) [82, т. 1, 361], **обгина** «шиша, оина» (зеркало) [82, т. 2, 8], **тарина** «хўроке, ки бо гўшт, сабзавот, гандум ва сирко пухта мешавад» (пища) [82, т. 2, 323], **нақдина** «пули нақд, пул, маблағ» (наличные деньги) [82, т. 1, 933], **шангина** «чўби говронӣ» (погоняло) [82, т. 2, 653], **лавзина** «ҳалваи лавз» (халва) [82, т. 1, 737]) которые в большинстве относятся к книжной или малоупотребительной лексике. Следует подчеркнуть, что посредством суффикса **-ина** не всегда образуются собирательные существительные, и только в части слов (**мўина**, **пашмина**, **сими́на**, **ганчина** ва **мисина**) они обладают собирательным характером.

3.2.1.8. Суффикс -вода. Суффикс **-вода** является одной из малопродуктивных морфем и встречается только в составе слова **хонавода** (семейство) [21, т. 1, 112]. О происхождении этой морфемы как суффикса в источниках по словообразованию в таджикском языке точных сведений мы не нашли. Собирательное существительное **хонавода** образовано от слова **хона** и суффикса **-вода**, означает семью, семейство [82, т. 2, 465]. Согласно толкованию автора «ГЛ» элемент **хон** в составе слова является сокращенным от слова **хона**, и **-вода** означает «начало и род» аст [80, т. 1, 293]. В «ЭСТЯ» отмечается, что элемент **-вода** истолкован как «асос, асл, поя, бунёд» (основа, начало) и происходит из древнеперсидского: *uvādā* – *табор*, *тухма*, *насл* (происхождение, род) и среднеперсидского: *āwādag* – *зоиш*, *зод ва валад* (род, рождение) [89, т. 2, 1097].

Можно сделать вывод, что в историческом прошлом частица **-вода** использовалась как полноценная лексическая единица и сыграла большую роль в образовании слова **хонавода**. Пройдя множество исторических периодов становления языка лексическая единица **-вода** потеряла свое лексическое значение и вошла в число словообразующих морфем. В настоящее время морфема **-вода** в качестве отдельной лексической единицы не используется и встречается в составе слов **хонавода** и **кадвода** «*бунёд, таҳкурси, асос*» (фундамент, основа) [82, т. 1, 601].

В современный период развития таджикского языка широкое употребление слова «*хонавода*» указывает на то, что это слово является активной лексикой языка: Давре дар ин токи баланд сарвати бебаҳои *хонавода* – китобҳои мукаддасро нигоҳ медоштанд [8, 9]. Ҳузури *ӯ* ба ин *хонавода* шодии дардолуда мебахшид [8, 32]. Аҳволи *хонаводаи* Фирдавсиро дар он зимистону баҳор ин мисраҳои вай аён месозанд... [12, 93].

3.2.1.9. Суффикс -дон. Морфема *-дон* в словообразовании имен существительных образует имена предметов и названия приспособлений [21, т. 1, 113; 43, 132]. Данный суффикс является продуктивным и во все периоды развития языка был в широком употреблении. Данный суффикс происходит из древнеперсидского в форме *-dāna*, от *-dā* «наладить, привести в лад» [71, 74; 65, 128].

Суффикс *-дон* присоединяется к некоторым существительным и образует имена предметов (намакдон, қаламдон, оташдон) (солонка, пенал, очаг), в составе лексической единицы *хонадон* означает «место» и образует собирательное существительное. В словарях слово *хонадон* истолковано «*хонавода, оила, дудмон, сулола*» (семья, род) [81, т. 2, 491] и «*дуда, табор, ол, аҳли байт*» (род, семья, племя) [87, т. 6, 9460]. Следует отметить, что этот словообразующий элемент является продуктивным и образовал в таджикском языке множество слов, среди которых только одно собирательное имя существительное: Комаш дар ин *хонадон* талхтар мешуд [8, 109]. Ман намехоҳам, ки ба пои духтар хоре халад, ба аҳли *хонадонаи* сита ме расад [4, 287].

3.2.1.10. Суффиксы -вор и -ворӣ. Многофункциональный суффикс и оморфема *-вор* участвует в образовании имен существительных и прилагательных, однако в некоторых научных исследованиях отмечается как суффикс, образующий прилагательное и наречие, и не упоминается его роль в образовании имен существительных [21, т. 1, 143, 278; 24, 354; 46, 105]. Действительно, данный суффикс в словообразовании имен существительных малопродуктивен, однако несмотря на малочисленность лексики, образованной посредством данного суффикса, он все же образует новые существительные.

Об историческом происхождении суффикса *-вор* ученые высказали мнение, что суффикс происходит от аз *-vār*, *-vārag* среднеперсидского языка и *-bāra* < *bār* - «относить» из древнеперсидского языка [71, 74; 72, 220; 68, 188; 45, 135; 14, 104].

Суффикс *-вор* вместе с лексической единицей *хона* образовало собирательное слово *хонавор*, которое означает «*хонавода оила, маҷмуи касони дар як хонавода зиндагикунанда*» (семья, члены семейства) [82, т. 2, 465]. Как уже указано выше, собирательные существительные *хонавода, хонадон* и *хонавор* имеют свойство синонимии и могут означать одно понятие, однако отличаются степенью употребления. В современном таджикском литературном языке слово *хонавор* в сравнении с двумя другими словами употребляется редко: Аз деҳаи мо, ки тахминан 300 *хонавор* одам дошт, ҳар рӯз як ё ду чанозаро ба мазор мебурданд [1, ч. 1, 146]. Агар боз бисёртар одам даркор бошад, қариб ҳазор *хонавор* гуломони беобу заминро мецоҳам, ки дар тумани Шофирком ҳастанд... [2, 135].

В таджикском языке существует лексика, которые образована двумя отдельными суффиксами, которые участвуют в образовании той или иной части речи. Исследователи называют данные суффиксы сложными суффиксами и упоминают среди них следующие: *-гарӣ* (*-гар+ӣ*), *-ина* (*-ин+а*), *-акӣ* (*-ак+ӣ*), *-нокӣ* (*-нок+ӣ*), *-ворӣ* (*-вор+ӣ*) [68, 188; 66, 46]. Составители учебника «Грамматика таджикского языка» в разделе «Суффиксы, образующие собирательные существительные»: «Суффикс *-ворӣ* вместе с существительным образует собирательное существительное: чиниворӣ (посуда), озуқаворӣ (пища), либосворӣ (одежда)...» [20, 41]. Таджикский языковед У. Ахмадова также подчеркивает эту особенность суффикса и отмечает: «суффикс *-ворӣ* с таким значением является синонимом суффикса *-ина*: чиниворӣ, хӯрокворӣ, то есть указывает на множество предметов» [17, 20]. Касательно элемента *-ворӣ* примечательно указание профессора Ш. Рустамова: «Собирательное значение существительных с элементом *-ворӣ* также сформировалось за счет того, что эти слова (одежда, еда, вещь) имеют общее значение» [43, 111]

Собранный лексический материал свидетельствует, что со словообразующим суффиксом **-ворӣ** образованы следующие собирательные имена существительные: хӯрок+ворӣ «хӯрду хӯрок, чизҳои хӯрдани, озуқа» (пища, еда) [82, т. 2, 491], чинӣ+ворӣ «зарфҳои чинӣ» (посуда, фаянс) [82, т. 2, 578], пӯшок+ворӣ «матӯ барои либосдӯзӣ, чизҳои барои либос сарфшаванда, либосворӣ, пӯшокворӣ» (ткань, аксессуар) [82, т. 2, 135], либос+ворӣ «матӯҳое, ки аз онҳо либос дӯхта мешавад» (ткань для пошива) [82, т. 1, 752], сӯзиш+ворӣ «чизҳои сӯзанда, чизе, ки онро барои ҳосил кардани ҳарорат месӯзанд» (топливо) [82, т. 2, 287], озуқа+ворӣ «хӯрокворӣ, хӯрок, хӯрданиҳо» (еда, пища) [82, т. 2, 22], которые являются активной лексикой таджикского языка.

3.2.1.11. Суффикс -ованд//-ванд. Суффикс **-ованд** или **-ванд** является непродуктивной словообразующей морфемой и означает владение или родство [46, 99]. Словообразовательную особенность этого суффикса можно наблюдать в форме **-āvand// -vand** еще в среднеперсидском языке в производных словах **х'ēšāvand** «хешованд» (родня) и **xirdvand** «хирадманд» (мудрец) [72, 209; 68, 188]. В седьмом разделе предисловия словаря «БК» наряду с другими словообразующими элементами приводится семантическое описание суффикса: «Слова, которые означают божественность и владение вместе с **-ванд**, например: Худованд» [79, 30].

Словообразовательные возможности этого суффикса ограничены и встречаются редко в составе производных слов. Одним из таких слов является производное слово – **хешованд** (хеш+ованд), которое означает «хеш, хешу табор, кавм, наздикон» (близкие, родня) [81, т. 2, 474; 88, т. 1, 647] и относится к группе собирательных имен существительных. Морфема **-ованд** непродуктивна в образовании собирательных имен существительных и образовала только одно такое существительное. Это слово в литературном языке означает «хешу табор, наздикону пайвандон» (родня, близкие): Ё аз зиндонбонашон **хешовандонашон** бо шацара ва исботи насаб омада, инҳоро халос хоҳанд намуд [2, 81].

3.2.1.12. Суффикс -от (-чот, -вот). Суффикс **-от** является признаком правильного множественного числа женского рода заимствованных арабских слов, и в таджикский язык вошло посредством арабской лексики, например: **маълумот, ташилот, таъинот** и т.п. Эта группа арабских заимствований, вошедших в таджикский язык во множественном числе, в большинстве случаев принимает частицу множественного числа существительных таджикского языка «-ҳо», в результате чего возникли варианты **тадқиқотҳо, таблиғотҳо**. Такое двойное множественное число академик М. Шакури считает неправильным и отмечает: «Мы думаем, что в большинстве групп слов добавление суффикса множественного числа таджикского языка неверно. Раз слово **тадқиқ** (исследование) является единственным числом и **тадқиқот** – множественным, для образования множественного числа можно говорить **тадқиқҳо**, однако говорить **тадқиқотҳо** не следует, поскольку нет нужды в двойном множественном числе, двойное множественное число делает слово не только тяжеловесным, но и показывает, что не стоит этого делать, чтобы не накладывать на слово лишний груз» [55, 275]. Такое двойное множественное число в таджикском языке не является новым явлением, и встречается уже в произведениях IX-X вв., которое М. Косимова назвала джам-ул-джам (двойное множественное число) [29, 154].

Далее суффикс множественного числа **-от** в таджикском языке немного изменился и получил новые функции. Даже в некоторых случаях он стал участвовать в словообразовании, используя корни таджикских слов [33, 137]. Исследователи считают, что арабское множественное число с суффиксом **-от** в таджикском языке имеет собирательный характер [21, т. 1, 101; 22, 113; 37, 13], в связи с этим, в некоторых из них приемлемо добавлять суффикс множественного числа таджикского языка. Это мнение также поддерживает языковед Х. Маджидов и отмечает, что: «такое множественное число обычно в таджикском языке образует имена собирательные и их использование не имеет значения грамматического множественного числа, а множество или большое количество того или иного предмета или явлений» [33, 141].

В лексическом составе таджикского языка посредством элемента арабского словообразования **-от (-ҷот,-вот)** при добавлении их к исконной таджикской лексике образовано всего пять собирательных существительных: **меваҷот** (фрукты), **сабзавот** (овощи), **деҳот** (село), **боғот** (сады) и **навиштаҷот** (запись): Аз **деҳоти** атрофашон талабагонро падару модари Рухсора барои дида, писандидани духтарашон пайваста мефиристонд ва ман аллакай ба ин гуна боздидҳо хӯ мегирифтам [4, 289]. **Сабзавот** ҳам, матоъ ҳам, сару либосу ашё ҳам аввал ба база меояд [4, 66]. Ҳасан ва Давлат – писарони хурдсоли Восеъ барои чидани алафҳои хӯрдани ба **боғот** рафта буданд [11, 13].

3.2.2. Образование собирательных имен существительных посредством морфолого-синтаксического способа. Одним из продуктивных способов словообразования в таджикском языке является указанный способ, который осуществляется посредством соединения простых слов, которые образуют сложную лексику. «Сложное словообразование происходит по историческим закономерностям и нормам и образованные единицы в языке образуются по этим законам и нормам» [52, 122]. По мнению ученых, модели сложного словообразования в общеиранских языках, особо присущи древнеперсидскому языку, и в новый период развития языка продолжается их использование в таджикском языке [39, 11; 45, 52].

В таджикском языкознании по вопросу способов формирования сложных слов единого мнения нет, и ученые-языковеды в исследованиях делят сложные слова на две и более шести групп [39, 34-35; 46, 110; 45, 144-148; 75, 67-77]. Часть исследователей поддерживают существование четырех моделей сложного словообразования, которому дал начало древнеиндийский языковед Панини: 1. Двандва (сложносочиненная модель). 2. Татпуруша (сложноподчиненная модель). 3. Бахуврихи (сложноподчиненная, но с обязательным вторым элементом в виде существительного). 4. Авяйибхова (сложное наречие) [75, 77; 39, 36-39; 46, 110]. Другая группа ученых, в числе которых профессор Ш. Рустамов, делит сложные существительные на три группы: сложносочиненная лексика, сложноподчиненная и смешанная лексика [43, 145-175], и по нашему мнению, большинство исследований в современном языкознании по вопросу сложного словообразования опираются на эту классификацию. Сложные собирательные имена существительные также изучены согласно этой классификации.

3.2.2.1. Сложносочиненные собирательные имена существительные. Сложные слова согласно отношениям и связям их составных частей образуют группы слов сложносочиненной и сложноподчиненной связи.

«Сложносочиненные собирательные имена существительные образуются от двух равных основ посредством различных способов» [21, т. 1, 119]. В «Грамматика современного таджикского литературного языка» указано четыре способа, которые, в свою очередь имеют свои модели: 1. посредством типичного повтора (*ған-ған*), 2. посредством повтора посредством интерфикса -о- (*ғирдоғирд*) (вокруг), 3. соединения элементов без какого-либо средства (*ғалладона*, *ширбиринҷ*) (зерно, рисовая каша), 4. посредством интерфикса -у- (*сарупо* (одежда), *обуранг* (краски)) [21, т. 1, 119-121].

Модели словообразования указанной лексики является малопродуктивной и в процессе исследования толковых словарей и фактологического материала нами было найдено десять сложносочиненных собирательных имен существительных.

Собирательные существительные **ғалладона** и **бодрӯза** состоят из двух корней, то есть образованы двумя простыми основами без какого-либо грамматического элемента. Другая группа сложносочиненных собирательных имен существительных образуется посредством добавления интерфикса -у-. Этот способ словообразования строится посредством моделей сущ.+у+сущ., сущ.+у+глагол и глагол+у+глагол. Собирательные существительные **хонумон** (семья), **зодубуд** (род), **сарупо** (халат) **сарулибос** (одежда) и **сарутан**(одежда) построены по указанным моделям.

3.2.2.2. Сложноподчиненные собирательные имена существительные. Известно, что в таджикском языке модели указанной группы собирательных существительных очень продуктивны. «В этих моделях сложные существительные одна часть слова является основой, другая ей подчиняется и в них наблюдаются различные согласования» [21, т. 1, 122]. Источников возникновения сложноподчиненных существительных являются словосочетания, и в эту группу сложных слов образуют изафетные и неизафетные словосочетания.

Сложные собирательные существительные по формированию и связи между их элементами делят на две группы: 1) по методу выпадения изафета и 2) по методу неизафетных словосочетаний.

1) В эту группу собирательных существительных, состоящих из различных изафетных словосочетаний: *галаи гов* (гала+гов) (стадо коров), *қатори тал* (қатор+тал) (гряд), *дастаи гул* (даста +гул) (букет) и *санги реза* (санг+реза) (галька), наблюдается определительная связь. Сложноподчиненные собирательные имена существительные по морфологическому составу идентичны, и для их формирования использована модель сущ.+сущ. Исследования показали, что в указанных выше сложных словах собирательные существительные использованы в качестве подчинительной части.

Сложное слово *галагов* (гала+гов) состоит из собирательного существительного *гала* 1) *гурӯҳе аз чорпоён, рама*; 2) *гурӯҳе аз чизҳои ҳамчунин* (стадо) [82, т. 1, 307] и многозначное слово *гов* «*чорпои шоху сумдори ширдеҳи маъруф, гав*» (корова) [82, т. 1, 340]. Согласно толкованию составителей «ТСТЯ» это сложное собирательное существительное употребляется в двух значениях: 1) *якчанд гови аз гардан ба ҳам баста, ки дар хирманкӯбӣ ба кор мебаранд* (несколько коров в упряжи для молотбы); 2) *мат. бетартибӣ, тӯпаланг, ҳарҷумарҷ* (беспорядок, хаос) [82, т. 1, 307]. Это слово в других исследованных нами толковых словарях не истолковано и в современном таджикском литературном языке один раз используется в романе «Восень» и три раза в повести «Дарди ишк» (Боль любви): Чавон таронаи хирманкӯбон «Майда»-ро бо овози баланд суруда, дар соҳили Сурхоби шӯхи пурғавго *галагов* меронд [11, 47]. Бобои Насрулло говронаи дарозе дар даст, *галагов* хай мекард [6, 89].

2) Другая группа сложноподчиненных собирательных существительных отличается по составным элементам и образуются именными неизафетными словосочетаниями [21, т. 1, 123]. В указанных собирательных существительных второй элемент является основой, первая часть подчиняется ей. Это модель словообразования продуктивна в таджикском языке и образуется посредством выпадения изафета. Собирательное существительное *дудмон* (дуд+мон) (семья, род, семейство, племя) [82, т. 1, 492] *хонадон, қабила ва табор* (семья) [80, т. 1, 348], состоит из частей *дуд* и *мон*.

Лексические единицы *дудхона, гавнора, тунукатӯда, регтӯда, сангтӯда, ситоратӯда, майдатӯда, дастафзор, дегафзор, гулдаста, хӯшадаста* также построены по данной модели словообразования и относятся к группе сложноподчиненных собирательных существительных.

Сложные слова образуются для краткого и полного отображения значения. Академик М. Шакури, имея ввиду эту особенность сложных слов, пишет, что: «сложные слова облегчают лексическую нагрузку. Одной из причин образования сложных слов является именно то, что цель обозначается кратко и полно, плавно и красиво. Сложных слов в таджикском языке множество, и они составляют важную часть лексического богатства языка. Потенциал таджикского языка состоит в том, что в нем существует множество сложных слов» [57, 166].

3.2.2.3. Арабские сложные собирательные существительные. В лексическом составе таджикского языка наряду со словами также заимствованы сочетания, словосочетания и фразеологизмы. Часть из них вошла из арабского языка в таджикский язык в виде сложных слов.

Основным источником указанной группы слов являются арабские словосочетания. Большинство слов данной группы собирательных существительных означают в таджикском

языке группу, команду, сообщество, толпу народа, принадлежащей к тому или иному сословию или группе. В словарях они истолкованы следующим образом: **авомуннос** «гурӯҳи одамон, тӯдаи мардумон, мардуми омма, халқи омма» (общество, группа людей) [81, т. 1, 34; 82, т. 1, 35], **омуннос** «авом, мардуми оддӣ» (сословие простые люди) [81, т. 1, 918; 82, т. 2, 29], **арозилуннос** «одамони разил ва фӯрумоя» (нищие и низкие люди) [81, т. 1, 85], **авсатуннос** «мардуми миёнҳол, табақаи мардуми миёнҳол» (люди среднего достатка) [81, т. 1, 36], **завилэхсон** «одамони босаховат, одамони сахӣ, ҷавонмардон» (сословие благородных людей) [81 т. 1, 428], **завилқурбо** «хешон, наздикон, одамони наздик, ақрабо» (родичи и близкие люди) [81, т. 1, 428], **охудуннос** «одамони оддӣ, авом» (простые люди) [81, т. 1, 950], **қосиротуттарф** «занҳои покнигоҳ, занҳое, ки назари пок доранд» (праведные женщины) [81, т. 2, 700], **шаруннос** «бадтарини одамон» (плохие люди) [81, т. 2, 570], **ихвонуссафо** «бародарони содиқ, ёрон ва дӯстони хубу мувофиқ» (братья по чистоте помыслов) [81, т. 1, 512], **ихвонушшаётин** «касоне, ки гӯё дастӣ шайтонанд, киноя аз одамони бадкор» (группа злонамеренных людей) [81, т. 1, 512], **муқаддиматулҷайш** «қисми пешгарди лашкар» (авангард войска) [81, т. 1, 793].

Следует отметить, что большинство заимствованных арабских существительных относятся к неактивной или устаревшей лексике языка, лишь некоторые используются в таджикском литературном языке: Ҷосусони ман: Восеъ дар саросари дараҳо чамаи фуқаро ва тамоми **авомуннос**ро ба шӯришу исён хезонидааст, гуфта менависанд [11, 256]. Азизи дилам, ба ин кавдани бечора раҳм, ба забони **омуннос** бигӯ, ки то ба зехни ғуломи ҳалқабаргӯшат расад [3, 120]. Чӣ ман аз **авомунносам**, аробакашам, ё кофири бетакбиру салотам, ки аз Худо натарсида ба ту гапи дурӯғ занам? [11, 344].

3.3. Связь собирательных имен существительных и множественного числа.

Этот раздел посвящен роли собирательных имен существительных и множественного числа, которые связаны с количеством, множеством и кратностью.

Категория числа в таджикском языке и других индоевропейских языках является одной из важных грамматических признаков. Русский лингвист В. В. Виноградов об этом грамматическом признаке пишет, что: «категория числа в структуре имени существительного функционирует как важная и мощная категория» [62, 147]. Кроме существительного другие части речи (местоимение, глагол) также имеют категорию числа, однако значение и форма их выражения в каждой из частей речи различная и в грамматике все они упоминаются под единым названием категории числа. «Категория числа имени существительного в таджикском языке и других индоевропейских языках, прежде всего, отображается в соответствии количества предметов и явлений» [58, 11].

Имена собирательные имеют специфические грамматико-лексические свойства, и признаны особой группой существительных. Профессор Ш. Рустамов подчеркивая эту особенность, отмечает: «... имена собирательные хорошо сочетаются с множественным числом, которое имеет специфические формы обозначения. Однако имена собирательные отличаются от множественного числа существительных не только грамматической формой, но и в смысловом и грамматическом отношении» [43, 55]. Вместе с этим их смысловые оттенки различаются. Эти особенности показывают, что между категорией множественного числа и собирательными существительными есть различия, делят их на различные группы и относят одну к грамматической категории, а другую - к лексико-грамматической группе имени существительного.

3.4. Использование собирательных имен существительных и связь с подлежащим и сказуемым.

Вопрос соответствия подлежащего и глагола является одним из ключевых вопросов синтаксиса языка. Семантические и грамматические отношения подлежащего и сказуемого называют согласованием [44, 10]. Данное согласование в таджикском языке осуществляется путем согласования главного слова и зависимого элемента по лицу и числу. Это согласование осуществляется посредством грамматическими средствами, в том числе суффиксами множественного числа, глагольными окончаниями и флексиями.

В научных источниках согласование как связь, классифицирована по обозначению лексико-грамматических средств на три вида. Языковед М. Косимова отмечает, что «в согласовании сказуемого и подлежащего сказуемое соответствует в лице и числе с подлежащим. В согласовании сказуемого с подлежащим можно наблюдать грамматическое, грамматико-лексическое и грамматико-семантическое согласование» [28, 11; 34, 88].

Вопрос согласования сказуемого и подлежащего с именами собирательными изучен учеными, которые уделили внимание данной проблеме, в числе которых можно назвать А. Афсахзод, М. Н. Косимову, А. Мирзоева, Ш. Музаффарову, Б. Камолиддинова и других, которые в своих статьях изучили некоторые аспекты согласования подлежащего, обозначенного собирательным именем и сказуемым.

Автор «Общее руководство персидского языка» по вопросу согласования сказуемого с именами собирательными отмечает, что «персоязычные ученые по вопросу их употребления не едины во мнении, иногда приводят в множественном, иногда в единственном числе» [76, 50]. Исследователь классифицирует их на три вида: а) чаще приводятся во множественном числе, б) иногда во множественном и единственном числе, в) в единственном числе [76, 50-51].

Известный ученый А. Афсахзод в статье «Согласование сказуемого и подлежащего, обозначенного именами собирательными» размышляет о согласовании подлежащего и сказуемого, изучил ряд имен собирательных, в частности имен, относящихся к лицу на примере произведений С. Айни и провел сравнительное исследование с классическими произведениями. Ученый о согласовании сказуемого и подлежащего **мардум** (народ) отмечает: «По нашим наблюдениям, С. Айни в своих произведениях данное имя собирательное употребил в 39 случаях в качестве подлежащего, где в 38 случаях сказуемое имеет форму множественного числа, только в нижеследующем предложении употребил сказуемое в единственной форме: *Мардум иӯрид, аз байни онҳо садоҳои «дуруст-дуруст» баромада, сухани он ҷавонро қувват дод*» [16, 21-22]. Автор в статье пришел к выводу, что имена собирательные, относящиеся к человеку, например: **мардум**, **халқ** (множественное число – **халоиқ**), **ҷамъ**, **қавм**, **ҷамоат**, **тоифа**, **аксарият** (народ, племя, род, большинство) часто употребляется со сказуемым во множественном числе, иногда, в частности в современном таджикском литературном языке, используется в единственном числе [16, 22-24].

Согласно утверждению языковеда М. Косимовой «сказуемое с подлежащими, обозначенными именами собирательными и словами, означающими множество, получают свойство двойственности, в связи с этим число иногда согласуется со своим подлежащим, иногда не согласуется, что по нашему мнению, зависит от стиля писателя» [28, 15].

Собирательные имена существительные являются активной частью и играют важную роль в формировании главных членов предложения и особенно подлежащего. Собирательные существительные часто встречаются в роли подлежащего в прозаическом и поэтическом наследии классической и современной литературы.

На основании собранного материала проведено сравнительное исследование собирательных имен существительных в функции подлежащего в современном таджикском литературном языке, и были выделены личные и неличные собирательные имена существительные.

Личные собирательные имена существительные – **мардум**, **халқ**, **гурӯҳ**, **даста**, **тоифа** (народ, люди, толпа, род) в роли подлежащего требуют согласования сказуемого в лице и числе: **Мардум** ўро мунаҷҷим (яъне фолбин) мегуфтанд [1, ч. 2, 233]. **Мардум** ба гапи ҳамдигар гӯш накарда баробар сухан мекард [13, ч. 1, 111]. **Халқ** фиристодагони ҳокимро хомӯшона ва кунҷковона истикбол карданд [11, 275]. **Халқ** онро дӯст медорад, дидед чӣ қадар одам ҷамъ шуд [13, ч. 2, 63]. ...**гурӯҳе** ўро аҳсант мегуфтанду таъкид мекарданд, ки агар ҳамаи сардорон вай барин худро аз одамони оддӣ канора намегирифтанд, корҳо дигаргуна сурат мегирифт [4, 149]. Бояд **тоифае** аз уламо ва фузало бошанд, – гуфт шоир, – вале маълум нест кихоянд [13, 67].

Другая группа собирательных имен существительных *рама, гала, пода, села* (стадо, табун, стая) *корвон* (караван), которые означают неличные собирательные существительные, также могут быть подлежащим в предложении. В согласовании указанной группы собирательных существительных можно сделать вывод, что в данном случае также должно быть согласование в лице и единственном числе: Маълум буд, ки *пода* аз чаро баргаштааст [10, 35]. Ду рӯз пеш *пода* дар Пасдара мечарид [6, 18]. Як нафар ашроф номи худро дар номнома дида нидо кардааст: «Ох, маро *рамаҳои* бесохибам нобуд кард» [3, 150]. Фирдавси бо ҳамроҳонаш бо ҳисси кунҷовӣ дар сари дуруҳа қарор гирифта, доништанӣ шуданд, ки он чӣ *корвонест* ва аз кучо меояд [12, 83].

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

ОСНОВНЫЕ НАУЧНЫЕ ВЫВОДЫ ДИССЕРТАЦИИ

При исследовании лексико-грамматических и структурных особенностей собирательных имен существительных в современном таджикском языке установлено, что данная группа имен существительных занимает важное место в лексическом составе таджикского языка. При изучении указанных существительных на основании фактологического материала и сведения из источников мы пришли к следующим выводам:

1. Собирательные имена существительные являются лексико-грамматической группой имени существительного и обозначают группу схожих понятий в единственном числе без наличия признаков множественного числа. Данная группа существительных многочисленна и истолкована в авторитетных лексикографических источниках. Некоторые из них в словарях пояснены вместе с их эквалентами [1-М].

2. В таджикском языке наряду с исконными собирательными существительными в единственном числе (мардум, халқ, омма, рама, пода и т.п.) также существует другая группа лексики, которая образована словообразующими морфемами (суффиксами) (хонадон, хонавода, санглох, регзор, даста, тӯша и т.п.) [5-М].

3. Количество исследованных собирательных имен существительных составляет 200 лексических единиц, которые по строению делятся на простые и производные. Толкование данной группы лексических единиц в различных источниках отличается, некоторые из них истолкованы в «Л» и «Персидский словарь», а в «СТЯ» и «ТСТЯ» не указываются.

4. Большое количество собирательных имен существительных относится к широко употребительной лексике, которые находятся в употреблении в современном таджикском литературном языке.

Собирательные имена существительные составляют различные семантические группы и делятся на следующие группы: а) собирательные группы, означающие группу людей; б) понятия семьи и рода; в) понятия племени и народа; г) группа животных и птиц; д) понятия группы всадников и войске; е) понятия шеренга и ряд; ё) понятия бытовых предметов и связанных с ними принадлежностей [4-М], [8-М].

5. Собирательные имена существительные по своему происхождению относятся к группе исконной и заимствованной лексики, заимствованная лексика в основном состоит из арабской, русской, европейской и тюркско-монгольской лексики. К собирательным именам существительным, относящимся к исконной таджикской лексике, относятся личные (мардум, гурӯҳ, анбӯх и т.п.) и неличные (гала, рама, пода и т.п.).

6. Арабские собирательные имена существительные по своему количеству в сравнении с другими заимствованными словами относительно многочисленны и используются для обозначения личных и неличных имен. Эта группа собирательных имен существительных по употреблению неоднозначна и в лексическом составе таджикского языка составляют общеупотребимую (халқ, омма, синф), малоупотребимую (зумра, фирка) и устаревшую (маймана, майсара, шаъб) лексику [11-М].

7. В таджикском и арабском языках несмотря на отсутствие языкового родства оказали большое влияние друг на друга, в результате чего произошла часть таджикской лексики

подверглась арабизации. Некоторые собирательные имена существительные подверглись указанному языковому явлению, и в лексическом составе таджикского и арабского языков появилась арабизированная лексика (чунд – гунд, аскар – лашкар, рамақ – рама).

8. В словарном составе таджикского языка важное место занимают тюрко-монгольских собирательные имена существительные, которые в большинстве относятся к военной лексике и военному снаряжению. Указанная лексика вошла в состав таджикского языка в определенный исторический период, далее по определенным причинам вышла из употребления. В настоящее время в современном таджикском литературном языке большинство подобной лексики относится к исторической лексике или архаизмам [3-М].

9. Русские и европейские собирательные имена существительные вошли в словарный состав таджикского языка посредством русского языка. Использование данной группы лексики возросло после вхождения состав России и после 90-х годов прошлого века большинство из них вышло из употребления [10-М].

10. В образовании собирательных имен существительных важную роль играют словообразующие суффиксы таджикского языка, которые обогащают лексический состав языка. Производные собирательные имена существительные образованы посредством суффиксов -бор, -зор, -сор, -лох, -истон, -а, -ина, -вода, -дон, -вор.

Роль суффиксов в образовании собирательных существительных различна: одна группа из них продуктивна (-зор, -а), другая группа малопродуктивна (-сор, -бор, -ина), третья - непродуктивна (-лох, -вода, -дон) [5-М].

11. Часть собирательных имен существительных в таджикском языке образована морфолого-синтаксическим путем, которые образовали сложносочиненные и сложноподчиненные собирательные существительные.

Собирательные имена существительные образуются по двум моделям словообразования: соединения двух простых слов без грамматического элемента (дудмон, бодрӯза) и посредством интерфикса -у- (хонумон, сарулибос) [13-М].

12. В формировании собирательных имен существительных более продуктивным является сложноподчиненное словообразование и эта группа собирательных имен существительных образуется путем выпадения изафета (галагов, дастагул, таҳбозор) и неизафетных словосочетаний (гавпора, турнақатор, дудхона).

13. Неоценим вклад современных таджикских литераторов С. Айни (майдатӯда, хушқворӣ), С. Улуғзода (хӯшадаста) ва Р. Чалил (турнақатор, тунукаатӯда, реглох) в формировании производных собирательных имен существительных, которые по моделям исторического словообразования создали новые слова, обозначающие собирательные имена существительные.

14. В словарном составе таджикского языка из арабского языка наряду с лексикой были заимствованы сложные сочетания. Часть словосочетаний арабского языка вошли в таджикский язык как сложные слова. Источников происхождения некоторых заимствованных арабских собирательных имен существительных (авомуннос, омуннос, авсатуннос) являются арабские словосочетания и в таджикском языке называются мураккабот.

15. Собирательные имена существительные и множественное число близки друг другу по обозначению множества, однако существуют смысловые оттенки, которые отличают собирательные имена существительные от множественного числа существительного. Собирательные имена существительные и множественное число являются отдельными группами, где первая является лексико-грамматической группой, а другая – грамматической категорией [2-М], [15-М].

16. В таджикском языке личные и неличные собирательные существительные могут играть роль подлежащего в предложении и существует их полное и неполное согласование со сказуемым. При выполнении личными собирательными именами существительного функции подлежащего (мардум, гурӯҳ, ҷамоат, даста, фирқа, тоифа, қавм, қабилла, омма) его сказуемое может находиться в единственном и в множественном числе, где первый случай более соответствует нормам литературного языка. В литературном языке неличные собирательные

имена существительные (рама, пода, гала, села, корвон) также могут быть в функции подлежащего в предложении, а сказуемое согласуется с ним в единственном числе.

РЕКОМЕНДАЦИИ ПО ПРАКТИЧЕСКОМУ ИСПОЛЬЗОВАНИЮ РЕЗУЛЬТАТОВ ИССЛЕДОВАНИЯ

1. Результаты исследования можно использовать в совершенствовании научных работ, связанным с проблемами и вопросами лексикологии и грамматики, написании учебников и пособий по морфологии и синтаксису. Теоретический аспект и фактологический материал диссертации можно использовать в качестве лекционного и практического материала, для составления комплекса упражнений и тестов.

2. Теоретический и лексический материал диссертации можно использовать в изучении лексикологии, морфологии и синтаксиса по предмету современный таджикский литературный язык.

3. На основе собранного материала можно составить словарь собирательных имен существительных.

4. Фактологический материал можно использовать для сравнительного изучения исследованной группы в других языках.

5. На основе собранного материала можно подготовить учебные материалы для спецкурса.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ I. ИСТОЧНИКИ

1. Айни С. Ёддоштҳо [Матн] / С. Айни. Қисми 1-2. – Душанбе: Адиб, 1990. – 352 с.; Қисми 3-4. – Сталинобод: НДТ, 1955. – 570 с.
2. Айни С. Куллиёт [Матн] / С. Айни. Ҷилди 3. Ғуломон. – Сталинобод: НДТ, 1960. – 620 с.
3. Баҳманёр. Шоханшоҳ [Матн] / Баҳманёр. – Душанбе: Эҷод, 2007. – 264 с.
4. Баҳром Ф. Агар вай мард мебуд... [Матн] / Ф. Баҳром. Повестҳо. – Душанбе: Адиб, 1987. – 384 с.
5. Мирзоев К. Шабе дар Кабудҷар [Матн] / К. Мирзоев. Повест ва ҳикояҳо. – Душанбе: Ирфон, 1984. – 208 с.
6. Мирзоев К. Дарди ишқ [Матн] / К. Мирзоев. Повест ва ҳикояҳо. – Душанбе: Ирфон, 1986. – 336 с.
7. Ниёзӣ Ф. Вафо [Матн] / Ф. Ниёзӣ. Нашри дуюм. – Сталинобод: НДТ, 1954. – 362 с.
8. Сафиева Г. Занони Сабзбаҳор (Марзи номус) [Матн] / Г. Сафиева. Чопи сеюм. – Душанбе: Адиб, 2019. – 432 с.
9. Солеҳ М. Девори Хуросон [Матн] / М. Солеҳ. – Душанбе: Ирфон, 1999. – 286 с.
10. Турсун С. Камони Рустам [Матн] / С. Турсун. – Душанбе: Маориф, 1982. – 176 с.
11. Улуғзода С. Восеъ [Матн] / С. Улуғзода. – Душанбе: Ирфон, 1979. – 367 с.
12. Улуғзода С. Фирдавӣ [Матн] / С. Улуғзода. – Душанбе: Адиб, 1988. – 272 с.
13. Ҷалил Р. Одамони ҷовид [Матн] / Р. Ҷалил. Қисми 1. – Хучанд, 2005. – 230 с.; Қисми 2. – Хучанд, 2004. – 252 с.

II. НАУЧНЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ

А) На таджикском языке

14. Абдуллоева З. Сермаъноии вожаҳои сохта дар осори Низомӣ [Матн] / З. Абдуллоева. – Хучанд: Ношир, 2023. – 168 с.
15. Ализода С. Сарфу наҳви тоҷикӣ [Матн] / С. Ализода. – Душанбе: Деваштич, 2006. – 80 с.
16. Афсаҳзод А. Мувофиқати хабар бо мубтадои бо исмҳои ҷомеъ ифодаёфта [Матн] / А. Афсаҳзод // Мактаби советӣ. – 1969. №12. – С. 21-24.
17. Аҳмадова Ў. Аффиксҳои муштараквазифа ва мавқеи онҳо дар таълими забони модарӣ [Матн] / Ў. Аҳмадова // Мактаби советӣ. – 1970. №9. – С. 18-21.

18. Бузургзода Л. Грамматикаи забони тоҷикӣ. Фонетика ва морфология. Қисми 1 [Матн] / Л. Бузургзода, Б. Ниёзмӯҳаммадиев. – Сталинобод: НДТ, 1941. – 124 с.
19. Ваҳҳобов Т. Муқаддимаи лексикологияи забони тоҷикии адабӣ [Матн] / Т. Ваҳҳобов, Д. Бобочонова. – Хучанд: Ношир, 2010. – 76 с.
20. Грамматикаи забони тоҷикӣ. Фонетика ва морфология. Қисми 1. Китоби дарсӣ барои мактабҳои олий. [Матн] / – Сталинобод, 1956. – 182 с.
21. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Ҷилди 1. Фонетика ва морфология. [Матн] / – Душанбе: Дониш, 1985. – 356 с.; Ҷилди 2. Ибора ва синтаксиси ҷумлаҳои сода [Матн] – Душанбе: Дониш, 1986. – 372 с.; Ҷилди 3. Ҷумлаҳои мураккаб [Матн] – Душанбе: Дониш, 1989. – 222 с.
22. Ғаффоров Р. Забон ва услуби Раҳим Ҷалил [Матн] / Р. Ғаффоров. – Душанбе: Дониш, 1966. – 226 с.
23. Давронов А. Ҷамъбандии исмҳо дар «Қобуснома» [Матн] / А. Давронов // Масъалаҳои забони тоҷикӣ. – Душанбе, 1978. – С. 109-114.
24. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Лексикология, фонетика ва морфология (зери таҳрири Ниёзмӯҳаммадов Б.). Қисми 1 [Матн] / – Душанбе: Ирфон, 1973. – 452 с.
25. Зеҳнӣ Т. Сарф [Матн] / Т. Зеҳнӣ, Ҳ. Бақозода. – Душанбе: Ирфон, 2010. – 150 с. 50
26. Камолиддинов Б. Забон ва услуби Ҳаким Карим [Матн] / Б. Камолиддинов. – Душанбе: Ирфон, 1967. – 188 с.
27. Кенчаев Ю. Хусусиятҳои луғавӣ ва калимасозии «Таърихи Байҳақӣ»-и А. Байҳақӣ [Матн] / Ю. Кенчаев // Рисола барои дарёфти дараҷаи илмӣ номзади илмҳои филология. – Хучанд, 2004. – 156 с.
28. Қосимова М. Очеркҳо оид ба синтаксиси ҷумлаҳои содаи насри асри XI [Матн] / М. Қосимова. – Душанбе: Ирфон, 1976. – 216 с.
29. Қосимова М. Таърихи забони адабии тоҷик (асрҳои IX-X). Қисми 1 [Матн] / М. Қосимова. – Душанбе: ДДТ, 2003. – 490 с.
30. Маъсумӣ Н. Забон ва услуби Аҳмади Дониш [Матн] / Н. Маъсумӣ. – Душанбе: Дониш, 1976. – 75 с.
31. Маъсумӣ Н. Ҷаҳонбинӣ ва маҳорат [Матн] / Н. Маъсумӣ. – Душанбе: Адиб, 2005. – 296 с.
32. Маъсумӣ Н. Очеркҳо оид ба инкишофи забони адабии тоҷик [Матн] / Н. Маъсумӣ. – Душанбе: Пайванд, 2011. – 385 с.
33. Мачидов Ҳ. Забони адабии муосири тоҷик. Ҷилди 1. Луғатшиносӣ [Матн] / Ҳ. Мачидов. – Душанбе: Деваштич, 2007. – 255 с.
34. Мирзоев А. Чанд мулоҳиза оид ба мувофиқати хабар бо мубтадо [Матн] / А. Мирзоев, А. Алиев // Забоншиносӣ тоҷик. – Душанбе: Ирфон, 1975. – С. 88-94.
35. Музаффарова Ш. Мубтадои ҷамъ ва таносуби он бо хабар [Матн] / Ш. Музаффарова // Масъалаҳои филологияи тоҷик. – Душанбе: РТСУ, 2008. – С. 86-91.
36. Мӯҳаммадиев М. Оид ба исмҳои ҷомеъ ва хусусияти морфологияи онҳо [Матн] / М. Мӯҳаммадиев // Мактаби советӣ. – 1966. №1. – С. 8-10.
37. Ниёзӣ Ш. Исм ва сифат дар забони тоҷикӣ [Матн] / Ш. Ниёзӣ. – Сталинобод: АФССР, 1954. – 50 с.
38. Олимҷонов М. Хусусиятҳои лексикӣ услубии насри таърихӣ (дар асоси эҷодиёти С. Улуғзода) [Матн] / М. Олимҷонов // Рисола барои дарёфти дараҷаи илмӣ номзади илмҳои филология. – Хучанд, 2002. – 158 с.
39. Олимҷонов М. Хусусиятҳои сохториву маъноии калимаҳои мураккаб дар назми Бедил [Матн] / М. Олимҷонов. – Хучанд: Нури маърифат, 2022. – 390 с.
40. Рауфов Ҳ. «Фарҳанги Ҷаҳонгирӣ» ҳамчун сарчашмаи лексикографияи тоҷикӣ форс [Матн] / Ҳ. Рауфов. – Душанбе: Дониш, 1973. – 192 с.
41. Раҳмон Э. Забони миллат – ҳастии миллат [Матн] / Э. Раҳмон. Китоби I. – Душанбе: Эрграф, 2016. – 516 с.; Китоби II. – Душанбе: Нашриёти муосир, 2020. – 432 с.
42. Рустамов Ш. Калимасозии исм дар забони адабии ҳозираи тоҷик [Матн] / Ш. Рустамов. – Душанбе: Дониш, 1972. – 76 с.

43. Рустамов Ш. Исм [Матн] / Ш. Рустамов. – Душанбе: Дониш, 1981. – 219 с.
44. Рустамов Ш. Мушкилоти синтаксис [Матн] / Ш. Рустамов. – Душанбе: Маориф, 1988. – 344 с.
45. Саймиддинов Д. Вожашиносии забони форсии миёна [Матн] / Д. Саймиддинов. – Душанбе: Пайванд, 2001. – 310 с.
46. Султон М. Ҳ. Ташаккул ва тақомули истилоҳоти илмӣи форсӣ-тоҷикӣ [Матн] / М. Ҳ. Султон. – Душанбе: Дониш, 2008. – 334 с.
47. Султон М. Ҳ. Мушкилоти забони илм ва истилоҳот [Матн] / М. Ҳ. Султон. – Душанбе: Дониш, 2015. – 324 с.
48. Хоркашев С. Калимасозии исм бо пасвандҳо (аз рӯйи маводди шеваи ҷануби шарқии забони тоҷикӣ) [Матн] / С. Хоркашев. – Душанбе: Ирфон, 2010. – 144 с.
49. Ҳалимов С. Калимасозии исм дар забони адабии тоҷик аз рӯйи забони “Тулистон”-и Саъдӣ [Матн] / С. Ҳалимов // Масъалаҳои забон ва адабиёт. Силсилаи мақолаҳои филологӣ. – Душанбе: УДТ, 1975. – С. 283 – 307.
50. Ҳалимов С. Забони адабии тоҷик (ҳиссаҳои номии нутқ) [Матн] / С. Ҳалимов, К. Шукурова. – Душанбе, 1988. – 100 с.
51. Ҳасанов А. А. Унсурҳои луғавӣ ва сарфию нахви осори садаҳои X-XIII дар ғӯиши шимоли (баҳши Фарғонаи ғарбӣ) [Матн] / А. А. Ҳасанов. – Хучанд: Нури маърифат, 2003. – 253 с.
52. Ҳошимов С. Калимаҳом мураккаб дар «Дастур-ул-мулук» [Матн] / С. Ҳошимов // Масъалаҳои забоншиносии тоҷик. – Душанбе: ДДТ, 1990. – С. 122 – 132.
53. Ҳусейнов Х. Забон ва услуби «Одина»-и устод Айний [Матн] / Х. Ҳусейнов. – Душанбе: Ирфон, 1973. – 256 с.
54. Ҷалолов О. Категорияи ҷамъ ва баъзе масъалаҳои забони ҳозираи тоҷик [Матн] / О. Ҷалолов. – Сталинобод, 1961. – 190 с.
55. Шакурӣ М. Ҳар сухан ҷоеву ҳар нуқта мақоме дорад (нашри савум) [Матн] / М. Шакурӣ. – Душанбе: Ирфон, 2005. – 400 с.
56. Шарофов Н. Калимаҳои русӣю интернационалӣ дар забони адабии тоҷик [Матн] / Н. Шарофов. – Душанбе: Дониш, 1972. – 170 с.
57. Шукуров М. Забони мо ҳастии мост. [Матн] / М. Шукуров. – Душанбе: Маориф, 1991. – 232 с.

Б) На русском языке

58. Абдуллаева М. Н. Категория числа в русском и таджикском языках. (Учебное пособие по спецкурсу) [Текст] / М. Н. Абдуллаева. – Душанбе: ТГУ, 1980, – 88 с.
59. Алиева Ф. Арабизированная и фарсизированная лексика в «Гияс-ул-лугат» Мухаммада Гиясуддина Ромпури [Текст] / Ф. Алиева // Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук. – Душанбе, 2017. – 198 с.
60. Арзуманов С. Таджикский язык [Текст] / С. Арзуманов, А. Сангинов. – Душанбе: Маориф, 1988. – 416 с.
61. Березин Н. Грамматика персидского языка [Текст] / Н. Березин. – Казань, 1853. – 192 с.
62. Виноградов В. В. Русский язык [Текст] / В. В. Виноградов. – М.: Учпедгиз, 1947. – 784 с.
63. Зарифхонова Г. К вопросу о сопоставлении собирательных существительных в русском, таджикском и английском языках [Текст] / Г. Зарифхонова // Актуальные вопросы филологии. – Душанбе, 2007. – С. 181-185.
64. Кодухов В. И. Общее языкознание [Текст] / В. И. Кодухов. – М.: Высшая школа, 1974. – 303 с.
65. Касимов О. Х. Деривация в «Шахнаме» Абдулкасима Фирдавси [Текст] / О. Х. Касимов. – Душанбе, 2009. – 185 с.
66. Мирзоев Г. Именное суффиксальное словообразование в современном таджикском языке [Текст] / Г. Мирзоев // Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук. – Душанбе, 1987. – 202 с.
67. Молчанова Е. К. Категория числа в таджикском языке [Текст] / Е. К. Молчанова //

Индийская и иранская филология. – М.: Наука, 1976. – С. 132 - 142.

68. Пейси́ков Л. С. Очерки по словообразованию персидского языка [Текст] / Л. С. Пейси́ков. – М.: Изд. МГУ, 1972. – 200 с.
69. Пейси́ков Л. С. Лексикология современного персидского языка [Текст] / Л. С. Пейси́ков. – М.: Изд. МГУ, 1975. – 207 с.
70. Расторгуева В. С. Основы иранского языкознания [Текст] / В. С. Расторгуева, В. И. Абаев, М. Н. Боголюбов. Кн. 1. Древнеиранские языки. – М.: Наука, 1979. – 380 с.
71. Расторгуева В. С. Основы иранского языкознания [Текст] / В. С. Расторгуева, В. И. Абаев, М. Н. Боголюбов. Кн. 2. Среднеиранские языки. – М.: Наука, 1981. – 544 с.
72. Расторгуева В. С. Основы иранского языкознания [Текст] / В. С. Расторгуева, В. И. Абаев, М. Н. Боголюбов. Кн. 3. Новоиранские языки. – М.: Наука, 1982. – 571 с.
73. Расторгуева В. С. Краткий очерк грамматики таджикского языка [Текст] / В. С. Расторгуева. // Таджикско-русский словарь. Под редакцией М. В. Рахими, Л. В. Успенской. – М.: Наука, 1954. – С. 6-147.
74. Рубинчик Ю. А. Грамматика современного персидского литературного языка [Текст] / Ю. А. Рубинчик. – М.: Изд. Вос. лит., 2001. – 600 с.
75. Чавчавадзе Т. А. Именное словосложение в новоперсидском языке [Текст] / Т. А. Чавчавадзе. – Тбилиси: Мецниереба, 1981. – 165 с.

В) На персидском языке

76. Хумоюнфаррух А. Дастури чомеи забони форсӣ [Матн] / А. Хумоюнфаррух. – Техрон: Муассисаи матбуоти илмӣ, 1364. – 1207 с.
77. Шариат М. Т. Дастури забони форсӣ [Матн] / М. Т. Шариат. Чопи панҷум. – Техрон, 1371. – 464 с.
78. Шир А. Э. Вожаҳои форсии арабишуда. Тарҷумаи Ҳ. Табибиён [Матн] / А. Э. Шир. – Техрон: Амири Кабир, 1386. – 290 с.

III. Словари

А) На таджикском языке

79. Бурҳон М. Бурҳони қотеъ. Ҷилди 1 [Матн] / М. Бурҳон. – Душанбе: Адиб, 1993. – 416 с.
80. Ромпурӣ М. Ғ. Ғиёс-ул-луғот [Матн] / М. Ғ. Ромпурӣ. Таҳияи матн бо пешгуфтор, мулҳақот, тавзеҳот ва феҳристи А. Нуров. Ҷилди 1. – Душанбе: Адиб, 1987. – 480 с.; Ҷилди 2, 1988. – 416 с.
81. Фарҳанги забони тоҷикӣ (аз асри X то ибтидои асри XX). Иборат аз ду ҷилд (дар зери таҳрири М. М. Шукуров, В. А. Капранов, Р. Ҳошим, Н. А. Маъсумӣ) [Матн]. / – М.: Советская энциклопедия, 1969. Ҷилди 1. – 951 с.; Ҷилди 2. – 952 с.
82. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Иборат аз ду ҷилд (зери таҳрири С. Назарзода, А. Сангинов, С. Каримов, М. Ҳ. Султон) [Матн]. / – Душанбе: Пажӯҳишгоҳи забон ва адабиёти Рӯдакӣ, 2010 (нашри дувум). Ҷилди 1. – 996 с.; Ҷилди 2. – 1095 с.

Б) На русском языке

83. Ожегов С. И. Толковый словарь русского языка: 80000 слов и фразеологических выражений. Российская академия наук. Институт русского языка им. В. В. Виноградова [Текст] / С. И. Ожегов, Н. Ю. Шведова. – М.: ООО ИТИ Технологии, 2003. – 944 с.
84. Русско-таджикский словарь [Текст] / – М.: Русский язык, 1985. – 1280 с.
85. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. Том 1. (А-Д): пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачева / под ред. и с предисл. Б. А. Ларина. – 2-е изд., стер. [Текст] / М. Фасмер. – М.: Прогресс, 1986. – 576 с.; Том 2 (Е - Муж), 1986. – 672 с.; Том 3 (Муза-Сят), 1987. – 832 с.; Том 4 (Т-ящур), 1987. – 864 с.

В) На персидском языке

86. Бурҳон М. Бурҳони қотеъ [Матн] / М. Бурҳон. Иборат аз чор чилд. Ҷилди 1 (ث - ا). Таҳияи М. Муин. – Техрон: Ибни Сино, 1232. – 550 с.; Ҷилди 2 (س - ج), 1432. – С. 551-1216.; Ҷилди 3 (ش - ل). – С. 1217-1923.; Ҷилди 4 (م - ی). – С. 1423-2344.
87. Деххудо А. Луғатнома. [Матн] / А. Деххудо. – Техрон: Маркази интишорот ва чопи Донишгоҳи Техрон, Муқаддима, 1373. – 505 с.; Ҷилди аввал, 1377. – 1600 с.; Ҷилди дувум. – С. 1609-3200.; Ҷилди севум. – С. 3209-4800.; Ҷилди чаҳорум. – С. 4809-6400.; Ҷилди панҷум. – С. 6409-8000.; Ҷилди шашум. – С. 8009-9600.; Ҷилди ҳафтум. – С. 9610-11200.; Ҷилди ҳаштум. – С. 11209-12800.; Ҷилди нуҳум. – С. 12809-14465.; Ҷилди даҳум. – С. 14475-16125.; Ҷилди ёздаҳум. – С. 16135-17792.; Ҷилди дувоздаҳум. – С. 17803-19456.; Ҷилди сенздаҳум. – С. 19465-21120.; Ҷилди чаҳордаҳум. – С. 21122-22783.; Ҷилди понздаҳум. – С. 22793-23911.
88. Муин М. Фарҳанги форсӣ [Матн] / М. Муин. – Техрон, 1381 ш. – 1102с.; Ҷилди дувум. – С. 1103-2148.
89. Ҳасандӯст М. Фарҳанги решашинохтии забони форсӣ [Матн] / М. Ҳасандӯст. Ҷилди 1 (ا - ب). – Техрон: Фарҳангистони забон ва адаби форсӣ, 1393. – 585 с.; Ҷилди дувум (ب - د). – С. 586-1410.; Ҷилди севум (د - ر). – С. 1411-2080.; Ҷилди чаҳорум (ر - ک). – С. 2081-2955.

Г) На узбекском языке

90. Ўзбек тилининг изоҳли луғати [Матн] / 5 жилдли. Ж.1(А-Д). –Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2020. – 680 с.; Ж. 2 (Е-М). – 672с.; Ж. 3 (Н-Т). – 688 с.; Ж.4 (Т-Ш). – 608 с.; Ж. 5 (Ш-Х). – 592 с.

ПУБЛИКАЦИИ ПО ТЕМЕ ДИССЕРТАЦИИ

I. Статьи, изданные в рецензируемых журналах ВАК при Президенте Республики Таджикистан:

- [1-М]. Ёрмирзоева М. М. Омӯзиши исмҳои ҷомеъ дар забоншиносии тоҷик [Матн] / М. М. Ёрмирзоева // Номаи Донишгоҳ. –2011. №4(28). –С. 50-58.
- [2-М]. Ёрмирзоева М. М. Тафовути исмҳои ҷамъ ва ҷомеъ [Матн] / М. М. Ёрмирзоева // Паёми ДМТ. –2014. №4/2 (133). – С. 74-77.
- [3-М]. Ёрмирзоева М.М. Исмҳои ҷомеи иқтибосии туркиву муғулий дар забони тоҷикӣ [Матн] / М. М. Ёрмирзоева // Номаи Донишгоҳ. –2016. №2 (47). – С. 214-218.
- [4-М]. Ёрмирзоева М. М. Исмҳои ҷомеи ифодакунандаи мафҳуми хонавода ва ҳешу ақрабо [Матн] / М. М. Ёрмирзоева // Аҳбори ДДХБСТ. –2022. №4 (93). – С. 106-113.
- [5-М]. Ваҳҳобов Т., Ёрмирзоева М. М. Нақши пасвандҳо дар ташаккули исмҳои ҷомеъ (дар мисоли пасвандҳои -зор, -сор, -лоҳ) [Матн] / Т. Ваҳҳобов, М. М. Ёрмирзоева // Аҳбори ДДХБСТ. –2025. №4 (105). – С. 67-73.

II. Статьи в журналах и других научных сборниках

- [6-М]. Ёрмирзоева М. М. Корбасти исмҳои ҷомеъ дар назми М. Турсунзода [Матн] / М. М. Ёрмирзоева // Паёми Суғд. №8 (188). –Хучанд, 2011. – С. 87-90.
- [7-М]. Ёрмирзоева М. М. Исмҳои ҷомеъ дар забони адабии тоҷикӣ [Матн] / М. М. Ёрмирзоева // Тухфаи аҳбоб (маҷмуаи мақолаҳо) –Хучанд: Ношир, 2012. – С. 428-235.
- [8-М]. Ёрмирзоева М. М. Исмҳои ҷомеъ аз ҷиҳати ифодаи маъно [Матн] / М. М. Ёрмирзоева // Актуальные вопросы филологии. –Душанбе, РТСУ,2013. – С. 401-409.
- [9-М]. Ёрмирзоева М. М. Хусусиятҳои морфологии исмҳои ҷомеъ [Матн] / М. М. Ёрмирзоева // Ошёни меҳр. –Хучанд: Меъроҷ, 2016. – С. 195-203.
- [10-М]. Ёрмирзоева М. М. Исмҳои ҷомеи иқтибосии русӣ-байналмилалӣ дар забони тоҷикӣ [Матн] / М. М. Ёрмирзоева // Маводди конференсияи илмӣю байналхалқӣ: Ҳамкории ҚТ бо ФР дар шароити нави сиёсати ҷаҳонӣ. –Хучанд, 2016. – С. 26-29.
- [11-М]. Ёрмирзоева М. М. Исмҳои ҷомеи иқтибосии арабӣ дар забони тоҷикӣ [Матн] / М. М. Ёрмирзоева // Раҳоварди олимони ҷавон (маҷмуаи мақолаҳои илмӣи устодон, унвонҷӯён ва аспирантони ДДХ ба номи академик Бобочон Ғафуров). – Хучанд: Нури маърифат, 2017. – С. 90-96.
- [12-М]. Ёрмирзоева М. М. Муродифот дар исмҳои ҷомеъ [Матн] / М. М. Ёрмирзоева // Шамси маърифат (маҷмуаи мақолаҳо) – Хучанд: Ношир,2018. – С.190-195.
- [13-М]. Ёрмирзоева М. М. Роҳҳои ташаккули исмҳои ҷомеъ дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ [Матн] / М. М. Ёрмирзоева // Уфуқи андеша (маҷмуаи мақолаҳо). –Хучанд: ҶСК «Набӣ-Фаҳрӣ», 2019.–С. 82-89.
- [14-М]. Ёрмирзоева М. М. Назари муҳаққиқони тоҷик ба исмҳои ҷомеъ [Матн] / М. М. Ёрмирзоева // Суханшиносии ҷавон (маҷмуаи мақолати олимони ҷавон). –Хучанд: Ношир, 2019. – С. 101-108.
- [15-М]. Ёрмирзоева М. М. Баррасии исмҳои ҷамъ ва ҷомеъ дар китоби «Забони миллат – ҳасти миллат»-и Э. Раҳмон [Матн] / М. М. Ёрмирзоева // Маводди конференсияи ҷумҳуриявӣ илмӣ-амалӣ: Пешвои миллат ва масъалаҳои рушди забони тоҷикӣ. – Хучанд: Ношир, 2026. – С. 129-135.

ХУЛОСАИ МУХТАСАР

ба диссертатсияи Ёрмирзозода Мунзифа Мирзоабдулло «Исмҳои чомеъ дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ (таҳлили луғавию грамматикӣ)» барои дарёфти дараҷаи илмӣ номзади илмҳои филологӣ аз рӯи ихтисоси 6.2. Филология (6.2.1. Забони тоҷикӣ)

***Калидвожаҳо:** исмҳои чомеъ, забони адабии ҳозираи тоҷикӣ, луғатномаҳо, калимаҳои аслий ва иқтибосӣ, гурӯҳи луғавӣ-грамматикӣ, хусусиятҳои сарфию наҳвӣ, ифодагари мафҳуми хешу ақрабо ва хонавода, исмҳои чомеи сохта ва мураккаб, калимаҳои серистеъмол, вожаҳои таърихӣ архаистӣ, пасвандҳои калимасоз, категорияи чамбандӣ, мувофиқати хабар бо мубтадо, аносири луғавӣ.*

Мақсади кор. Диссертатсия ба таҳқиқи исмҳои чомеъ дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ бахшида шудааст. Ҳадафи ба риштаи таҳқиқ кашидани ин мавзӯ, пеш аз ҳама, муайян намудани вижагиҳои луғавию маъноӣ ва сарфию наҳвии исмҳои чомеъ дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ маҳсуб мешавад.

Ҳамчунин дар пажӯиш кӯшиш ба ҳарч рафтааст, ки мавқеъ ва дараҷаи истифодаи исмҳои чомеъ дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ муайян гардад. Дар асоси баррасии маводди фактологӣ возеҳ гардидааст, ки имрӯз гурӯҳе аз ин исмҳо серистеъмол, иддаи дигар камистеъмол ва баҳши сеюм ин исмҳо мавриди қарор нагирифтаанду дар доираи аносири луғавии кӯҳнашудаи забон маҳфуз мондаанд.

Баррасии исмҳои чомеъ аз ҷиҳати баромади забонӣ ва нишон додани вижагиҳои исмҳои чомеи аслию иқтибосӣ, арзёбӣ намудани решаи таърихӣ ин гурӯҳи исмҳо ҳадафи дигари ин таҳқиқот аст.

Омӯзишу таҳлили ин гурӯҳи исмҳо нишон дод, ки дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ исмҳои чомеъ мавқеи хоса дошта, як гурӯҳи луғавӣ-грамматикӣ исмҳоро ташкил менамоянд.

Методҳои таҳқиқот. Дар диссертатсия зимни таҳқиқ истифода аз методи тавсифӣ исмҳои чомеъ дар заминаи луғатномаҳои муътамад шарҳу тавзеҳ ёфта, ба гурӯҳҳои гуногуни маъноӣ тасниф шудаанд. Ҳамчунин дар асоси методи муқоисавӣ-таърихӣ гардиши таърихӣ чанде аз исмҳои чомеъ ва таҳлили этимологии онҳо возеҳ гардидааст.

Натиҷаҳо, наwgониҳо ва тавсияҳо. Навгонии таҳқиқоти мазкур дар он зухур меёбад, ки дар забоншиносии тоҷик бори нахуст исмҳои чомеъ ҳамчун гурӯҳи алоҳидаи луғавӣ-грамматикӣ исмҳо мавриди пажӯиши мушаххас ва ҷудогона қарор гирифтаанд. Дар диссертатсия зимини таҳқиқи хусусиятҳои наҳвии ин гурӯҳи исмҳо масъалаи истифодаи исмҳои чомеъ ва мувофиқати хабар бо мубтадо баррасӣ гардида, дар заминаи маводди забонии осори адабиёти классикӣ ва муносири тоҷик вижагиҳои алоҳаи мувофиқат нишон дода шудааст.

Баррасии роҳҳои ташаккули исмҳои чомеъ ба бардоште расонид, ки дар забони тоҷикӣ дар радифи исмҳои чомеи сода, ки мафҳуми чомеъ маънии аслии решагии онҳоанд, исмҳои чомеи сохта низ ба мушоҳида мерасанд. Барои бунёди исмҳои чомеи сохта чанде аз пасвандҳои калимасозии забони тоҷикӣ саҳмгузор буда, исмҳои чомеи гуогунмаъноро ташаккул додаанд. Гурӯҳи дигари ин исмҳо бо усули наҳвию сарфӣ шакл гирифта, ба навьҳои исмҳои чомеи мураккаби пайваст ва тобеъ тасниф мешаванд.

Тавсия мешавад, ки натиҷаи пажӯиширо барои таҳияи дастури таълимӣ ва маводди илмӣ марбут ба лексикология ва грамматика метавон истифода бурд.

Инчунин маводди таҳқиқ барои ба таври муқоиса омӯхтани ин гурӯҳи исмҳо бо забонҳои дигар низ мувофиқ аст.

Аннотация

диссертации Ёрмирзоде Мунзифы Мирзоабдулло «Собирательные имена существительные в современном таджикском литературном языке (лексико-грамматический анализ)» на соискание научной степени кандидата филологических наук по специальности 6.2. Филология (6.2.1. Таджикский язык)

Ключевые слова: *собирательные имена существительные, современный таджикский литературный язык, словари, исконные и заимствованные слова, лексико-грамматическая группа, морфолого-синтаксические особенности, обозначение понятий родства и семьи, сложные и производные собирательные существительные, общеупотребительная лексика, историческая лексика и архаизмы, словообразующие суффиксы, категория множественного числа, согласование подлежащего и сказуемого, лексические элементы.*

Цель работы. Диссертация посвящена собирательным именам существительным в современном таджикском литературном языке. Целью исследования, прежде всего, является определение лексико-семантических, морфолого-синтаксических особенностей указанной группы существительных в современном таджикском литературном языке.

В ходе исследования также была предпринята попытка определить положение и степень использования собирательных существительных в современном таджикском литературном языке. На основе изучения фактологического материала продемонстрировано, что в настоящее время часть собирательных имен существительных является общеупотребительной, другая часть слов употребляются мало или же не вошли в употребление и сохранились в группе архаизмов.

Другая цель данного исследования – рассмотреть собирательные имена с точки зрения языкового выражения и показать характеристики исконных и заимствованных собирательных существительных, оценить исторические корни этой группы существительных.

Изучение данной лексической группы существительных показало, что в лексическом составе таджикского языка собирательные имена существительные занимают особое место и образуют отдельную лексико-грамматическую группу.

Методы исследования. Использование описательного метода позволило проанализировать собирательные существительные, разделив их на различные семантические группы. Также на основе сравнительно-исторического метода было прояснено этимолого-историческое формирование некоторых собирательных существительных.

Результаты, новизна и рекомендации. Новизна данного исследования заключается в том, что впервые в таджикской лингвистике собирательные существительные стали предметом отдельного и самостоятельного исследования как отдельная лексико-грамматическая группа существительных. В диссертации при исследовании синтаксических особенностей данной группы существительных рассмотрен вопрос употребления собирательных имен существительных и согласования подлежащего и сказуемого, и на основе фактологического материала, собранного в таджикских классических и современных произведениях продемонстрированы особенности согласования.

Изучение способов и путей формирования собирательных имен существительных показало, что в таджикском языке наряду с простыми собирательными именами, которые исконно означают понятие множества, также существуют и производные собирательные существительные. В образовании производных собирательных имен участвуют словообразующие суффиксы таджикского языка, которые образует различные имена существительные. Другая группа собирательных имен образуется морфолого-синтаксическим путем, которые делятся на сложносочиненные и сложноподчиненные собирательные имена существительные.

Рекомендуется использовать результаты исследования для разработки учебных пособий и научных материалов по лексикологии и грамматике.

Данный исследовательский материал также подходит для сравнительного изучения этой группы существительных в других языках.

Annotation

Munzifa Mirzoabdullo Yormirzozoda's dissertation «Collective nouns in the modern tajik literary language (lexical and grammatical aspects)» for the degree of candidate of philological sciences in specialty 6.2. Philology (6.2.1. Tajik language)

Keywords: *collective nouns, modern Tajik literary language, dictionaries, native and borrowed words, lexical and grammatical group, morphological and syntactic features, denoting concepts of kinship and family, compound and derived collective nouns, common vocabulary, historical vocabulary and archaisms, word-forming suffixes, plural category, subject-predicate agreement, lexical elements.*

The purpose of this work. This dissertation focuses on collective nouns in the modern Tajik literary language. The primary goal of this study is to determine the lexical, semantic, morphological, and syntactic features of this group of nouns in the modern Tajik literary language. The author of this dissertation sought to determine the characteristics and place of collective nouns in the modern Tajik literary language. Based on the study of factual material, it was demonstrated that some collective nouns are currently in common use, while others are rarely used or have not entered common usage and have survived as archaisms.

Another goal of this study is to examine common nouns in terms of linguistic origin, to show the characteristics of original and derived common nouns, and to evaluate the historical roots of this group of nouns.

The study of this lexical group of nouns revealed that collective nouns occupy a special place in the Tajik language's vocabulary and form a distinct lexical and grammatical group.

Research methods. Using a descriptive method, we analyzed collective nouns, dividing them into different semantic groups. Using a comparative historical method, we also clarified the etymological and historical formation of some collective nouns.

Results, Novelty, and Recommendations. The novelty of this study lies in the fact that for the first time in Tajik linguistics, common nouns have been the subject of specific and separate research as a separate lexical-grammatical group of nouns. The dissertation examines the grammatical features of this group of nouns, examining the issue of the use of collective nouns and the correspondence of the subject with the predicate, and shows the peculiarities of the correspondence based on the linguistic material of classical and modern Tajik literature.

A study of the methods and pathways for the formation of collective nouns revealed that in the Tajik language, along with simple collective nouns, which originally denote the concept of plurality, there are also derived collective nouns. The formation of derived collective nouns involves word-forming suffixes in the Tajik language, which form various nouns. Another group of collective nouns is formed morphologically and syntactically, and are divided into compound and complex collective nouns. In this dissertation, the author examines the syntactic features of this group of nouns, examining the use of collective nouns and subject-predicate agreement. Based on factual material collected in classical and modern Tajik works, the author demonstrates the specifics of agreement.

It is recommended that the results of the study can be used to develop educational manuals and scientific materials related to lexicology and grammar.

The research material is also suitable for comparative study of this group of nouns in other languages.